

अर्थसंवाद

भागर्नाथ सांगे अर्थसंवाद - भाग १०५
जुलै-सप्टेंबर २०१२ खर्च केत अंक ३

- तेराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारसी
- भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीची प्रवृत्ती
- महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास: एक अभ्यास
- मानवी संसाधन विकास
- पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी महिला बाल कुपोषण
- भारतातील दारिद्र्याचे मोजमापन
- मानव विकास निर्देशांक: आंतरराष्ट्रीय तुलना
- यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या
- स्थलांतरीत आदिवासींचे अध्ययन
- अवेळी पावसामुळे द्राक्षे पिकांची आर्थिक हानी
- कोल्हापूर जिल्ह्यातील तेलमिल उद्योगाची सद्यस्थिती
- रेशीम शेतीचे खर्चलाभ विश्लेषण
- पंचवार्षिक नियोजन व महिलांचा श्रम सहभाग
- अर्थ शब्दांची वाट पाहे

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिध्दये। शोधचर्चाविवादार्थं संवादोऽयं प्रवर्तितः।।

International Research Journal मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

ISSN 0973-8452
Reg.No. 31918/77

अर्थसंवाद

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः ।

www.marthpari.org

जुलै-सप्टेंबर २०१२ / खंड ३६ अंक २

अ नु क्र म

प्रमुख संपादक
अविनाश रामलाल निकम

सहाय्यक संपादक

शंकर सुदामराव पवार

सल्लागार मंडळ

(२०१२-१५)

प्रशांत काटोले

अशोक खाचणे

राहुल म्होपरे

अशोक हळ्ळी

संपादकीय पत्रव्यवहार

डॉ.अविनाश रामलाल निकम

मातृपितृ कृपा, प्लॉट नं. ३०,

परिमल कॉलनी,

यशवंत क्लासेसच्या मागे,

शहादा-४२५४०९,

जिल्हा नंदुरबार.

मोबा: ९८२२६६५१४१

लेखातील मते लेखकांचीच

- अविनाश रामलाल निकम, शहादा
संपादकीय संवाद.....१०९
- मधुकर शिंदे, इस्लामपूर, दिनकर मोरे, आष्टा
तेराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारसी.....१११
- नामदेव चव्हाण, कैजपूर, श्रीराम जोशी, जळगाव
भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीची प्रवृत्ती.....१२६
- रामकृष्ण टाले, खापरखेडा
महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास: एक अभ्यास.....१३६
- सुभाष पाटील, पुणे
मानवी संसाधन विकास.....१४५
- तानाजी गिते, पुणे
पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी महिला बाल कुपोषण.....१५१
- सुधाकर पगार, नाशिक
भारतातील दारिद्र्याचे मोजमापन..... १६२
- अण्णा पाटील, कराड
मानव विकास निर्देशांक: आं.रा. तुलना.....१६७
- गजानन कदम, इंदापूर
यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या.....१७२
- दिलीप जगताप, नंदुरबार
स्थलांतरित आदिवासींचे अध्ययन१७७
- सुधीर शेंसभरे, पलस, राजेंद्र जेऊर, मिरज
अवेळी पावसामुळे द्राक्षे पिकांची आर्थिक हानी.....१८६
- धर्मा घेडे, वारणानगर
कोल्हापूर जिल्ह्यातील तेलमिल उद्योगाची सद्यस्थिती.....१९५
- सविता सावंत, नाशिक
रेशीम शेतीचे खर्चलाभ विश्लेषण.....१९९
- आशा जगदाळे, रत्नागिरी
पंचवार्षिक नियोजन व महिलांचा श्रम सहभाग.....२०६
- ज. फा. पाटील, कोल्हापूर : अर्थ शब्दांची वाट पाहे.....२१३

मराठी अर्थशास्त्र परिषद
कार्यकारी मंडळ २०१२-१३
अध्यक्ष
कैलास काशिनाथ पाटील (परभणी)
कार्याध्यक्ष
चारुदत्त श्रीधर गोखले (जळगाव)
कार्यवाह खजिनदार
अनिल बाबुराव सूर्यवंशी (बाशी)
प्रमुख संपादक-अर्थसंवाद
अविनाश रामलाल निकम (शहादा)
विश्वस्त
ज.फा. पाटील (कोल्हापूर)
मधुकर शिंदे (इस्लामपूर)
सूर्यकांत जगदाळे (उस्मानाबाद)
सदस्य
महंमद रफिक मुलाणी (बारामती)
तानाजी भोसले (सांगली)
श्रीरंग मंडले (सिंधुदूर्ग)
श्रीराम जोशी (जळगाव)
सुरेश ढाके (डोंगरकठोरे)
हरिहर तिवारी (वाशीम)
रामकृष्ण टाले (नागपूर)
तुकाराम मुंडे (मानवत)
तुकाराम बारबोले (उस्मानाबाद)
बालाजी शिंदे (परभणी)
मधुकर खंदारे (औरंगाबाद)
वसंत पाटील (भुसावळ)

अक्षर रचना:
सुनिल भांडारकर, शहादा.
मुद्रणालय:
सातपुडा ऑफसेट, जळगाव.

● कार्यालयीन पत्रव्यवहार:

(आजीव सदस्य नोंदणी, जाहिरात पाठविणे)
मुद्रक-प्रकाशक: अनिल बाबुराव सूर्यवंशी
कार्यवाह खजिनदार, मराठी अर्थशास्त्र परिषद,
गोदाई, शिवशक्ती मैदानाजवळ, शिवाजीनगर,
बाशी - ४१३ ४११, जि. सोलापूर.
दूरध्वनी: ०२१८४-२२४२९४,
भ्रमणध्वनी: ८८०५६९१४०६

● वर्गणी:

■ परिषदेचे सदस्य:

आजीव सदस्य: रु.२०००/- (एकरकमी)

■ संस्था सदस्य व अर्थसंवाद वर्गणीदार:

शैक्षणिक संस्था: रु.१०००/- (त्रैवार्षिक)

व्यावसायिक संस्था: रु.१०००/- (त्रैवार्षिक)

ग्रंथालये: रु.१५००/- (पंचवार्षिक)

■ वर्षगणना: १ एप्रिल ते ३१ मार्च

■ संस्थांना आजीव सभासद होता येत नाही.

■ कृपया आजीव सदस्य वर्गणी मराठी अर्थशास्त्र परिषद या नावाने डिमांड ड्राफ्टद्वारेच कार्यवाहाकडे पाठवावी.

■ अर्थसंवादाची वर्गणी मराठी अर्थशास्त्र परिषद या नावाने डिमांड ड्राफ्टद्वारेच प्रमुख संपादकाकडे पाठवावी.

■ मनीऑर्डर व वार्षिक वर्गणी स्वीकारली जात नाही.

● अर्थसंवादासाठी अनुदानाबद्दल आभार:

१) भारतीय सामाजिक विज्ञान अनुसंधान परिषद, दिल्ली.

२) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

टिप: म.रा.सा.सं.मंडळाने अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ आणि राज्य शासन सहमत असेलच असे नाही.

संपादकीय संवाद

भुसावळ राष्ट्रीय अधिवेशनाच्या निमित्ताने

मराठी अर्थशास्त्र परीषदेनं पाहता-पाहता ३१ मार्च २०१२ रोजी ३५ वर्षे पूर्ण केली असून ३६ व्या वर्षात पदार्पण केलं आहे. ३६ वं राष्ट्रीय अधिवेशन भुसावळच्या नाहाटा महाविद्यालयात २२ ते २४ नोव्हेंबर या कालावधीत आयोजित केलं आहे. या अधिवेशनात जोसेफ स्टिगलीश यांचे अर्थशास्त्रातील योगदान, भारतातील भाववाढीची चिकित्सा, महाराष्ट्रातील जलधोरण सारख्या महत्त्वपूर्ण विषयांवर चर्चा होणार आहे. भुसावळचं नाहाटा महाविद्यालय हे शैक्षणिक क्षेत्रात उज्वल परंपरा चालवणारं महाविद्यालय आहे. ज्ञानदानाच्या दृष्टीनं दर्जेदार शिक्षणात कुठलीही तडजोड न स्वीकारणारं महाविद्यालय आहे. 'नॅक' मानांकित 'अ' दर्जा प्राप्त महाविद्यालय आहे. नवनवीन उपक्रम हाती घेऊन ते यशस्वी करणारं महाविद्यालय आहे. महाविद्यालयाचा परिसर निसर्गरम्य आहे. भव्य आहे. तरुण कार्यकर्त्यांचं महाविद्यालय आहे त्यामुळे हे अधिवेशन निश्चितपणे उत्साहात पार पडणार आहे. यशस्वी होणार आहे. या अधिवेशनाचे साक्षीदार होण्यासाठी, अधिवेशनात चर्चा करण्यासाठी आपण आजीव सदस्य निश्चितपणे जास्तीत जास्त संख्येने सहभागी होऊ या x

मराठी अर्थशास्त्र परीषदेचा मुख्य उद्देश अर्थशास्त्राविषयी मराठी भाषेतून अध्ययन, अध्यापन, संशोधन व प्रबोधन यांना चालना देणे हा आहे. अगदी सुरुवातीपासून कोणत्या वाटेनं जायचं आहे याचं भान कार्यकर्त्यांनी ठेवलं आहे. येणाऱ्या पिढ्यांना अर्थशास्त्राची ओळख मराठी भाषेच्या माध्यमातून करायची आहे, लोकांना समजेल अशा मराठी भाषेतून करण्याची आमची इच्छा आहे. अर्थसंवादच्या माध्यमातून १९७७ पासून अर्थशास्त्रीय संशोधन वाचकांपर्यंत पोहोचत आहे. शहरी लेखकांबरोबरच ग्रामीण भागात वास्तव्यास असलेला लेखकही तितक्याच उमेदीनं आपलं लिखाण सर्वांसमोर आणण्यास उत्सुक दिसत आहे. पाहता-पाहता अर्थसंवादने ३६व्या वर्षात पदार्पण केलं आहे. मराठी अर्थशास्त्र परीषदेचे सदस्य आता अनिवासी मराठी भाषिक भारतीय होऊ लागले आहे. अर्थसंवादला ISSN हा आंतरराष्ट्रीय दर्जा प्राप्त झाल्याने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यताप्राप्त झाला आहे, नोंदणी क्रमांकही आहे. हे सगळं पाहता आपण International Research Journal असा उल्लेख प्रथम पृष्ठावर

केला आहे. या अंकात विविध अर्थशास्त्रीय विषयांवरील अभ्यासपूर्ण शोधनिबंधांचा समावेश केला आहे. यातील काही लेखकांनी विविध आर्थिक समस्यांवर आधारित लेखांसाठी प्राथमिक स्रोतांद्वारे माहिती संकलित करून प्रभावीरित्या विषय मांडण्याचा अभिनंदनीय प्रयत्न केला आहे. अर्थ शब्दांची वाट पाहे हा स्तंभ आता अधिक उत्तम पध्दतीने मांडणी होऊन आपल्यासमोर येत आहे. अंकात सहभागी सर्व लेखकांचे आभारx

प्रसिध्द अर्थतज्ज्ञ व नियोजन आयोगाचे सदस्य डॉ.नरेंद्र जाधव, अर्थतज्ज्ञ माधव चितळे यांनी अर्थसंवाद अंकाविषयी समाधान व्यक्त केले आहे त्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे. मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे कार्याध्यक्ष प्रा. चारुदत्त गोखले, स्थानिक कार्याध्यक्षा प्राचार्य डॉ. मिनाक्षी वायकोळे, स्थानिक कार्यवाह प्रा.व्ही.डी.पाटील यांनी अंकासाठी जाहिराती उपलब्ध करून दिल्या त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभारx अर्थसंवादचा हा अंक वाचक स्वीकारतील, अशी अपेक्षा आहे.

- अविनाश रामलाल निकम
प्रमुख संपादक, 'अर्थसंवाद'

तेराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी

मधुकर ना. शिंदे, इस्लामपूर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

क.भा.पा.कॉलेज, सांगली

आजीव सदस्य क्रमांक: ६६८

भ्रमणध्वनी: ९८९०९१४८९६

दिनकर के. मोरे, आष्टा

व्यावसायिक अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

कला व वाणिज्य महाविद्यालय

आजीव सदस्य क्रमांक: ५७३

भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात राज्य घटनेनुसार संघराज्य पध्दतीचा स्विकार केला आहे. त्यामध्ये केंद्र सरकार राष्ट्रीय पातळीवर, राज्य सरकारे राज्य पातळीवर व स्थानिक सरकारे महानगरपालिका, नगरपालिका, ग्रामपंचायती, जिल्हा परिषदा, पंचायत समित्या वगैरे स्थानिक पातळीवर काम करित आहेत. वेगवेगळ्या पातळीवरील सरकारची कर्तव्ये, जबाबदाऱ्या व अधिकार भारताच्या राज्यघटनेने निश्चित केले आहेत. प्रत्येकाच्या उत्पन्नाची साधने व खर्चाच्या बाबी ठरवून दिल्या आहेत. भारतासारख्या खंडप्राय देशात उत्पन्न व खर्चाबाबत संपूर्ण अधिकार केंद्राकडे किंवा राज्यांकडे दिले तर त्यामधून अनेक समस्या निर्माण होतील हे जाणून घटनाकारांनी केंद्र व राज्य सरकारच्या उत्पन्नाची साधने खर्चाच्या बाबी वेगवेगळ्या ठरवून दिल्या आहेत. तर काही बाबीमध्ये केंद्र व राज्य सरकारांच्या अधिकारक्षेत्राची सरमिसळ होते, याबाबत केंद्रसरकारने कोणते कर बसवायचे व त्यांचे काही उत्पन्न स्वतःसाठी ठेवून काही उत्पन्न राज्यांमध्ये वाटून द्यावे अशी तरतूद भारताच्या राज्यघटनेत करण्यात आली. त्यामुळे सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थेत एकात्मकतेचे तत्त्व पाळले जाते व राष्ट्रीय एकात्मता दृढ होईल असा विश्वास घटनाकारांना होता.

भारतीय राज्य घटनेने केंद्रसरकार व राज्य सरकारांच्या वित्तीय अधिकारांची स्पष्ट विभागणी केली आहे. त्यासाठी पुढील तत्व लागू केले, जे कर आंतरराज्यीय पातळीवर बसविलेले असतात म्हणजे ज्यांचे आधारभूत क्षेत्र आंतरराज्यीय असते, ते कर केंद्र सरकारचे समजले जातात हे कर केंद्र सरकार बसविते. तर ज्या करांचे आधारभूत क्षेत्र राज्य पातळी (स्थानिक) असेल ते कर राज्य सरकारे बसवितात. या दोन्ही यादीत जे कर समाविष्ट नसतात ते बसविण्याचा अधिकार केंद्रसरकारचा असतो. भारतीय राज्यघटनेच्या ७व्या परिशिष्टातील पहिल्या यादीत केंद्राचे (7th schedule union list-I) तर दुसऱ्या यादीतील (7th schedule union list-II) राज्यांचे कर समाविष्ट केलेले असतात. याशिवाय आणखी एक तिसरी यादी असते त्यास सामाईक यादी (Concurrent list) असे म्हणतात. या यादीतील सर्व कर (जे वरील दोन्ही याद्यामध्ये समाविष्ट नसतात) केंद्र सरकारच्या अधिकारातील समजले जातात.

केंद्रीय कर यादीतील केंद्र सरकारने बसविलेले व गोळा केलेल्या कराचे उत्पन्न अंशतः अथवा संपूर्ण राज्य सरकारांना दिले जाते. या कर उत्पन्न वाटपाच्या तरतुदी पुढील प्रमाणे आहेत.

१. काही कर केंद्र सरकार बसविते परंतु ते राज्य सरकारे गोळा करतात व संपूर्ण उत्पन्न स्वतःसाठी ठेवून घेतात. उदा. स्टॅम्प ड्युटी, औषधावरील उत्पादन कर.

२. काही कर केंद्र सरकार बसविते व गोळा करते. परंतु ज्याचे संपूर्ण उत्पन्न राज्यांना दिले जाते.

उदा. वारसाहक्क कर, मालमत्ता कर, वस्तू व प्रवासी वाहतूक कर, शेअर बाजारातील

व्यवहारावरील कर, वृत्तपत्रावरील कर, जाहिरातीवरील कर वगैरे.

३. उत्पन्न कर, केंद्रीय उत्पादन कर हे कर केंद्र सरकार बसविते व गोळा करते. परंतु विशिष्ट प्रमाणात त्याचे वाटप राज्यांना करते.

४. सन १९५७ मध्ये राज्यांच्या विक्री कराऐवजी केंद्रसरकारने लादलेल्या अतिरिक्त उत्पादन करापासून मिळणारे उत्पन्न उदा. कारखाने निर्मित कापड, साखर व तंबाखू या वस्तूवरील उत्पादन कराद्वारे मिळणारे संपूर्ण उत्पन्न राज्यांना दिले जाते.

राज्यांना काही महत्त्वाची कल्याणकारी कार्ये करावी लागतात. त्यासाठी त्यांचे उत्पन्न अपुरे असते. म्हणून केंद्र सरकार आपल्या कर उत्पन्नातील काही हिस्सा राज्यांना देते. तसेच विशिष्ट हेतूसाठी अथवा सर्वसाधारण मदत म्हणून केंद्राकडून राज्यांना अनुदाने दिली जातात. त्यामुळे राज्यांना केंद्राकडून आर्थिक मदत दिली जाते. परिणामी केंद्र व राज्यसरकारच्या उत्पन्नातील आर्थिक तफावत काही प्रमाणात दूर केली जाते. त्यामुळे अलिकडच्या काळात केंद्र व राज्यांमधील वित्तीय संबंधामध्ये केंद्रीय अनुदानांना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

राज्यांना भांडवल उभारणीसाठी केंद्र सरकारकडून कर्जे दिली जातात. ही कर्जे प्रामुख्याने सिंचन, कृषि विकासाचे कार्यक्रम, सामुहिक विकास, औद्योगिकरण वगैरेसाठी दिली जातात.

अशारितीने भारतीय राज्यघटनेने संघीय वित्त व्यवस्थेचा स्विकार केला आहे. राज्यांना कल्याणकारी व विकासात्मक कार्ये करण्यासाठी केंद्राकडून वित्तीय संसाधने उपलब्ध व्हावीत व राज्यसरकारे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल राहू नयेत म्हणून भारतीय राज्य घटनेने कलम २६८ नुसार केंद्र व

राज्यांमध्ये आर्थिक संसाधनाचे वाटप करण्यासाठी 'वित्त आयोग' स्थापन करायची तरतूद केली आहे. भारताचे राष्ट्रपती दर ५ वर्षांनी वित्त आयोगाची स्थापना करतात. हा आयोग अस्थायी स्वरूपाचा असतो. राष्ट्रपतींना आपला अहवाल सादर केला की त्याचे कार्य संपते. वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशी फार थोड्या दुरुस्त्यांसह स्वीकारल्या जातात व नव्या आयोगाच्या शिफारशी अंमलात येईपर्यंत अगोदरची वित्तवितरण व्यवस्था चालू राहते. आजपर्यंत एकूण १३ वित्त आयोग स्थापन करण्यात आले आहेत.

१३ वा वित्त आयोग:

१३ व्या वित्त आयोगाची स्थापना १३ नोव्हेंबर २००७ रोजी भारतीय राज्यघटना कलम २८० नुसार राष्ट्रपतींनी केली. डॉ. विजय केळकर या आयोगाचे चेअरमन होत, तर अन्य सदस्यामध्ये डॉ. इंदिरा राजारमन, प्रो. एमिरिटझ-नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक फायनान्स अँड पॉलिसी या संस्थेतील होत. डॉ. अबूसालेह शरीफ मुख्य अर्थतज्ज्ञ - नॅशनल कौन्सिल ऑफ अॅप्लाइड इकॉनॉमिक्स (NCAER) रिसर्च व प्रो. अतुल शर्मा माजी कुलगुरू राजीव गांधी विद्यापीठ अरूणाचल प्रदेश हे ५ पूर्णवेळ सदस्य म्हणून नेमले. बी.के. चतुर्वेदी सदस्य नियोजन मंडळ, अर्धवेळ सदस्य म्हणून नेमले. सुमित बोस हे या आयोगाचे सेक्रेटरी होत. काही कारणामुळे डॉ. अबूसालेह शरीफऐवजी डॉ. संजीव मिश्रा यांची सदस्य म्हणून नेमणूक करण्यात आली. या आयोगाच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे आहेत.

१. केंद्र सरकारने बसविलेल्या कराच्या निव्वळ उत्पन्नाचे विभाजन केंद्र व राज्य सरकारमध्ये ठरविणे आणि केंद्रीय करात राज्यांचा वाटा ठरविणे

म्हणजे (केंद्रीय कर उत्पन्नाचे राज्य सरकारमध्ये वाटप करणे)

२. केंद्राकडून राज्यांना द्यावयाच्या अनुदानाबाबतची तत्त्वे ठरविणे.
३. राज्यांना ग्रामपंचायती, नगरपालिका वगैरेना निधीचा पुरेसा पुरवठा करता यावा म्हणून राज्यांच्या एकूण निधीत वाढ व्हावी म्हणून उपाय सुचविणे.
४. सन २००५ ते २०१० या काळातील केंद्र व राज्यसरकारांच्या आर्थिक स्थितीचा (साधनांचा) आढावा घेणे. प्रामुख्याने राज्यांचे कर्जाचे एकत्रिकरण करून कर्ज कमी करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे. केंद्राने कर्जाबाबत १२ व्या वित्त आयोगाने केलेल्या उपाय योजनाबाबत जे काम केले आहे त्याचा आढावा घेणे. तसेच समान व स्थिर आर्थिक वाढीसाठी टिकाऊ वित्तीय वातावरण निर्माण करण्यासाठी उपाय सुचविणे.
५. वस्तू व सेवा कर GST जो १ एप्रिल २०१० पासून लागू केला जाणार आहे. त्याचे देशाच्या विदेशी व्यापारावर होणारे परिणाम अभ्यासणे.

तसेच १३व्या वित्त आयोगाला सूचना करण्यात आली की केंद्र व राज्यात कर उत्पन्नाची वाटणी व अनुदाने रक्कम करण्यासाठी १९७१ ची लोकसंख्या पायाभूत (Base) मानावी. १३व्या वित्त आयोगाने आपला अहवाल केंद्र सरकारला ३१ ऑक्टोबर २००९ पर्यंत सादर करावा. परंतु अनेक राज्यातील निवडणुकामुळे केंद्र व राज्यांची वित्तीय माहिती मिळविण्यात अडचणी आल्या. त्यामुळे राष्ट्रपतींनी हा कालावधी ३१ जानेवारी २०१० पर्यंत वाढवून दिला परंतु ३१ डिसेंबर २००९ ला अहवाल सादर करावा असे म्हटले. १३व्या वित्त आयोगाने हा अहवाल तयार करताना पुढील बाबी विचारात

घेतल्या.

१. देशात मोठ्या प्रमाणात व सर्वसमावेशक अशी आर्थिक वाढ प्रस्थापित करित असताना आर्थिकदृष्ट्या बलवान केंद्र सरकार, राज्य सरकारे व स्थानिक सरकारे निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे.

२. त्यामुळे प्रसारणात्मक आर्थिक एकत्रीकरणाचे धोरण सुचविले असे १३ व्या वित्त आयोगाने म्हटले आहे. आर्थिक एकत्रीकरण म्हणजे आर्थिक वृद्धीतील राज्यांची भूमिका कमी करणे असा अर्थ नव्हे तर सरकारने सार्वजनिक कल्याणासाठी सातत्याने सर्व क्षेत्रात गतीशील वित्तीय साधनांचे वाटप करणे होय.

सार्वजनिक खर्चाची गुणवत्ता व परिणामकारकता वाढविण्यासाठी सार्वजनिक खर्चात सुधारणा करणे होय. तसेच सार्वजनिक व खाजगी गुंतवणूक वाढीला प्रेरणा देणे, ज्यामुळे महत्तम, टिकाऊ हरित व सर्वसमावेशक अशी आर्थिक वृद्धी भारतीय अर्थव्यवस्थेत घडून येईल. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी साधन सामग्रीची उपलब्धता विचारात घेऊन मार्ग काढावयाचा आहे. म्हणून प्रसारणात्मक वित्तीय एकत्रीकरण धोरणांचा अवलंब करण्याचे धोरण आम्ही सुचवितो. हे करित असताना विकास खर्चाचा संकोच होईल असे धोरण आम्ही स्विकारणार नाही असे या वित्त आयोगाने म्हटले, या धोरणाद्वारे सार्वजनिक व खाजगी गुंतवणूक वाढीला चालना मिळेल तसेच आपत्ती काळात अर्थव्यवस्थेला बसणाऱ्या आर्थिक धक्क्यांचे सुयोग्य नियंत्रण करता येईल. दुसऱ्या शब्दात नियोजित आर्थिक धोरण आपल्या देशाची आर्थिक सुरक्षितता देखील राखील. उच्च आर्थिक वृद्धी असणाऱ्या आपल्या अर्थव्यवस्थेत खाजगी

क्षेत्रात निर्माण होणारे धोके कमी करण्यासाठी सार्वजनिक गुंतवणूकीत सूत्रपणे सातत्य राखले जाईल. आर्थिक वृद्धी प्रक्रियेत खाजगी क्षेत्र देखील महत्वाची भूमिका बजावते म्हणून सार्वजनिक क्षेत्रात उच्च प्राथमिकता असणाऱ्या सार्वजनिक वस्तूंच्या (Public Goods) उत्पादनात खाजगी क्षेत्राला वाव दिला जाईल. उदा. मुलभूत सोयी व सुविधांचा विकास वगैरे. आव्हाने:

१३ व्या वित्त आयोगासमोर ३ महत्त्वाची आव्हाने होती.

१. केंद्र व राज्य सरकारांमध्ये मोठ्या प्रमाणात उध्व असमतोल आहे. तसेच केंद्र सरकारकडून राज्यांना वाटप न केल्या जाणाऱ्या केंद्रीय उत्पन्न साधनांमध्ये वाढ झाली आहे.

२. राज्यांच्या आर्थिक क्षमता व आर्थिक गरजांमध्ये असमानता आहे. वेगवेगळी राज्ये आर्थिक विकासाच्या वेगवेगळ्या अवस्थेत आहेत. त्यांच्या वित्तीय गरजा कालानुसार बदलतात, त्यामुळे वित्त आयोगाला धोरण ठरविताना अडचणी येतात.

३. सध्याचे विकेंद्रीत धोरण व शहरीकरणातील वाढ यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक जबाबदाऱ्या वाढल्या आहेत. त्यामुळे शिफारशी करताना वित्त आयोगाचे कार्य विविधांगी (Multi-dimensional) बनले आहे.

नवी आव्हाने:

भारतात सद्य परिस्थितीत काही नवी आव्हाने उभी राहिली आहेत. शहरीकरण, खेड्यातील सुधारणा, माहिती व तंत्रज्ञानामुळे सामुहिक अपेक्षा सार्वजनिक वस्तू आणि गुणात्मक वस्तूंच्या मागणीत झालेली वाढ वगैरेंमुळे टिकाऊ

विकासाची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. भारत तरूणांचा देश आहे. देशाची मोठी लोकसंख्या हा देशाचा लाभ आहे. देशाची लोकसंख्या व तरूण वर्गाला आर्थिक प्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी मानवी साधनसामग्रीत गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. विशेषतः शिक्षण व सार्वजनिक आरोग्य या घटकात विशेष गुंतवणूकीची आवश्यकता आहे.

वित्तीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन (FRBM) च्या निकषानुसार सन २००५-२०१० या काळात केंद्र व राज्य सरकारांचे कर्ज - स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर (Debt GDP Ratio) ८२% आहे. १२व्या वित्त आयोगाने हे गुणोत्तर ७५% असावे असे म्हटले होते. त्यापेक्षा हे गुणोत्तर जास्त आहे. १३व्या वित्त आयोगाला २०१४-१५ पर्यंत ते राज्यांचे ६८% पर्यंत तर केंद्राचे ४५ टक्क्यांपर्यंत कमी करावयाचे आहे. १३ व्या वित्त आयोगाला केंद्र व राज्य सरकारांची महसूली तूट कमी करून महसूली अधिक्च निर्माण करावयाचे आहे. त्यासाठी वित्तीय एकत्रिकरणात केंद्र सरकारची महसूली तूट ४.८% (स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या) सन २००९-१० या वर्षासाठी निश्चित केली आहे. ती कमी करून २०१४-१५ पर्यंत ४.८% वरून वाढवायची आहे. त्यामुळे भांडवली खर्चात स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या ३.५% वाढ होईल. त्यामुळे दीर्घकाळात केंद्र सरकार आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होईल व ते सर्वसमावेशक वाढीशी सुसंगत होईल. वित्तीय साधनांचे वाटप:

केंद्र व राज्यसरकारमध्ये वित्तीय साधनांचे वाटप करताना दोघांच्या वित्तीय साधनांची उपलब्धता व त्यांच्या खर्च विषयक गरजा

विचारात घेऊन ठरवावे लागते. केंद्रीय करांचे साधनांचे राज्यांमध्ये वाटप दोन प्रकारे केले जाते.

१. उर्ध्व वाटप (Vertical Devolution)
 २. समांतर वाटप (Horizontal Devolution)
- उर्ध्ववाटप म्हणजे केंद्र सरकारच्या एकूण कर उत्पन्नात राज्य सरकारांचा ठरविला जाणारा वाटा होय.

समांतर वाटप म्हणजे केंद्र सरकारच्या वाटप केल्या जाणाऱ्या एकूण उत्पन्नात राज्यांचा वाटा ठरविण्यासाठी जी तत्त्वे तयार केलेली असतात, त्या तत्त्वानुसार केंद्रीय उत्पन्नाचे केले जाणारे वाटप होय. केंद्रीय उत्पन्नाचे राज्यांमध्ये वाटप ठरविताना वित्त आयोगाला केंद्र व राज्य सरकारांचे महसूली उत्पन्न, वित्तीय साधने, भूतकाळात केंद्र व राज्यांमध्ये केंद्रीय उत्पन्नाचे उर्ध्व व समांतर पध्दतीने राज्यांचा वाटा निश्चित केला जातो. १३व्या वित्त आयोगाने केंद्रीय उत्पन्नाचे राज्यांमध्ये वाटप ठरविताना खालील बाबी विचारात घेतल्या.

१. केंद्र व राज्यातील एकसारखेपणा (Symmetry): म्हणजे केंद्र व राज्यांना आर्थिक घटक निश्चित करताना सारखीच वागणूक दिली जाईल. सर्व पातळ्यावरील सरकारांना एकसारखीच वागणूक मिळाली पाहिजे. त्यांचे उत्पन्न व खर्चाबाबतचे अंदाज (Projections) ठरविताना केंद्र व राज्य सरकारांना आदर्श शिस्त लागू केली जाईल.

२. समान वागणूक - कोणत्याही सरकारला आंतर सरकारी संबंधामध्ये आपोआप उपक्रम दिला जाणार नाही. तसेच हा आयोग सारखेपणाशी संबंधित आहे तर समतेशी नाही. हा दृष्टीकोन नागरिक केंद्रीत आहे तर तो सरकार केंद्रीत नाही.

म्हणजे भारतातील सर्व नागरिकांना तुलनात्मकदृष्ट्या सारख्या दर्जाच्या सेवा मिळाल्या पाहिजेत. त्यासाठी राज्य सरकारे व स्थानिक सरकारांना तौलनिक दृष्ट्या सारख्या दर्जाच्या सेवा पुरविण्यासाठी त्यांच्याकडे आर्थिक शक्ती असली पाहिजे. ती शक्ती योग्य कर आकारून प्राप्त आकारून प्राप्त झालेली असावी. याचा अर्थ असा नव्हे की सर्व देशातील दरडोई खर्च समान असेल. समान वागणूक याचा अर्थ असा आहे की सारख्याच पातळीवरील सार्वजनिक सेवा पुरविण्यासाठी वेगवेगळ्या राज्यांच्या आर्थिक गरजा व खर्च अक्षमता वेगवेगळ्या असतात, त्या सरासरीपेक्षा कमी किंवा जास्त असतात, त्यामुळे समान वागणूक तत्त्व एकसारख्या सार्वजनिक सेवा आर्थिक गरजा व खर्च अक्षमता वेगवेगळ्या असतात. त्या सरासरीपेक्षा कमी/जास्त असतात. त्यामुळे समान वागणूक तत्त्व एकसारख्या सर्व सेवा पुरविण्याची खात्री देत नाही तर प्रत्येकाच्या आर्थिक गरजा सारख्याच सार्वजनिक सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीने विचारात घेणे होय.

३. अंदाज (Predictability): याचा अर्थ सरकारांची वेळेत व गरजानुसार सार्वजनिक सेवा पुरविण्याची क्षमता, याबाबतचा अंदाज बांधणे, ज्यामुळे साधन सामग्रीची अनिश्चितता किंवा तिच्या पुरवठ्यातील बदलामुळे सार्वजनिक सेवांच्या पुरवठ्यावर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही हे तत्त्व साधनसामग्रीच्या निश्चिततेची हमी देते. ज्यामुळे विविध सरकारांना विविध बाबींवर खर्च करता येतो.

४. प्रलोभने (Incentives) केंद्र व राज्यसरकारांमध्ये साधनसामग्रीच्या वाटप प्रक्रियेत वित्त आयोगाबरोबरच नियोजन मंडळ, राज्यांचे

अर्थ विभाग व नियोजन मंडळे, राज्य वित्त महामंडळे सहभागी असतात परंतु या सर्वांत वित्तआयोग महत्वपूर्ण भूमिका बजावतो. १३व्या वित्त आयोगाने साधनसामग्री वाटपात पर्यावरण नियंत्रण व वित्तीय नियंत्रणासाठी प्रलोभन हा घटक समाविष्ट केला.

उध्वंकर वाटप (Vertical Tax Devolution)

या पध्दतीत प्रथम केंद्राच्या निव्वळ करातील राज्यांचा वाटा १३व्या वित्त आयोगाला ठरवावा लागतो. त्यासाठी केंद्र व राज्यांमधील 'उध्वं अंतर' (Vertical Gap) ठरविले पाहिजे. 'उध्वं अंतर' म्हणजे एकूण खर्चातील केंद्र व राज्यांचा वाटा ठरविणे तसेच त्याची महसूली क्षमता निश्चित करणे होय.

उध्वंकर वाटप ठरविताना वित्त आयोगाने केंद्र सरकार व राज्य सरकारांचे दृष्टीकोन विचारात घेतले आहेत. केंद्र व राज्यांचा वित्तीय साधनाद्वारे विकास आणि देशाची समग्र आर्थिक स्थिती विचारात घेतली.

उध्वंकर वाटपाबाबत केंद्राचा दृष्टीकोन:

१. केंद्र सरकारच्या वित्त मंत्रालयाने १३ व्या वित्त आयोगाला दाखवून दिले की सन २००५-०६ या वर्षापासून राज्यांना दिल्या जाणाऱ्या वित्तीय साधनांमध्ये वाढ झाली आहे. (कर उत्पन्न व अनुदाने दोहोमध्ये)

२. केंद्र सरकारकडून राज्यांना भेट दिल्या जाणाऱ्या अन्न व खतावरील अनुदानात वाढ झाली आहे. त्यामुळे केंद्राचा अनुदानावरील खर्च वाढला आहे ही अनुदाने 'ऋण कर' (Negative taxation) ठरतात.

३. केंद्र सरकारच्या वित्तमंत्रालयाने १२व्या वित्त आयोगाला सांगितले होते की, केंद्रीय निव्वळ करांचे राज्यांमध्ये वाटप हळू हळू कमी करत जाऊन ते २८ टक्के पर्यंत कमी करावे.

४. ११व्या वित्त आयोगाने ठरविलेले कर वाटप बदलू नये कारण केंद्र व राज्यांच्या जबाबदाऱ्यात बदल झालेला नाही.

वरील मुद्दे विचारात घेऊन केंद्रीय कराचे राज्यांमध्ये केले जाणारे वाटप १३व्या वित्त आयोगाने ठरवावे असे केंद्र सरकारने प्रतिपादन केले.

राज्य सरकारांचा दृष्टीकोन:

१. राज्यांनी प्रथमतः एक संयुक्त निवेदन १३ व्या वित्त आयोगाला सादर केले. त्यामध्ये त्यांनी १३ व्या वित्त आयोगाला विनंती केली की आयोगाने केंद्रीय करातील राज्यांचा वाटा ३०.५ टक्क्यावरून किमान ५० टक्क्यापर्यंत वाढवावा. कारण केंद्र व राज्यांच्या एकत्रित खर्चात राज्यांचा वाटा केंद्रापेक्षा जास्त आहे.

२. केंद्रीय कर वाटप उत्पन्नात सर्व सेस व अधिभारांचा समावेश करावा.

३. केंद्राच्या कर वाटपात राज्यांच्या वाट्यात वाढ करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. कारण राज्य सरकारे राज्य पातळीवर मुल्यवर्धित करांचा (VAT) अवलंब करीत असल्यामुळे केंद्राला करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे.

४. केंद्र व राज्य कर्मचाऱ्यांच्या पगारात सुधारणा झाल्यामुळे केंद्राला मिळणाऱ्या उत्पन्न करात (Income Tax) वाढ होणार आहे. त्यामुळे राज्यांना केंद्राकडून मिळणारा वाटा टप्प्याटप्प्याने ५० टक्के पर्यंत वाढवावा. बहुसंख्य राज्यांनी केंद्रीय करात ३०.५ ते ५० टक्क्यापर्यंत वाढ करावी असे म्हटले

आहे.

५. काही राज्यांनी केंद्राच्या एकूण महसुली उत्पन्न वाटपाची मर्यादा १२ व्या वित्त आयोगाने सुचविलेल्या ३८ टक्केपेक्षा जास्त वाढवावी असे सुचविले तर काही राज्यांनी अशा प्रकारची सूचक मर्यादा असू नये कारण त्यामुळे केंद्राकडून राज्यांना दिल्या जाणाऱ्या रकमेवर मर्यादा पडते असे म्हटले.

६. काही राज्यांनी बिगर कर उत्पन्नात वाटा मिळाला पाहिजे असे म्हटले. उदा. विविध प्रकारचे विक्री उत्पन्न किनारपट्टीवरील 'स्वामित्व' (Royalty) अधिकर वगैरे.

७. केंद्र सरकारने अधिभार व सेस यांची व्याप्ती वाढविल्यामुळे राज्यांना दिल्या जाणाऱ्या वाट्यात घट झाली आहे.

८. केंद्र पुरस्कृत योजनांमुळे केंद्रीय उत्पन्न वाटपात 'उर्ध्व असमतोल' निर्माण होतात. केंद्रीय योजनांमुळे राज्यांवर त्यांच्या खर्चाचा मोठा भार पडतो. त्यामुळे राज्यपुरस्कृत योजनांवरील खर्च कमी होतो. उदा. मुलभूत सोयींचा विकास, सामाजिक व मानवी विकास, पर्यावरण संरक्षण वगैरे योजना केंद्र पुरस्कृत होत त्यावर राज्य सरकारांना मोठा खर्च करावा लागतो. त्यामुळे राज्यांना मिळणाऱ्या वाट्यात वाढ करावी.

१३वा आयोग-दृष्टीकोन व शिफारशी :

उर्ध्वकर वाटपाबाबत १३ व्या वित्त आयोगाने पुढील दृष्टीकोन मांडला व शिफारस केली.

१. उर्ध्व कराचे वाटप असे असावे की ज्यामुळे केंद्र व राज्यांच्या महसुली क्षमतेत वाढ होईल. त्यामुळे त्यांच्या विविध बाबींवर केल्या जाणाऱ्या खर्चात वाढ होईल.

२. या आयोगाला असे दिसून आहे की सन २००० ते २००८ या काळात केंद्राची 'कर तरलता' (Tax buoyancy) १.४९ आहे. तर राज्यांची कर तरलता १.१८ इतकी आहे. केंद्राची करतरलता राज्यांपेक्षा जास्त आहे. तसेच केंद्र सरकारला सेस व अधिभार बसवता येतो. सन २००१-०२ ते २००९-१० या काळात सेस व अधिभाराचा वाटा ३.५१ टक्केवरून १३.६३ टक्के इतका वाढला आहे. त्यामुळे केंद्रीय करातील केंद्राच्या वाट्यात घट करणे व राज्यांचा वाटा वाढविणे न्याय ठरते.

३. सन २००१-०२ ते २००७-०८ या काळात केंद्राच्या बिगर कर उत्पन्नात (Non tax revenue) मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. उदा. किनारपट्टीवर हायड्रोकार्बन संसाधने स्वामित्व हक्क, दूरसंचार सेवा वगैरेवरील करात उत्पन्नात उपरोक्त काळात ८०१८ कोटी रूपयावरून २६७२६ कोटी रू. वाढ झाली आहे. केंद्रसरकार फक्त किनाऱ्यावरील संसाधनाच्या नफ्याचे वाटप करते. त्यामुळे तरल बिगर कर उत्पन्नामुळे केंद्राच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे.

४. केंद्र पुरस्कृत योजनांची संख्या वाढत आहे. सर्व शिक्षा अभियान, यासारख्या योजनांवर केंद्राचा खर्च वाढत आहे. त्याबरोबरच राज्यांचा खर्च देखील वाढत आहे. या योजनांना मुलभूत सोयी पुरविणे, राज्यांनी या योजना संदर्भात मान्य केलेल्या देयता या योजनांतून जी सार्वजनिक मालमत्ता निर्माण होणार आहे ती राज्यांकडे सोपविली जाते. तिची देखरेख करणे, सांभाळ करणे वगैरे कामे राज्य सरकार व स्थानिक संस्थांना करावी लागतात. त्यासाठी राज्यांना खर्च करावा लागत आहे. उदा. सर्व शिक्षा अभियान या योजनेवरील राज्यांचा वाटा १५ टक्के वरून ४०

टक्के वाढला आहे व राज्यांनी हा वाटा ५० टक्के घ्यावा अशी केंद्रसरकारची मागणी आहे. परिणामी राज्यांचा खर्च वाढत आहे.

५. केंद्र सरकारने संपूर्ण भारतात समान/सारख्या सेवा पुरविण्यासंबंधी कायदा करण्याचे ठरविले आहे. उदा. अन्न सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा, प्रकल्पासाठी संपादित केलेल्या जमिनीची भरपाई, ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना सक्तीचे व मोफत शिक्षण वगैरेमुळे राज्यांच्या खर्चात मोठी वाढ झाली आहे.

६. ११ व्या योजनेच्या मसुद्यात पर्यावरण संरक्षणाची जबाबदारी केंद्र सरकारची आहे परंतु त्याचा सांभाळ करण्याची जबाबदारी राज्यांची आहे. त्यामुळे राज्यांचा खर्च वाढतो. तसेच खाण क्षेत्रापासून राज्यांना मिळणारे फायदे त्याच्यावरील खर्चाशी तुलना करता नगण्य आहेत. रस्ते बांधणी, प्रदूषण नियंत्रण, जमिनीचे होणारे नुकसान, शेती उत्पादनाचे होणारे नुकसान, विस्थापितांचे पुनर्वसन यावर राज्यांना खर्च करावा लागतो.

७. राज्य सरकारांना शहरी व ग्रामीण भागात वीज, पाणी, आरोग्य वगैरे सोयी पुरवाव्या लागतात. सन २०२६ पर्यंत शहरी लोकसंख्या २८ टक्के पासून ३८ टक्के पर्यंत वाढत जाणार आहे. त्यावर राज्यांना मोठा खर्च करावा लागणार आहे.

८. ६व्या वेतन आयोगामुळे केंद्र व राज्य सरकारांना प्रतिवर्षी अनुक्रमे ३७१३० कोटी रु. व ४९५३२ कोटी रु. खर्च करावे लागणार आहेत. त्यामुळे केंद्रीय कर्मचाऱ्यांकडून आयकराद्वारे ३२९४ कोटी रु. मिळतील तर राज्यांच्या कर्मचाऱ्यांकडून ४३९३ कोटी रु. मिळतील असे एकूण ७६८७ कोटी रु. मिळतील. आयकर वाटपाद्वारे केंद्राला ५३८१ कोटी रु. तर राज्यांना २३०६ कोटी रु. मिळतील.

आयकराचे हे गुणोत्तर १:१.४९ असे राहिल. त्यामुळे सुधारीत वेतनाचा बोजा केंद्रापेक्षा राज्यांवर जास्त पडणार आहे.

९. १२व्या वित्त आयोगाने केंद्रीय करात राज्यांचा वाटा ३०.५ टक्के ठरविला होता. त्यामध्ये तंबाखू, कापड व साखरेवरील उत्पादन कराचा समावेश आहे. जर राज्यांनी १ मार्च २००६ पासून मूल्यवर्धित कर लागू केला तर राज्यांचा केंद्रीय करातील वाटा २९.५ टक्के असावा असे १२ व्या वित्त आयोगाने म्हटले होते.

वरील सर्व गोष्टींचा साधक बाधक विचार करून १३ व्या वित्त आयोगाने म्हटले की केंद्र व राज्यांच्या एकत्रित महसूली उत्पन्न व खर्चात दीर्घकालीन स्थैर्य आहे. ते तसेच कायम रहावे अशी १३ व्या वित्त आयोगाची अपेक्षा आहे.

या सर्व बाबी विचारात घेऊन केंद्रीय करात राज्यांना दिला जाणारा वाटा ३०.५ टक्के वरून ३२ टक्के इतका द्यावा अशी शिफारस १३ व्या वित्त आयोगाने केली. त्यामुळे केंद्र सरकारवर त्याचा आर्थिक बोजा पडेल त्याची भरपाई अनुदानांमध्ये काटछाट करून करावी. अनुदानाची उत्तम लक्ष्ये (Better Targets) निश्चित करावीत, केंद्रीय योजनांची पुनर्रचना करावी व खर्च कमी करावा.

१०. १३ व्या वित्त आयोगाने सेवा कराद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा समावेश विभाजित रक्कमेत (Divisible Pool) केला. सेवाकर केंद्र सरकार बसविते त्याचे वाटप लोकसभेने ठरविलेल्या तत्वानुसार केले जाईल असे म्हटले. वस्तू व सेवाकराद्वारे (GST) एखाद्या राज्यात जेवढे उत्पन्न केंद्र सरकारला मिळालेले असेल त्यापेक्षा त्या राज्याचा वस्तू व सेवाकरातील कमी

नसावा. १२व्या वित्त आयोगाची ही शिफारस १३ व्या वित्त आयोगाने जशीच्या तशी मान्य केली.

११. केंद्र सरकारला सेस व अधिभाराद्वारे जे उत्पन्न मिळते ज्याचा समावेश विभाजित उत्पन्नात (Divisible Pool) करावा ही राज्यांची मागणी मान्य केली नाही. आयोगाच्या मते वस्तू व सेवा कर (GST) लागू झाल्यास त्यामध्ये अनेक सेस व अधिकार विलीन होतील.

१२. १३व्या वित्त आयोगाने केंद्र सरकारच्या महसूली खात्यावरील उत्पन्न वाटपाचा विचार केला. ११ व्या वित्त आयोगाने केंद्राच्या महसूली उत्पन्नापैकी ३७.५ टक्के उत्पन्न वाटपाची शिफारस केली तर १२ व्या वित्त आयोगाने वाढवून ३८ टक्के केली. १३ व्या वित्त आयोगाने केंद्राच्या एकूण महसूली उत्पन्नापैकी ३९.५ टक्के उत्पन्नाचे वाटप राज्यांना करावे असे म्हटले. कारण सन २००८-०९ व २००९-१० या वर्षात महसूली खात्यावरील वाटपची मर्यादा अगोदरच ३९ टक्के झाली आहे.

समांतर वाटप (Horizontal Sharing):

केंद्रीय निव्वळ कर उत्पन्नाचे विशिष्ट तत्वानुसार वाटप म्हणजे समांतर वाटप होय. अलिकडच्या काळात वित्त आयोगाची 'समता' (Equity) व 'कार्यक्षमता' (Efficiency) ही दोन तत्त्वे केंद्र व राज्य उत्पन्न वाटपासाठी अवलंबिली आहेत. समता तत्त्व कर उत्पन्न वाढीशी व खर्च करण्याच्या अक्षमतेशी निगडित आहे, तर कार्यक्षमता तत्त्व महसूली उत्पन्नात सुधारणा करणे / वाढ करणे आणि सृजणणे वित्तीय व्यवस्थापन करण्याशी निगडित आहे. कार्यक्षमता तत्वामुळे राज्यांना कमी खर्चात वित्तीय साधने उपलब्ध होतील. ही तत्त्वे निश्चित केल्यानंतर समांतर कर

वाटपाचे निकष भविष्याचा वेध घेऊन १३ व्या वित्त आयोगाने ठरविली हे निकष पुढील होत.

१. लोकसंख्या (Population)
२. राज्याचे क्षेत्रफळ (Area)
३. उत्पन्न अंतर निकष (Income Distance Criterion Income Distance)
४. कर गोळा करण्याचे प्रयत्न व वित्तीय शिस्त (Tax-efforts & Financial Discipline)

या निकषांची मागणी विविध राज्यांनी केली होती. वेगवेगळ्या निकषाला वेगवेगळ्या राज्यांनी वेगवेगळा भार सुचविला.

१. लोकसंख्या - लोकसंख्या व राज्याचे क्षेत्रफळ हे निकष तटस्थ आहेत. समांतर कर वाटपात ते राज्यांच्या समतेचा विचार करित नाहीत. १३ व्या वित्त आयोगाच्या मते राज्य सरकारांना लोकसंख्या या घटकावर मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. केंद्रीय कर वाटपाचा तो महत्वाचा घटक आहे. राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्रानुसार लोकसंख्येचे प्रमाण वेगवेगळे आहे. त्यामुळे राज्यांची खर्च करण्याची अक्षमता विचारात घेऊन राज्यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार केंद्रीय कराचा वाटा मिळावा. १२ व्या वित्त आयोगाने केंद्रीय करांचे वाटप करण्यासाठी लोकसंख्येला दिलेला २५ टक्के भार १३ व्या वित्त आयोगाने कायम ठेवला.

२. राज्याचे क्षेत्रफळ - १० व्या वित्त आयोगाने प्रथम केंद्रीय कर वाटपासाठी राज्याचे क्षेत्रफळ हा निकष वापरला. ज्या राज्यांचे क्षेत्रफळ मोठे असते त्यांना नागरिकांना विविध सेवा पुरविण्यासाठी जास्त खर्च करावा लागतो. १० व्या वित्त आयोगाने कोणत्याही राज्यांना क्षेत्रफळाच्या आधारावर २ टक्के व कमाल १० टक्के वाटा द्यावा असे म्हटले.

१०व्या वित्त आयोगाने क्षेत्रफळाला ५ टक्के भार दिला. ११ व्या वित्त आयोगाने ७.५ टक्के भार दिला व कर वाटपाची किमान व कमाल मर्यादा २ टक्के व १० टक्के सांगितली. १२व्या वित्त आयोगाने क्षेत्रफळाचा भार १० टक्क्यापर्यंत वाढविला. तसेच असे म्हटले की ज्या राज्यांचे क्षेत्रफळ देशाच्या क्षेत्रफळाच्या २ टक्क्यापेक्षा कमी आहे त्यांना केंद्रीय करात किमान २ टक्के वाटा द्यावा असे म्हटले होते. परंतु वरची कमाल मर्यादा १० टक्के सांगितली नाही.

१३ व्या वित्त आयोगाने राज्याच्या क्षेत्रफळासाठी १२व्या वित्त आयोगाप्रमाणे १० टक्के भार दिला तसेच ज्या राज्यांचे क्षेत्रफळ देशातल्या एकूण क्षेत्रफळाच्या २ टक्क्यापेक्षा कमी आहे. त्यांना केंद्रीय कर वाटपात २ टक्के वाटा द्यावा असे म्हटले. ही राज्ये गोवा, हिमाचल प्रदेश, हरियाणा, पंजाब, केरळ, मणिपूर, मेघालय, मिझोरम, नागालँड, सिक्कीम, त्रिपुरा व उत्तरांचल ही होत. इतर राज्यांसाठी वरची मर्यादा निश्चित करण्यात आली नाही.

३. आर्थिक क्षमता अंतर - आर्थिक क्षमता अंतर ठरविण्यासाठी १२व्या वित्त आयोगाने ' दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न ' हा निकष सांगितला. हा निकष राज्यांच्या कर समतामधील फरक ठरविण्याच्या दृष्टीने प्रतिनिधीक आहे. लोकसंख्या व राज्याचे क्षेत्रफळ हे निकष समता तटस्थ होत. समांतर करवाटपात समता तत्त्वाचा ते विचार करित नाहीत. म्हणजे केंद्र व राज्यांमधील करवाटपात या तत्त्वानुसार सर्व राज्यांना समान वाटा दिला जात नाही तर लोकसंख्या व राज्याच्या क्षेत्रफळानुसार केंद्रीय करात कमी-जास्त वाटा दिला जातो.

आर्थिक क्षमता अंतर ठरविताना दरडोई

राज्य उत्पन्नाचा विचार केला जातो. या निकषात समता हा घटक विचारात घेतला जातो. ज्या राज्यांचे दरडोई उत्पन्न कमी (गरीब राज्ये) त्यांना केंद्रीय करात जास्त वाटा दिला जातो तर श्रीमंत राज्यांना कमी वाटा दिला जातो. भारतात सन २००४-०५ ते २००६-०७ या कालावधीतील राज्यांच्या सरासरी गुणोत्तराचा विचार करता देशात कमाल व किमान दरडोई उत्पन्नाचे गुणोत्तर १०:१ आहे. त्यामुळे ११व्या वित्त आयोगापासून पुढच्या आयोगानी आर्थिक गरजा ठरविताना समता या घटकाला महत्त्व दिले. समता घटकांचा उद्देश असा आहे की, सर्व राज्यांना आपल्या नागरिकांना तौलनिकदृष्ट्या सारख्याच सेवा पुरविण्यासाठी योग्य कर पातळी ठेऊन त्यांना आर्थिक पाठबळ मिळाले पाहिजे. समता घटक सर्व राज्यातील सर्व नागरिकांना सारख्या दर्जाच्या सेवा मिळवून देऊ शकत नाही. त्यासाठी राज्यांचे कर गोळा करण्याचे प्रयत्न कसे आहेत, कर गोळा करण्याची राज्यांची क्षमता सारखी असली पाहिजे. हे दोन घटक राज्यांचे उत्पन्न ठरवितात व त्या उत्पन्नावरून राज्ये पुरवित असलेल्या सेवांचा दर्जा ठरला. म्हणजे समता हा घटक सर्व राज्यात सारख्याच प्रमाणात सेवा पुरविण्याची हमी देत नाही.

राज्या-राज्यांमधील उत्पन्न अंतर ठरविण्यासाठी १२ व्या वित्त आयोगाने दरडोई उत्पन्न निकष वापरला. विविध राज्यांमधील आर्थिक अंतर दरडोई राज्य उत्पन्नातील फरकावरून ठरविले जाते. विविध राज्यांच्या वित्तीय क्षमतामधील अंतर एकल सरासरी कर व दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर हा निकष १२व्या वित्त आयोगाने वापरला होता. त्या ऐवजी १३ व्या वित्त आयोगाने राज्यांची कर क्षमता मोजण्यासाठी

वेगवेगळ्या सरासरी कर दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न हा निकष सांगितला. त्याचे कारण म्हणजे सर्वसाधारण राज्ये व विशेष गटातील राज्ये यांच्यासाठी एकल सरासरी कर व स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर वापरले तर राज्यांमधील कराच्या पायाची खरी व अचूक माहिती मिळत नाही. त्याची कारणे दोन आहेत. १) वेगवेगळ्या राज्यात स्थूल राज्य उत्पन्नात वेगवेगळ्या क्षेत्रांचा वाटा वेगवेगळा असतो, वेगवेगळ्या क्षेत्रातील कर वेगवेगळे असतात. २) दुसरे कारण म्हणजे राज्यांच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाचे मापन घटक खर्चानुसार केले जाते. त्यामध्ये इतरत्र पाठविलेल्या भरणा, केलेल्या उत्पन्नाचा समावेश नसतो. विविध राज्यांमधील कर - स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर सर्वसाधारण राज्यांचे विशेष गटातील राज्यांपेक्षा जास्त आहे. वेगवेगळ्या राज्यांमधील कर - स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तरातील फरक दोन्ही गटातील राज्यांमधील आर्थिक क्षमता ठरविणाऱ्या घटकांना एकत्रित करतो. त्यामुळे दोन राज्यांमधील आर्थिक क्षमता अंतर ठरविण्यासाठी गट विशेष सरासरी लागू केली जाते. ती प्रत्यक्ष सरासरीच्या जवळपास असते.

१३व्या वित्त आयोगाने राज्यांचे आर्थिक क्षमता अंतर मोजण्यासाठी पुढील पध्दतींचा वापर केला.

१. सन २००४-०५ ते २००६-०७ या ३ वर्षांच्या प्रत्येक राज्याच्या दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्नाची सरासरी काढली.

२. त्यानंतर सर्वसाधारण राज्ये व विशेष वर्गातील राज्यांचे दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्नाशी सरासरी कर गुणोत्तर भारांकीत सरासरी मध्य वापरून काढले ही सरासरी सर्व राज्यांना लागू केली. या गट विशेष सरासरीचा वापर करून प्रत्येक गटातील राज्यांचे

दरडोई कर उत्पन्न काढले जे राज्यांना सरासरी कर उत्पन्नाद्वारे प्राप्त होते. ही गणित करून काढलेली सरासरी होय. ज्या राज्यांमध्ये निरीक्षण केलेले कर-स्थूल उत्पन्न गुणोत्तर गट सरासरी गुणोत्तरापेक्षा जास्त आहे, त्या राज्यात निरीक्षण केलेल्या दरडोई कर उत्पन्न गणित करून काढलेल्या दरडोई कर उत्पन्नापेक्षा जास्त आहे. याउलट ज्या राज्यांमध्ये हे गुणोत्तर कमी आहे त्या राज्यात निरीक्षण केलेले दरडोई कर उत्पन्न गणित करून काढलेल्या दरडोई कर उत्पन्नापेक्षा कमी आहे. अशा रितीने प्रत्येक राज्यांचे आर्थिक अंतर त्यांच्या गणित करून काढलेल्या दरडोई उत्पन्नातील अंतरावरून काढले. त्यानुसार दरडोई उत्पन्नाबाबत गोवा पहिल्या क्रमांकावर, हरियाणा दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. प्रत्येक राज्याच्या आर्थिक अंतरावरून त्यांना केंद्रीय कर वाटपास दरडोई उत्पन्न किती द्यायचे? ते ठरविले. गोवा, हरियाणा या राज्यांना दरडोई १०० रु. द्यावयाचे ठरविण्यात आले. महाराष्ट्राचे दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न या दोन्ही राज्यांपेक्षा कमी आहे. परंतु वरील सूत्रानुसार गोवा, हरियाणा या राज्यांच्या दरडोई उत्पन्नाशी तुलना करता महाराष्ट्राचे आर्थिक अंतर उणे आहे. म्हणून महाराष्ट्राला देखील या निकषावरून दरडोई १०० रु. उत्पन्न केंद्रीय करवाटपात देण्याचे ठरविण्यात आले. प्रत्येक राज्याचा केंद्रीय करातील वाटा ठरविताना त्या राज्याच्या दरडोई उत्पन्नाला त्या राज्याच्या १९७१च्या लोकसंख्येने गुणून हा वाटा ठरविण्यात आला.

३. केंद्रीय कर वाटपाचे दुसरे तत्त्व म्हणजे “ राज्यांची खर्च करण्याची अयोग्यता ” (Cost Disability) दुर्बलता या तत्त्वानुसार दिली जाणारी रक्कम आर्थिक गरजांवरून ठरविली जाते. तसेच

वेगवेगळ्या सेवांच्या खर्चानुसार तिच्यात बदल करण्यात आले. मोठ्या राज्यांना सेवा पुरविण्याचा खर्च जास्त येतो. कारण त्या राज्यांचा विस्तार मोठा असल्याने लोकसंख्या विखुरलेली असते. म्हणून ‘खर्च अक्षमता’ ठरविण्यासाठी राज्यांच्या क्षेत्रफळाचा भार विचारात घ्यावा. १३व्या वित्त आयोगाला अशी शिफारस करण्यात आली की या आयोगाने क्षेत्रफळाचा तीन प्रकारे विचार करावा. भौगोलिक बदलांचा विचार करावा. त्यामुळे राज्यांची खरी खर्च अयोग्यता ठरविता येते. डोंगरी विभागात लोकवस्ती नसलेल्या क्षेत्राचे प्रमाण त्या राज्यांच्या एकूण क्षेत्रात जास्त आहे. राज्यांचे संपूर्ण क्षेत्र कर वाटपासाठी गृहीत धरले जाते, त्यामुळे वरती क्षेत्रासाठी दर किलोमीटरला केलेली तरतूद जास्त आहे. ही तरतूद राज्यांच्या खर्च दुर्बलतेची काही प्रमाणात भरपाई करते.

आर्थिक शिस्त (Fiscal Discipline) :

केंद्रीय कर वाटपासाठी ११व्या व १२व्या वित्त आयोगाने हा निकष वापरला. राज्यांनी आपले आर्थिक व्यवस्थापन चांगले करावे म्हणून आर्थिक शिस्तीला या दोन्ही वित्त आयोगानी ७.५ टक्के भार दिला. आर्थिक शिस्तीचा निर्देशांक पुढीलप्रमाणे काढला जातो. राज्याच्या स्वतःच्या कर उत्पन्नाचे त्यांच्या महसूली खर्चाशी असणारे गुणोत्तर काढले जाते. या गुणोत्तराची तुलना इतर राज्यांच्या गुणोत्तराशी करता राज्यांच्या गुणोत्तरात सुधारणा झाल्यास आर्थिक शिस्त प्रस्थापित झाली असे समजले जाते. अशा रितीने आर्थिक शिस्तीचा निर्देशांक काढला जातो. १३ व्या वित्त आयोगाने २००१-०२ ते २००३-०४ ही वर्षे पायाभूत मानून सन २००५-०६ ते २००७-०८ या वर्षांचा वित्तीय शिस्तीचा निर्देशांक काढला.

१२व्या वित्त आयोगाने वित्तीय शिस्तीला ७.५ टक्के व कर गोळा करण्याच्या प्रयत्नाला ७.५ टक्के भार दिला होता. या दोन घटकांना मिळून १५ टक्के भार दिला होता. १३व्या वित्त आयोगाने राज्याच्या स्वतःच्या महसुली उत्पन्नात समावेश असतो, तसेच त्यामध्ये राज्याच्या कर गोळा करण्याच्या प्रयत्नाचा देखील समावेश असतो. म्हणून १३ व्या वित्त आयोगाने आर्थिक शिस्त व कर गोळा करण्याचे प्रयत्न दोन्ही घटकांचा वेगवेगळा भार न देता एकत्रित १७.५० टक्के भार दिला. ज्या राज्यांचे स्वतःच्या कर उत्पन्न व खर्च गुणोत्तरात अधिक सुधारणा होईल त्या राज्यांना केंद्रीय कर वाटपात जास्त वाटा मिळेल. याउलट ज्या राज्यांच्या या गुणोत्तरात घट होईल त्यांना कमी वाटा मिळेल असे १३ व्या वित्त आयोगाने म्हटले.

१३ व्या वित्त आयोगाने समांतर कर वाटपासाठी ठरविलेले निकष व त्यांचा भार पुढील तक्त्यात दर्शविला आहे.

तक्ता क्र. १
समांतर कर वाटपाचे निकष

अ.क्र.	निकष	भार(टक्के)
१.	लोकसंख्या १९७१	२५
२.	क्षेत्रफळ	१०
३.	आर्थिक क्षमता	४७.५०
४.	वित्तीय शिस्त	१७.५०
५.	एकूण	१००

तक्ता क्र. २

केंद्रीय करातील राज्यांचा वाटा

राज्ये	वाटा टक्के
आन्ध्र प्रदेश	६.९३७
अरुणाचल प्रदेश	०.३२८
आसाम	३.६२८
बिहार	१०.९१७
छत्तीसगड	२.४७०
गोवा	०.२६६
गुजरात	३.०४१
हरियाणा	१.०४६
हिमाचल प्रदेश	०.७८१
जम्मू काश्मिर	१.५५१
झारखंड	२.८०२
कर्नाटक	४.३२८
केरळ	२.३४१
मध्यप्रदेश	७.१२०
महाराष्ट्र	५.१९९
मणीपूर	०.४५१
मेघालय	०.४०८
मिझोरम	०.२६९
नागालँड	०.३१४
ओरिसा	४.७७९
पंजाब	१.३८९
राजस्थान	५.८३३
सिक्कीम	०.२३९
तामिळनाडू	४.९६९
उत्तर प्रदेश	१९.६७७
उत्तराखंड	१.१२०
प. बंगाल	७.२६४
एकूण	१००%

वरील तक्का क्र. २ मध्ये १३ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्यांना केंद्रीय करात मिळालेला वाटा दर्शविला आहे. त्यामध्ये सर्वात जास्त वाटा उत्तर प्रदेशाला १९.६७७ टक्के तर सर्वात कमी वाटा सिक्कीम या राज्याला मिळाला. केंद्रीय करवाटपात ज्या राज्यांना सर्वात जास्त वाटा मिळाला त्यांचा क्रम उतरत्या क्रमाने पुढीलप्रमाणे आहे. उत्तर प्रदेश (१९.६७७) पहिला क्रमांक, बिहार (१०.९१७) दुसरा क्रमांक, प. बंगाल (७.२६४) तिसरा क्रमांक, मध्य प्रदेश (७.१२०) चौथा क्रमांक, आन्ध्रप्रदेश (६.९३७) पाचवा क्रमांक, राजस्थान (५.८३३) सहावा क्रमांक, तर महाराष्ट्र (५.१९९) सातवा क्रमांक लागतो. सर्वात विकसित असणारी हरियाणा, पंजाब, गोवा, महाराष्ट्र व गुजरात या राज्यांचा केंद्रीय कर वाटपामध्ये अनुक्रमे १९वा, १७ वा, २६ वा, ७ वा व १२ वा क्रमांक आहे. याचा अर्थ या राज्यातील दरडोई उत्पन्न आर्थिक शिस्त चांगली असताना देखील वरील तुलनात्मकदृष्ट्या अविकसित असणाऱ्या राज्यापेक्षा केवळ लोकसंख्या व क्षेत्रफळ मोठे असल्यामुळे तौलनिक दृष्ट्या जास्त वाटा मिळाला. परंतु विकसित राज्यांच्या तुलनेत या राज्याचे दारिद्र्य कमी करण्यातील अपयश दरडोई उत्पन्न वाढ घडवून आणण्यात आलेले अपयश, प्रचंड बेरोजगारी, आर्थिक शिस्त, आर्थिक अंतर दूर करण्यात आलेले अपयश हे घटक देखील केंद्रीय कर वाटपात १३ व्या वित्त आयोगाने विचारात घेऊन त्यांचा भार वाढवावयास हवा होता. आर्थिक शिस्तीच्या बाबतीत उत्तर प्रदेश, बिहार ही राज्ये कनिष्ठ पातळीवर आहेत. ज्या राज्यांमधील दरडोई उत्पन्न जास्त आहे, आर्थिक विषमता कमी आहे, सुयोग्य

आर्थिक शिस्त पाळतात, या राज्यांची लोकसंख्या व क्षेत्रफळ कमी आहे म्हणून त्यांना केंद्रीय कर वाटपात कमी वाटा देणे अयोग्य आहे. त्यासाठी आर्थिक क्षमता अंतराचा भार कमी करून ज्या राज्यांचे दरडोई उत्पन्न जास्त आहे, ज्याची आर्थिक शिस्त उत्तम आहे त्यांचा भार वाढवावयास हवा होता. राज्यांची आर्थिक क्षमता, दरडोई उत्पन्न, स्वतःचे राज्याचे स्वतःचे उत्पन्न, कर गोळा करण्याचे प्रयत्न यावरून वित्तीय शिस्त व आर्थिक क्षमता अंतर मोजले जाते. आर्थिक क्षमता अंतर निकषाची समता (Equity) तत्वांशी सांगड घातल्यामुळे विकसित राज्यांवर अन्याय होतो. कारण ज्यांचे दरडोई उत्पन्न कमी त्यांना कर वाटपात जास्त वाटा याउलट ज्या राज्यांचे दरडोई उत्पन्न जास्त त्यांना कमी वाटा दिला जातो. सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने गरीब राज्यांना केंद्रीय कर वाटपात ज्यादा वाटा देणे योग्य आहे. परंतु स्वातंत्र्यानंतरच्या ६३ वर्षात देखील ज्या राज्यांना आर्थिक प्रगती करता आली नाही अशा उत्तर प्रदेश, बिहार यासारख्या आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या राज्यांना गरीब आहेत म्हणून किती दिवस केंद्रीय कर वाटपात जास्त वाटा द्यायचा? त्यामुळे पंजाब, हरियाणा, महाराष्ट्र यासारख्या विकसित राज्यांवर अन्याय होतो. म्हणून या राज्यांना आर्थिक विकासावरून मदत देताना मर्यादा घातली पाहिजे. तसेच दरडोई उत्पन्न कमी म्हणून त्या राज्याला केंद्रीय कर वाटपात जास्त वाटा देणे हा निकष बदलला पाहिजे. ज्या राज्यांनी दरडोई उत्पन्न वाढीसाठी प्रयत्न केले आहेत त्यांना तसेच वित्तीय शिस्त पाळणाऱ्या राज्यांना केंद्रीय करात जास्त वाटा देणे योग्य ठरेल. अन्यथा विकसित राज्यांचा दृष्टीकोन नकारात्मक बनल्यास त्याचे राज्याच्या

आर्थिक
तसेच मा
वाटा मि
तरी आ
नकारात्
राज्ये दे
नेटाने प्र
आर्थिक
न घाल
सांगड घ
अधिक
राज्यांच
वाटा दि

संदर्भ २

1) Th
20

श्री लोकसंख्या
ना केंद्रीय कर
गाहे. त्यासाठी
ने करून ज्या
याची आर्थिक
भावयास हवा
रडोई उत्पन्न,
कर गोळा
त व आर्थिक
क्षमता अंतर
ांशी सांगड
न्याय होतो.
कर वाटपात
रडोई उत्पन्न
सामाजिक
केंद्रीय कर
भाहे. परंतु
या राज्यांना
उत्तर प्रदेश,
गासलेल्या
स केंद्रीय
ळे पंजाब,
राज्यांवर
आर्थिक
ने पाहिजे.
राज्याला
निकष
ई उत्पन्न
वित्तीय
न जास्त
राज्यांचा
ज्याच्या

आर्थिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम घडून येईल. तसेच मागासलेल्या राज्यांना केंद्रीय करात जास्त वाटा मिळत असल्याने विकसित राज्यांमध्ये आपण तरी आर्थिक प्रगती कशाला करावयाची? असा नकारात्मक दृष्टीकोन बळावेल. तसेच मागासलेली राज्ये देखील अविकसितपणा कमी करण्यासाठी नेटाने प्रयत्न करणार नाहीत. म्हणून राज्यांच्या आर्थिक अंतर या निकषाची समता तत्वाशी सांगड न घालता कार्यक्षमता (Efficiency) तत्वाशी सांगड घालावी त्यासाठी अधिक आर्थिक उत्पन्न, अधिक कर प्रयत्न व अधिक कार्यक्षमता ज्या राज्यांची असेल त्यांना केंद्रीय कर वाटपात जादा वाटा दिला पाहिजे.

संदर्भ सूची:

1) *Thirteenth Finance Commission 2010-15, Vol.1, Publication:*

Ministry of Finance, Govt. of India.

2) *Thirteenth Finance Commission 2010-15, Vol.2, Publication:* Ministry of Finance, Govt. of India.

3) *Thirteenth Finance Commission 2010-15, Vol.3, Publication:* Ministry of Finance, Govt. of India.

4) *Thirteenth Finance Commission 2010-15, Vol.4, Publication:* Ministry of Finance, Govt. of India.

भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीची प्रवृत्ती

नामदेव एल. चव्हाण, फैजपूर

वाणिज्य अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

धनाजी नाना महाविद्यालय, जिल्हा जळगाव

आजीव सदस्य क्रमांक: ८३०

भ्रमणध्वनी: ९४२०३४७०८७

श्रीराम दे. जोशी, जळगाव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

मु.जे. महाविद्यालय

आजीव सदस्य क्रमांक: ४६२

भ्रमणध्वनी: ९४२१००८७७६

प्रास्ताविक:

आधुनिक जागतिकीकरणाच्या वातावरणात थेट विदेशी गुंतवणुकीला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जगातील सर्वच देशांना आर्थिक विकास आणि आर्थिक वृद्धीची पातळी उंचावण्यासाठी वा टिकविण्यासाठी थेट विदेशी गुंतवणुकीची आवश्यकता भासत आहे. थेट विदेशी गुंतवणूक हा दीर्घकालीन भांडवली हालचालीचा प्रकार आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या तांत्रिक तज्ज्ञ गटाच्या मतानुसार +जेव्हा एखाद्या देशातील कंपनी दुसऱ्या देशातील (यजमान देश) कंपनीमध्ये १०% किंवा त्यापेक्षा जास्त भांडवली गुंतवणूक करून भाग भांडवलाचे अधिग्रहण करते किंवा मताधिकार शक्ती प्राप्त करते तेव्हा त्याला थेट विदेशी गुंतवणूक असे म्हणतात.' भारतात १९९१ पासून थेट विदेशी गुंतवणुकीला दरवाजे उघडण्यात आले आहेत. आज मोजके उद्योग वगळता कोणत्याही उद्योगात १०% पासून ते १००% पर्यंत थेट विदेशी गुंतवणूक करण्याची परवानगी भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्वयंचलीत मार्गाने आणि भारत सरकारच्या वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालयाच्या सरकारी मान्यता मार्गाने देण्यात येत आहे. भारत सरकारच्या उदार धोरणाबरोबर भारतातील उपभोक्त्यांची मोठी संख्या, वाढते राष्ट्रीय व दरडोई

उत्पन्न, बदलत्या आवडी निवडी, विकसनशील नाणेबाजार व भांडवल बाजार, नैसर्गिक व मानवी संसाधनांची सहज उपलब्धता, वेगाने विकास साध्य करणारी वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था इत्यादी व्यावसायिक पर्यावरणाचा सकारात्मक परिणाम म्हणून गेल्या दशकात भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहात वाढ झाली आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात थेट विदेशी गुंतवणुकीची प्रवृत्ती त्याचा स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनावर झालेल्या परिणामांचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढले आहेत.

संशोधनाचे उद्देश:

१. भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या वाढीच्या प्रवृत्तीचे अध्ययन करणे
२. थेट विदेशी गुंतवणूक आणि स्थूल देशान्तर्गत उत्पादन यांच्यातील संबंधाचे अध्ययन करणे.

संशोधनाची गृहिते:

१. भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहात वाढ होत आहे.
२. थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहामुळे स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात वाढ होत आहे.

सांख्यिकीय विश्लेषणाची साधने:

संशोधकाने संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे. कालमाला सांख्यिकीय माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी न्यूनतम वर्गपद्धती आणि कार्लपिअरसन यांच्या सहसंबंध सहगुणक व निर्धारकाचा वापर केला आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा:

भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहाचे आणि त्याच्या परिणामांचे अनेक अध्ययनकर्त्यांनी अध्ययन केले आहे. शर्मा किशोर

(२०००) यांच्या अध्ययनानुसार सरकारच्या आर्थिक उदारीकरण धोरणाचा परिणाम म्हणून थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहात वाढ झाली आहे. नागराज आर (२००७) यांच्या अध्ययनानुसार भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहात जरी वाढ झालेली असली तरी ती चीनच्या तुलनेत कमीच आहे शिवाय अन्तर्प्रवाह ज्या गतीने यायला पाहिजे त्या गतीने आला नाही. दत्त, सुंदरम (२००९) यांच्या मतानुसार भारतात थेट विदेशी गुंतवणुकीचे केंद्रिकरण विशिष्ट राज्यातच होत आहे. गुलशन कुमार, निरजा धिंग्रा (२०११) यांच्या मतानुसार आर्थिक सुधारणाकाळात रचनात्मक बदल झाले आहेत. इला चतुर्वेदी (२०११) यांच्या मते थेट विदेशी गुंतवणूक भांडवल, तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री यांच्या माध्यमातून भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकासाची भूमिका पार पाडत आहे. थेट विदेशी गुंतवणूक आणि आर्थिक विकास यांच्यात उच्च धनात्मक सहसंबंध आहेत. भनगडे आणि शाह (२०११) यांच्या अध्ययनानुसार थेट विदेशी गुंतवणुकीचा परिणाम म्हणून भारतातील रोजगार, देशान्तर्गत उत्पादन आणि भांडवल निर्मितीत वाढ झाली आहे.

थेट विदेशी गुंतवणुकीचा अन्तर्प्रवाह:

थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या माध्यमातून देशात भांडवल, तंत्रज्ञान, तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक यांचे आगमन होते आणि त्याचा देशाच्या आर्थिक विकासावर सकारात्मक प्रभाव पडतो हे लक्षात घेवून सरकारने थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहात वाढ करण्यासाठी आर्थिक सुधारणाकाळात अनेक प्रयत्न केले आहेत आज सट्टेबाजी, बिटींग व लॉटरी व्यवसाय, चीट फंड,

निधी कंपनी, अणुउर्जा आणि किरकोळ व्यापार ही क्षेत्रे वगळता भारतातील कोणत्याही उद्योग, व्यवसायात विदेशी गुंतवणूकदार, बहुराष्ट्रीय कंपनी आणि अनिवासी भारतीयांना १०% पासून ते १०० पर्यंत थेट विदेशी गुंतवणूक करण्याची परवानगी आहे. सरकारने बहुतांश परवानाराज रद्द केले आहे, भारतीय कंपन्यांना विदेशी कंपन्यांशी तांत्रिक सहकार्य करार करण्यास परवानगी दिली आहे, भारतीय कंपनीचे अधिग्रहण व विलीनीकरण धोरण पारदर्शक केले आहे, सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगात काही मर्यादेपर्यंत गुंतवणूक करण्याची परवानगी देण्यात येत आहे, मक्तेदारी व्यवहार नियंत्रणात्मक कायदा व विदेश चलन विनिमय व्यवहार कायदा रद्द करण्यात आले आहेत. आयात निर्यातीवरील नियंत्रणे शिथिल केली आहेत, विदेशी

गुंतवणूकदारांना अनेक करविषयक सवलती देण्यात येत आहेत, विदेशी गुंतवणूकदारांनी जो नफा, व्याज, लाभांश, भांडवली नफा, सट्टेबाजी नफा कमावलेला असेल तो माघदेशात नेण्यास, पुनर्गुंतवणूक करण्यास परवानगी देण्यात येत आहे. या सर्व धोरणांचा एकत्रित परिणाम म्हणून भारतात एक व्यावसायिक पर्यावरण निर्माण झाले आणि त्याचा परिणाम म्हणून गेल्या दोन दशकात (ऑगस्ट १९९१ ते मार्च २०११) भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहात वाढ होत आहे. संशोधकाने अध्ययनासाठी दोन्ही दशकातील सांख्यिकीय माहितीचा विचार न करता फक्त एप्रिल २००० ते मार्च २०११ या दशकाचा विचार केला आहे. ती माहिती पुढील तक्त्यात दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. १

थेट विदेशी गुंतवणूकीचा अन्तर्प्रवाह आणि त्याची प्रवृत्ती

वर्ष	FDI चा अन्तर्प्रवाह * (कोटी रूपयात)	वार्षिक वृद्धी दर (%)	FDI च्या प्रवृत्तीचे मूल्य (कोटी रूपयात)
२०००-०१	१०७३३	-	- ८८०१.९०
२००१-०२	१८६५४	+७४	३५२६.७७
२००२-०३	१२८७१	-३१	१५८५५.४४
२००३-०४	१००६४	-२२	२८१८४.११
२००४-०५	१४६५३	+४६	४०५१२.७८
२००५-०६	२४५८४	+६८	५२८४१.४५
२००६-०७	५६३९०	+१२९	६५१७०.१२
२००७-०८	९८६४२	+७५	७७४९८.७९
२००८-०९	१२३०२५	+२५	८९८२७.४६
२००९-१०	१२३१२०	+०८	१०२१५६.१०
२०१०-११	८८५२०	-२८	११४४८४.८०

स्त्रोत - * Fact sheet on FDI in India (Aug. 1991 to March 2011)

* Least square short cut Method च्या साहाय्याने.

सांख्यिकीय माहितीवरून स्पष्ट होते की, थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहात २००१-०२ मध्ये ७४% ने वाढ झाली, नंतरची दोन वर्षे मात्र अन्तर्प्रवाह घटत्या दराने वाढीचा आहे. २००४-०५ पासून ते २००९-१० पर्यंत अन्तर्प्रवाहात कमी-जास्त दराने सातत्याने वाढ झाली आहे. २००८ मध्ये जगात जागतिक मंदीसदृश परिस्थिती निर्माण झाली. त्याचा परिणाम म्हणून थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या जागतिक अन्तर्प्रवाहात घट झाली. असे असूनही २००८-०९ आणि २००९-१० या दोन वर्षांत अन्तर्प्रवाहात सातत्याने वाढ झाली; परंतु पुन्हा २०१० च्या जागतिक मंदीचा परिणाम म्हणून अन्तर्प्रवाहात ऋणात्मक वाढ झाली. एप्रिल २००० ते मार्च २०११ या अकरा वर्षांच्या काळात थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहात दरवर्षी सरासरीने ५२८४१.४६ कोटी रूपयांनी वाढ झाली. ही वाढ दरवर्षी सरासरीने ३१.२७% ने झाली आहे.

वरील तक्ता क्र. १ मध्ये रकाना क्र. ४ मध्ये थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या प्रवृत्तीचे आकलन करण्यासाठी न्यूनतम वर्ग पद्धतीचा (Least squares short cut method) वापर केला आहे. यात सरळरेषीय कल/प्रवृत्ती समीकरण $Y = a + bX$ हे आहे. समीकरणातील a आणि b चे मूल्य पुढील प्रमाणे काढले आहे.

$$a = \frac{\sum Y}{N} \quad (\sum Y = Na)$$

$$b = \frac{\sum XY}{\sum X^2} \quad (\sum XY = b \sum X^2)$$

समीकरणात $\sum Y = Y$ ची बेरीज, $N =$ वर्ष, $\sum XY = X$ आणि Y च्या गुणाकाराची बेरीज, $\sum X^2 = X$ च्या वर्गाची बेरीज आहे. सरळरेषीय प्रवृत्ती समीकरणातील Y थेट विदेशी

गुंतवणुकीचे (कोटी रूपयात) प्रतिनिधित्व करतो तर X कालावधीचे (१ वर्ष) प्रतिनिधित्व करतो. प्रवृत्ती भापन करण्यासाठी २००५-२००६ हे मूळ वर्ष घेतले आहे. a आणि b चे मूल्य प्राप्त झाल्यावर शेवटी प्रवृत्ती समीकरण $Y = 52841.45 + 12328.67 X$ काल विचलन प्राप्त झाले. यानुसार २०००-०१ ते २०१०-११ या अकरा वर्षातील प्रवृत्तीचे मूल्य तक्त्यातील रकाना ४ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे प्राप्त झालेत. याच समीकरणाच्या साहाय्याने थेट विदेशी गुंतवणुकीचे भविष्यकालीन अंदाज केले आहेत. वर्ष २०११-१२ चा पूर्व अंदाज करण्यासाठी पूर्व अंदाज वर्ष (२०११-१२) - मूळ वर्ष (२००५-०६) = ६ यानुसार $Y = 52841.45 + (12328.67 \times 6) = 126813.47$ कोटी रूपयांचा असेल याप्रमाणे पुढील ३ वर्षांची पूर्व अंदाज तक्त्यात दर्शविले आहेत.

थेट विदेशी गुंतवणूक अन्तर्प्रवाह पूर्व अंदाज

पूर्व अंदाज वर्ष	FDIचे पूर्व अंदाज (कोटी रूपयात)
२०११-१२	१२६८१३.४७
२०१२-१३	१३९१४२.१४
२०१३-१४	१५१४७०.८७
२०१४-१५	१६३७९९.४३

थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहाच्या प्रवृत्तीवरून व प्रत्यक्ष अन्तर्प्रवाहातून निष्कर्ष निघतो की, भारताच्या थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहात वाढ झाली. हा निष्कर्ष अध्ययनातील पहिल्या गृहिताला आधार देणारा आहे. म्हणजेच गृहीत परिस्थिती खरी ठरली आहे.

भारतात एप्रिल २००० ते मार्च २०११ या अकरा वर्षांच्या काळात जगातील वेगवेगळ्या १२६ देशांनी एकूण ५८०७२२ कोटी रूपयांची थेट विदेशी गुंतवणूक केली आहे. यात सर्वात जास्त गुंतवणूक मॉरिशस या देशाने (२४२७६१ कोटी रूपये) केली आहे. एकूण गुंतवणुकीत एकट्या मॉरिशसचा वाटा ४२% आहे. १९९७ पर्यंत सर्वात जास्त थेट विदेशी गुंतवणूक यु.एस.ए. (२७%) या देशाने केली होती. १९९७ नंतर भारत सरकारने मॉरिशस या देशाला मोस्ट फेव्हरेट कन्ट्रीचा दर्जा दिला, मॉरिशस मधुन येणाऱ्या गुंतवणुकीवर दुहेरी करारोपण टाळण्यात येत आहे, करामध्ये सवलत देण्यात येत आहे, संधी करार करण्यात येत आहे म्हणून १९९७ नंतरच्या काळात मॉरिशसचा वाटा वाढला. मॉरिशस नंतर सर्वात जास्त गुंतवणूक सिंगापूर (५२८७६ कोटी रूपये), यु.एस.ए. (४२५४२ कोटी रूपये) यु.के. (२९४३३ कोटी रूपये), नेदरलँड (२५६२७ कोटी रूपये), जापान (२३९५८ कोटी रूपये), सायप्रस (२१९४८ कोटी रूपये), यु.ए.ई. (८५९२) या देशांनी केली आहे. एकूण गुंतवणुकीत या दहा देशांचा वाटा ८०% आहे आणि उर्वरित १९६ देशांचा वाटा फक्त २०% आहे.

जानेवारी २००० ते डिसेंबर २००७ या काळात भारतात एकूण ११३२१ विदेशी गुंतवणूक प्रस्ताव रिझर्व्ह बँक आणि वाणिज्य मंत्रालयाकडे सादर झालेले. या काळात एकूण ११४२०६.८७ कोटी रूपयांची थेट विदेशी गुंतवणूक देशात झाली. म्हणजेच जेवढ्या प्रस्तावांना मान्यता दिली त्यापेक्षा प्रत्यक्षातील गुंतवणूक दुप्पट झाली आहे. १९९१ ते २००१ पर्यंत अशी परिस्थिती होती की जेवढ्या प्रस्तावांना मान्यता दिली होती त्यापेक्षा कमी गुंतवणूक प्रत्यक्षात झाली होती. २००१

पासुन मान्यता दिलेल्या गुंतवणुकीपेक्षा प्रत्यक्षातील गुंतवणूक जास्त होणे हे विदेशी गुंतवणूक दारांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील वाढत्या विश्वासाचे प्रतिक आहे. जागतिक गुंतवणूक अहवालानुसार जगात चीन नंतर भारत हा देश थेट विदेशी गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणावर आकर्षित करित आहे. विदेशी गुंतवणूकदारांच्या दृष्टीने भारत हे गुंतवणुकीचे एक नंदनवन ठरत आहे.

भारतात एप्रिल २००० ते मार्च २०११ या काळात ६२ उद्योगात एकूण ५८०७२२ कोटी रूपयांची थेट विदेशी गुंतवणूक झाली. यत सर्वात जास्त थेट विदेशी गुंतवणूक वित्तीय आणि वित्तीयेत्तर सेवा क्षेत्रात (१२०७७१ कोटी रूपये) झाली. एकूण गुंतवणुकीत सेवा क्षेत्राचा वाटा २१% आहे. या खालोखाल कॉम्प्युटर सॉफ्टवेअर आणि हार्डवेअर (४८७०० कोटी रूपये), टेलिकम्युनिकेशन्स (४८२२० कोटी रूपये), बांधकाम उद्योग (४०७७० कोटी रूपये), ऑटोमोबाईल इंडस्ट्रीज (२६८३१ कोटी रूपये), वीज निर्मिती (२६७१२ कोटी रूपये), धातु उद्योग (१८४९५ कोटी रूपये), पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू (१३७३५ कोटी रूपये), रसायने (१३०७८ कोटी रूपये), उद्योगांमध्ये झाली आहे. एकूण गुंतवणुकीत या दहा प्रमुख उद्योगांचा वाटा ६८% आहे आणि उर्वरित ५२ उद्योगांचा वाटा ३२% आहे. थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या दृष्टीकोनातुन भारतीय रिझर्व्ह बँकेने भारतीय अर्थव्यवस्थेचे एकूण १६ विभागात वर्गीकरण केले आहे. एप्रिल २००० ते मार्च २०११ या काळात मुंबई विभागात २०१४७१ कांटी रूपयांची थेट विदेशी गुंतवणूक झाली. एकूण गुंतवणुकीत मुंबई विभागाचा वाटा ३५% आहे. मुंबई खालोखाल नवी दिल्ली, ग्रेटर नोईडा, गुरगांव या विभागात ११३६८९ कोटी

रूपयांची गुंतवणूक झाली. यानंतर चेन्नई, बेंगलोर, हैदराबाद, अहमदनगर, चंदीगड, कोलकाता, पणजी, कोच्ची, भुवनेश्वर, भोपाळ, जयपूर, कानपूर, गोहाटी, पटना या विभागात झाली. एकूण गुंतवणूकीपैकी ७६% गुंतवणूक औद्योगिकदृष्ट्या आणि आर्थिकदृष्ट्या विकसीत असलेल्या महाराष्ट्र, नवी दिल्ली, तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, गुजरात, या सहा राज्यांमध्ये झाली आहे आणि उर्वरित राज्यांमध्ये फक्त २४% गुंतवणूक झालेली आहे. त्यातही पंजाब, हरयाणा, हिमाचल प्रदेश, पश्चिम बंगाल, गोवा, केरळ, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, उत्तरांचल, आसाम, बिहार, झारखंड, या राज्यांमध्ये फक्त ४.६% थेट विदेशी गुंतवणूक झाली आहे.

अशा प्रकारे वरील प्रमाणे थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहाचे विश्लेषण केले आहे. या पुढील भागात थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहाचा स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनावरील परिणामांचे विश्लेषण केले आहे.

भारतातील स्थूल देशांतर्गत उत्पादन:

भारतातील आर्थिक सुधारणा, उद्योग जगताचा सकारात्मक दृष्टीकोन, मानवी संसाधनांचा उंचावणारा दर्जा, पायाभूत संरचनेचा वाढता विस्तार, वित्तीय आणि विमा क्षेत्राचा विकास आणि विस्तार या सर्वांचा एकत्रीत परिणाम म्हणून भारताच्या स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात गेल्या दशकात समाधानकारक वाढ झाली आहे. याचे आकलन पुढील तक्त्यातील सांख्यिकीय माहिती वरून केले आहे.

तक्ता क्र. २

भारतातील स्थूल देशान्तर्गत उत्पादन

वर्ष	GDP(Y.I. व चालू किंमतीनुसार)कोटी रू	वार्षिक वृद्धी दर (%)	GDP चा वास्तव वृद्धीदर	GDPच्या प्रवृत्तीचे मूल्य(कोटी रू) ^१
२०००-०१	१९९१९८२	११.५०	४.४	१३५५४५९.५३
२००१-०२	२१६७७४५	८.८२	५.८	१८५८३६६.४६
२००२-०३	२३३८२००	७.८६	३.८	२३६१२७३.३९
२००३-०४	२६२२२१६	१२.१४	८.५	२८६४१८०.३२
२००४-०५	२९७१४६४	१३.३१	७.५	३३६७०८७.२५
२००५-०६	३३९०५०३	१४.१०	९.५	३८६९९९४.१८
२००६-०७	३९५३२७६	१६.६१	९.६	४३७२९०१.११
२००७-०८	४५८२०८६	१५.९०	९.३	४८७५८०८.०४
२००८-०९	५३०३५६७	१५.७५	६.८	५३७८७१४.९७
२००९-१०	६०९१४८५	१४.८६	८.४	५८८१६२१.९०
२०१०-११	७१५७४१२	१७.५०	८.४	६३८४५२८.८३

स्त्रोत * Economic survey, 2011-12 Table No. 1.3 B P. A6

† Least square short cut Method च्या साहाय्याने.

तक्ता क्र. २ मधील रकाना दोन मधील सांख्यिकीय माहितीवरून स्पष्ट होते की, २०००-०१ ते २०१०-११ या काळात स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात दरवर्षी सरासरीने ३८६९९९४.१९ कोटी रूपयांनी वाढ झाली आहे. ही वाढ दरवर्षी सरासरीने १३.४८% नी झाली आहे. स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनातील वाढीची खरी कल्पना GDP च्या वास्तव दरावरून येते. अकरा वर्षांच्या काळात GDP च्या वास्तव दरात दरवर्षी सरासरीने ७.३६% नी वाढ झाली आहे.

तक्ता क्र. २ मधील रकाना ५ मध्ये भारतातील स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनाचे प्रवृत्ती मूल्य दर्शविले आहे. ते न्यूनतम वर्ग पद्धतीने काढले आहे. त्याच्या आधाराने स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनाचे भविष्य कालीन अंदाज वर्तविले आहेत. ते पुढील प्रमाणे

स्थूल देशान्तर्गत
उत्पादनाचे पूर्व अंदाज

पूर्व अंदाज वर्ष	स्थू.दे. ३. चे पूर्व अंदाज (कोटी रूपयात)
२०११-१२	६८८७४३५.८०
२०१२-१३	७३९०३४२.७०
२०१३-१४	७८९३२४९.६०
२०१४-१५	८३९६१५६.६०

थेट विदेशी गुंतवणुकीचा अन्तर्प्रवाह आणि स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनाचे विश्लेषण:

थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहाच्या विश्लेषणावरून स्पष्ट झाले की भारतात २०००-०१ ते २०१०-११ या काळात अन्तर्प्रवाहात वाढ झाली आहे. अन्तर्प्रवाहासोबत तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री, तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक यांचे

आगमन झाले. या सर्वांचा भारतीय उद्योग आणि सेवा क्षेत्रावर सकारात्मक प्रभाव पडला आणि त्याचा परिणाम म्हणून भारताच्या स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात वाढ झाली आहे. याचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी थेट विदेशी गुंतवणूक आणि स्थूल देशान्तर्गत उत्पादन यांच्यातील संबंधाचे विश्लेषण करण्यासाठी कार्ल पिअरसन यांच्या सहसंबंध सहगुणक या साधनाचा वापर केला आहे. यासाठी पुढील समीकरणाचा वापर केला आहे.

Correlation Coefficient (r)

$$r = \frac{N \times \sum XY - (\sum X)(\sum Y)}{\sqrt{N \times (\sum X^2 - (\sum X)^2 / N) \times (\sum Y^2 - (\sum Y)^2 / N)}}$$

समीकरणात N = वर्षांची संख्या, $\sum X = X$ च्या मूल्यांची बेरीज, $\sum Y = Y$ च्या मूल्यांची बेरीज, $\sum X^2 = X$ च्या वर्गांची बेरीज, $\sum Y^2 = Y$ च्या वर्गांची बेरीज, $\sum XY = X \times Y$ च्या मूल्यांची बेरीज आहे.

संबंधाचे विश्लेषण करण्यासाठी तक्ता क्र. १ मधील रकाना २ मधील थेट विदेशी गुंतवणुकीची सांख्यिकीय माहिती आणि तक्ता क्र. २ मधील रकाना २ मधील सांख्यिकीय माहितीचा वापर केला. वरील समीकरणाच्या साहाय्याने सहसंबंध सहगुणकाचे मूल्य $r = +0.87710$ प्राप्त झाले. यातून निष्कर्ष निघतो की थेट विदेशी गुंतवणूक आणि स्थूल देशान्तर्गत उत्पादन यांच्यात अर्थपूर्ण उच्च धनात्मक सहसंबंध सहगुणक आहे. स्थूल देशान्तर्गत उत्पादन थेट विदेशी गुंतवणुकीचे धनात्मक फल आहे. यावरून तर्कसंगतदृष्ट्या असे म्हणता येईल की थेट विदेशी गुंतवणुकीत वाढ झाल्यामुळे स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात वाढ होत आहे.

संबंधाचे अधिक स्पष्टीकरण करण्यासाठी सहगुणक निर्धारकाचा (r^2) वापर केला आहे. C.D.= Explained Variance/Total Variance समिकरणात C.D.=सहगुणक निर्धारक, Explained Variance स्पष्टीकृत प्रचरण आणि Total Variance एकूण प्रचरण आहे.

विश्लेषणातून सहगुणक निर्धारकाचे मूल्य $r^2 = 0.7693$ प्राप्त झाले. यातून निष्कर्ष निघतो की थेट विदेशी गुंतवणूक आणि स्थूल देशान्तर्गत उत्पादन यांच्यात अर्थपूर्ण उच्च धनात्मक सहसंबंध, सहगुणक निर्धारक आहे. स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनाचा जो एकूण प्रचरण आहे त्यात थेट विदेशी गुंतवणूक या स्पष्टीकृत प्रचरणाचा वाटा ७६.९३% आहे आणि अस्पष्टीकृत प्रचरणाचा वाटा २३.०७% आहे. यातून तर्कसंगतदृष्ट्या असा निष्कर्ष काढता येईल की, थेट विदेशी गुंतवणुकीमुळे स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात वाढ होत आहे. म्हणजेच स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात जी एकूण वाढ झाली त्यात थेट विदेशी गुंतवणूक या स्पष्टीकृत घटकाचा वाटा ७६.९३% आहे आणि इतर अस्पष्टीकृत घटकांचा वाटा २३.०७% आहे. हा निष्कर्ष संशोधनातील दुसऱ्या गृहिताला आधार देणारा आहे.

निष्कर्ष:

थेट विदेशी गुंतवणुकीचा अन्तर्प्रवाह आणि स्थूल देशान्तर्गत उत्पादन यांच्यातील संबंधांच्या विश्लेषणातून पुढील निष्कर्ष काढले आहेत.

१. थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहाच्या प्रवृत्ती विश्लेषणावरून निष्कर्ष निघतो की थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहात वाढ

होत आहे, थेट विदेशी गुंतवणुकीचे पूर्व अंदाजही वाढीची प्रवृत्ती दर्शवित आहेत.

२. भारतात सर्वात जास्त विदेशी गुंतवणूक मॉरिशस या देशातून आली आहे, सर्वात जास्त गुंतवणूक सेवा क्षेत्रात झाली आहे आणि सर्वात जास्त गुंतवणूक महाराष्ट्र राज्यात झाली आहे.

३. २०००-०१ ते २०१०-११ या अकरा वर्षांच्या काळात भारताच्या स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात सातत्याने वाढ होत आहे. स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनाचे पूर्व अंदाजही सातत्याने वाढीचे संकेत देत आहेत.

४. स्थूल देशान्तर्गत उत्पादन आणि थेट विदेशी गुंतवणूक यांच्या संबंधांच्या विश्लेषणात सहसंबंध सहगुणक मूल्य $r = +0.87710$ प्राप्त झाले तर सहगुणक निर्धारकाचे मूल्य $r^2 = +0.7693$ प्राप्त झाले. यावरून स्पष्ट होते की या दोहोत अर्थपूर्ण उच्च धनात्मक सहसंबंध, सहगुणक निर्धारक आहे. स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनाच्या एकूण प्रचरणात थेट विदेशी गुंतवणूक या स्पष्टीकृत प्रचरणाचा वाटा ७६.९३% आहे आणि अस्पष्टीकृत प्रचरणाचा वाटा २३.०७% आहे. यावरून तर्कसंगतदृष्ट्या असे म्हणता येईल की थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहामुळे स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात वाढ होत आहे. स्थूल देशान्तर्गत उत्पादन हे थेट विदेशी गुंतवणुकीचे धनात्मक फल आहे.

५. शाश्वत आणि चिरकालीन आर्थिक विकासासाठी भारतात थेट विदेशी गुंतवणुकीची आवश्यकता आहे. त्यातून देशात भांडवलबाबरोबरच तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री,

तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक यांचे आगमन होऊन त्यातून आर्थिक विकासाची गती निश्चितपणे उंचावत आहे.

सारांश:

थेट विदेशी गुंतवणुकीबाबतचे सरकारचे अनुकूल धोरण आणि व्यावसायिक पर्यावरणाच्या अनुकूलतेचा परिणाम म्हणून भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहात वाढ झाली आहे. २०००-०१ ते २०१०-११ या काळात सर्वात जास्त विदेशी गुंतवणूक मॉरिशस या देशातून आली आहे. सर्वात जास्त विदेशी गुंतवणूक सेवा क्षेत्रात आणि सर्वात जास्त गुंतवणूक महाराष्ट्र राज्यात झाली आहे. थेट विदेशी गुंतवणुकीचा अन्तर्प्रवाह आणि स्थूल देशान्तर्गत उत्पादन यांच्या सहसंबंध सहगुणकाचे मूल्य $r = + 0.87710$ आणि सहगुणक निर्धारकाचे मूल्य $r^2 = + 0.76930$ प्राप्त झाले. यावरून स्पष्ट होते की, या दोहोत उच्च धनात्मक सहसंबंध सहगुणक आणि निर्धारक आहेत. यावरून तर्कसंगत दृष्ट्या असे म्हणता येईल की थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या अन्तर्प्रवाहातील वाढीमुळे भारताच्या स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात वाढ झाली आहे.

संदर्भ सूची:

1. *International Monetary fund*, <http://www.imf.org>.
2. Dept. of Industrial Policy and Promotion, *Consolidated FDI Policy* (April 2011), Ministry of commerce and Industry, Govt of India
3. Sharma Kishor, (2000): *Export Growth in India : Has FDI played a role ?* <http://www.eco.yale.edu>.
4. Nagraj R (2002) : *Foreign Direct Investment in India, Trends and Issues*, Edt. Raj kapila, uma kapila, Indias Economy p. 297 to 332, Academic foundation (2006), New Delhi
५. दत्त, सुंदरम (२००९): भारतीय अर्थव्यवस्था, पृष्ठ २९७, ४६ वी आवृत्ती, एस.चांद अँड कंपनी लि. नई दिल्ली.
6. Gulshan Kumar, Niraja Dhingra (2011): *Impact of Liberalisation on FDI structure in India*, www.ijeronline.com/documents.
7. Chaturvedi ILLa (2011): *Role of FDI in Economic Development of India, A sectoral Analysis*, International conference paper. <http://www.trikal.org/ictvm11/pdf>
8. Bhanagade, Shah (2011), *Study of Impact of FDI on Indian Economy*. International Referred Reseach Journal, May 2011 Vol.II, Issue-20,

www.ssmrae.com/admin

9. Dept. of Industrial Policy and Promotion
 10. UNCTAD, World Investment Report (2010) UNCTAD,
 11. Fact Sheet on FDI (from Aug. 1991 to April 2011)
<http://www.dipp.nic.in>
 12. Govt. of India, Economic Survey-2011-12, <http://indiabudget.hic.in>.
-

महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास: एक अभ्यास

रामकृष्ण जी. टाले, खापरखेडा

प्राचार्य, बॅरि. शेषराव वानखेडे कला, वाणिज्य महाविद्यालय

ता. सावनेर जि. नागपूर

आजीव सदस्य क्रमांक: १००७

भ्रमणध्वनी: ९४२३४०८१६९

प्रस्तावना :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आजच्या ग्लोबल व्हिलेजमध्ये महाराष्ट्राने आपले वेगळे स्थान निर्माण करण्यात यश मिळविले आहे. देशातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था असणारे आणि सर्वाधिक औद्योगिकरण झालेले राज्य म्हणून आपली ओळख सांगणारा महाराष्ट्र सध्या वेगाने औद्योगिक प्रगती करणारे देशातील क्रमांक एकचे राज्य म्हणून सर्व जगात ओळखले जात असले तरी सध्या मात्र आपल्या शेजारी गुजरात, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश या राज्यांनी काही बाबतीत तरी महाराष्ट्राला मागे टाकण्यास सुरवात केली आहे हे मान्य करावे लागेल.

महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती १ मे १९६० रोजी झाली. महाराष्ट्र हे भारताचे उत्तर व दक्षिण भूमी जोडणारे राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्याचा आर्थिक विकास हा अविकसीत अर्थव्यवस्थेकडून विकसनशील अर्थव्यवस्थेकडे वेगाने वाटचाल करित आहे. गत ५० वर्षांत महाराष्ट्राने आर्थिक विकासाचा महत्त्वपूर्ण टप्पा पार केला आहे. या कालावधीत महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था कितपत मजबुत झाली याचा शोध घेणे राज्याच्या पुढील वाटचालीकरिता आवश्यक झाले आहे हे लक्षात घेता प्रस्तुत शोधनिबंध महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक विकासावर निश्चितपणे प्रकाश टाकेल असा विश्वास वाटतो.

संशोधन पद्धती:

अभ्यास प्रामुख्याने समष्टीपातळीवर आहे. शासकीय अहवाल, प्रकाशने, ग्रंथ, यातून उपलब्ध समकांचा वापर करण्यात आला आहे. महाराष्ट्राची आर्थिक सर्वेक्षणे, शासनाचे प्रसिद्ध होणारे आर्थिक विकासासंबंधीचे दस्तऐवज आणि इतर प्राथमिक स्रोत वापरले आहे.

महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाचे स्वरूप:

महाराष्ट्र राज्याची स्थापना १ मे १९६० रोजी झाली. गेल्या ५० वर्षांच्या काळात राज्याने शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्रात वाखाणण्याजोगी प्रगती केली आहे. परिणामी राज्यातील लोकांच्या राहणीमानात वाढ झाली आहे. शेती व उद्योग क्षेत्रात सहकारी चळवळीने मोलाची कामगिरी बजावलेली आहे. विशेषतः सहकारी बँक व्यवसाय व सहकारी साखर कारखान्यांनी महाराष्ट्राच्या आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात

महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली आहे. राज्याच्या स्थापनेपासून कुशल नेतृत्वाचे महाराष्ट्राला देशात एक अक्वल दर्जाचे घटक राज्य म्हणून स्थान मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळेच महाराष्ट्रात शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्रात आमुलाग्र बदल झालेला दिसून येतो. १९६० - ६१ ते २०१० -११ या कालावधीत राज्याने विविध क्षेत्रात केलेली प्रगती निवडक ११ निकषांच्या आधारे कोष्टकात दर्शविली आहे.

महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाचा तुलनात्मक आढावा

तपशिल	१९६०-६१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११
१. लोकसंख्या	३,९५,५४,०००	६,२७,८४,०००	१,८९,७९,०००	१,६८,७९,०००	१२,१२,०५,०००
२. राष्ट्रीय उत्पन्न (कोटी रुपये)	२,०७४	१४,५००	६२,१९०	२,१९,०३८	५,९७,५४२
३. दरडोई उत्पन्न (रु.)	५३१	२,८११	७,९५८	२२,७७७	५४,८६७
४. कृषी क्षेत्रापासूनचे उत्पन्न (कोटी रुपये)	६४६	४,०२८	१२,७५१	३६,४८७	७,००,०३३
५. उद्योग क्षेत्रापासूनचे उत्पन्न (कोटी रुपये)	४८०	५,४०५	२०,०६३	५५,४४५	१,७४,४८९
६. सेवा क्षेत्रापासूनचे उत्पन्न (कोटी रुपये)	९४८	८,०६७	२९,३७६	१,२७,१०६	३,५३,०२८
७. साक्षरता प्रमाण	३५.१%	५७.१%	६४.९%	७६.९%	७६.९%
८. विज निर्मिती (द.ल.कि.वॅट) तास	३,२६८	१८,७५१	३७,३११	६२,४५७	८३,००८
९. एकूण विज वापर	२,७२०	१४,०३४	२९,९७९	४७,२८९	७२,९९४
१०. स्थूल सिंचित क्षेत्र (००० हेक्टर)	१,२२०	२,४१५	३,३१९	३,६४७	४,०३७
११. सिंचित क्षेत्राचे एकूण लागवडी खालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण	६.५%	१२.३%	१५.२%	१६.४%	१७.८%

स्त्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक:

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI) राज्याच्या औद्योगिक विकासाची जमेची बाजू आहे. १९९१ ते २००९ या कालखंडात राज्यात जवळपास ७०,८५६ कोटी रु. ची गुंतवणूक झाली असून परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीमध्ये राज्याचे स्थान प्रथम क्रमांकाचे असल्याचे दिसून येते. राज्य सरकारचे धोरण, पायाभूत सुविधांची उपलब्धता आणि बाजारपेठेच्या उपलब्धतेमुळे राज्यात परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक सुरूवातीच्या काळात मोठ्या प्रमाणात आकर्षित झाली. महाराष्ट्राच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा भारतीय वस्तुनिर्माण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. मुल्यवृद्धीचा वाटा जवळपास २३% असून इतर राज्यांच्या तुलनेत निश्चितच जास्त असल्याचे दिसून येते.

प्रमुख राज्यातील परकीय गुंतवणूक (कोटी रु.)		
अ.क्र.	राज्य	परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक
१.	आंध्रप्रदेश	१८३६१
२.	गुजरात	२०७५९
३.	उत्तरप्रदेश	५०२५
४.	महाराष्ट्र	७०८५६
५.	तमिळनाडू	२७५६३

स्त्रोत: महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल २००९-१०

आर्थिक विकासात कृषिचे योगदान:

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुलाधार असणाऱ्या शेती व्यवसायात १९६० च्या दशकात नवीन व्यूहरचनेअंतर्गत शेतीत नवीन यंत्र तंत्र यात अमुलाग्र व क्रांतीकारक बदल केले गेले. सन १९९१ चे नवीन आर्थिक धोरण

आजच्या मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या काळात महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाच्या वाटचालीस उपयुक्त आहे काय? महाराष्ट्राचा कोणत्या प्रकारे विकास होत आहे याचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास होणे गरजेचे आहे. भारतीय पातळीवर राष्ट्रीय उत्पन्नात सन १९५० साली कृषीक्षेत्राचा वाटा साधारण ५०% होता. परंतु नंतरच्या काळात औद्योगिक व सेवा क्षेत्राच्या प्रगतीमुळे कृषी क्षेत्राचा वाटा आता केवळ १८% पर्यंत घटला आहे. महाराष्ट्रात सुद्धा राज्य उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा वाटा सन १९६०-६१ मध्ये ३१% होता. तो सन २०१०-११ या वर्षात ११% पर्यंत घसरला आहे आजही महाराष्ट्र अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण नाही. एकूण आवश्यक गरजेच्या ८०% अन्नधान्य उत्पादन महाराष्ट्रात होते. देशाच्या एकूण अन्नधान्य उत्पादनात महाराष्ट्राचा वाटा सतत घटत आहे. सोयाबिन, मसाल्याचे पदार्थ, द्राक्षे, भुईमूग इत्यादी कृषी उत्पादनांना आजही बाहेरील राज्यातून व परदेशातही प्रचंड मागणी आहे. तथापि या उत्पादनांना आवश्यक अशी पोषक परिस्थिती महाराष्ट्रात तुलनेने अल्प असलेली दिसून येते. परकीय चलनप्राप्ती मिळवून देणाऱ्या कृषी उत्पादनात वाढ घडवून आणण्यासाठी नवनवीन आधुनिक यंत्राचा, तंत्रज्ञानाचा वापर शेती उत्पादनासाठी वाढत आहे. भारतीय शेतकऱ्यांना आता फक्त देशातच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर इतर देशांशी स्पर्धा करावी लागते. भारतातील कृषी व्यवसाय हा प्रमुख व्यवसाय असून आजही जवळपास ६५% लोकांचे उदरनिर्वाहाचे साधन शेती व्यवसाय हाच आहे. त्यामुळे कृषी क्षेत्राचे संरक्षण करणे ही सरकारची फार मोठी जबाबदारी आहे. इतर देशात

अशी परिस्थिती नाही अमेरिका, जपान, इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादी देशात फक्त ३% ते ५% लोक शेती व्यवसायावर अवलंबून आहेत. शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण व विकासातील क्षेत्रांचा वाटा लक्षात घेऊन शासनानेही शेती क्षेत्राला सर्वतोपरी सहकार्य देण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

शेतीच्या विकासासाठी २००१-०२ पासून विविध योजना राबविण्यात येत आहेत त्यासाठी केंद्रशासनाकडून ४०% सहाय्यक मिळते. यामध्ये प्रामुख्याने पीक उत्पादन व पीक उत्पादकता वाढविणे, पीक पद्धतीत बदल, कृषीविस्तार सेवांचे बळकटीकरण, शेतीच्या यांत्रिकीकरणावर भर पायाभूत सुविधांचा विकास, नैसर्गिक संसाधनाचे व्यवस्थापन इत्यादीचा समावेश होतो. २००१-०२ ते २००५-०६ मध्ये ६१३६२ कोटी रु. इतका खर्च या विविध बाबींवर केला आहे. त्याचप्रमाणे कृषीप्रक्रीया व व्यापारक्षम शेती विकसित करण्यासाठी पायाभूत सुविधेवर राज्यशासनाचा भर आहे. २००७ मध्ये कृषीप्रक्रीया व व्यापारक्षम शेती कक्षाची स्थापना केली आहे.

शेतीच्या कामामध्ये मेहनतीसाठी व शेतकऱ्यांना जोड उत्पादनांसाठी इ. कारणांनी पशुधनास अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. सन २००२ च्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रात ३२ पशु चिकीत्सालये, २९ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे, १४३४ पशुदवाखाने, ६१ फिरती पशुवैद्यकीय चिकीत्सालये व ५ मद्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे होती. यांच्यामार्फत ग्रामीण भागातील पशुसंवर्धनासाठी विशेष कार्यक्रम राबविले

जातात या कार्यक्रमांमुळे ग्रामीण भागात रोजगाराची उपलब्धता होण्यास मदत झाली आहे.

१९८०-९० मध्ये शेती विकासाचा दर ३.७२% होता. तो नवीन आर्थिक धोरणानंतर म्हणजे १९९०-२००० या दशकात घटून २.२९% झाला तर सन २००० नंतर तो १ टक्क्यापर्यंत खाली घसरल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीय शेती आयोगाची माजी सदस्य डॉ. रमाकांत पितळे यांच्या मते १९९०-९१ मध्ये भारतीय शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दरडोई वार्षिक ३८०२ रुपये होते ते घटून २००२-०३ मध्ये ३७६२ रु. एवढे झाले. १९९० नंतर शेती आदानांच्या किमती (बी-बियाणे, रासायनिक खते, किटकनाशके, शेती अवजारे इ.) व मजुरीचे दर भरमसाठ वाढल्याचे शेतीचा उत्पादन खर्च प्रचंड वाढला शेतमालाला उत्पादन खर्चावर आधारित भाव न मिळाल्याने भारतासह महाराष्ट्रातील शेती व शेतकरी संकटात सापडले. शेतमाल आघात खुलीकरणाचा सुद्धा मोठा फटका शेती क्षेत्राला बसला असून त्यामुळे प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील कापूस उत्पादक शेतकरी देशोधडीला लागले आहेत.

जलसिंचन:

पाण्याचा वापर योग्य पद्धतीने करणे अत्यंत आवश्यक आहे. तसेच सुधारित बी-बियाणे, रासायनिक खते, किटकनाशके, सुधारीत लागवडीच्या पद्धती, शेतीतील यांत्रिकीकरण, पाणी पुरवठ्याच्या सोईतील वाढ यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढली आहे.

भारतात बहुउद्देशीय मोठे, मध्यम प्रकल्प

पूर्ण झाल्याने शेतीला पाणी पुरवठ्याबरोबरच विद्युत निर्मिती, जलवाहतुक मत्स्य व्यवसायाचा विकास झालेला आहे. भारतातील एकूण लागवडी खालील क्षेत्रापैकी ७४% क्षेत्र हे मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून आहे तर देशातील दर हेक्टरी ज्वारी उत्पादनातही महाराष्ट्र देशात अग्रेसर आहे. महाराष्ट्र हा ऊस उत्पादनात भारतात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. देशातील एकूण ऊस उत्पादनाच्या १५ ते ७०% ऊसाचे महाराष्ट्रात जलसिंचनाच्या सुविधा मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे शेतीची उत्पादकता लक्षणीय वाढली आहे. जलसिंचनामुळे वर्षातून २-३ पिके घेता येऊ लागली. शेतीच्या उत्पादनात वाढ होऊ लागली. सन १९६०-६१ मधील जलसिंचन क्षेत्र ६.५ टक्क्यांवरून २०१०-११ पर्यंत १७.८ टक्क्यांपर्यंत वाढले आहे. शेतीला पाणीपुरवठ्याच्या सुविधा प्राप्त करून देण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने मागील ५० वर्षांच्या काळात मोठ्या, मध्यम व लघुसिंचन प्रकल्पाची उभारणी केली आहे. कृषी व्यवसायाचे महत्त्व ओळखून शासनाने शेती आणि शेतीपूरक योजनांवर खर्चाची तरतूद वाढविली आहे.

महाराष्ट्राचा मानव विकास निर्देशांक:

ज्या राज्याच्या आर्थिक विकास जास्त झालेला असतो त्या राज्याचा मानव विकास निर्देशांक हा जास्त असतो. ह्या संदर्भात महाराष्ट्र राज्याची इतर प्रमुख राज्यांशी तुलना केली असता राज्याची आर्थिक विकासाची स्थिती स्पष्ट होते. तक्त्यामध्ये ह्या संदर्भात आकडेवारी सादर करण्यात आली आहे.

प्रमुख राज्यांचे मानव विकास निर्देशांक(२००१)		
अ.क्र.	राज्य	मानव विकास निर्देशांक
१.	महाराष्ट्र	०.५२३
२.	केरळ	०.६३८
३.	आंध्रप्रदेश	०.४१६
४.	मध्यप्रदेश	०.३९४
५.	उत्तर प्रदेश	०.३८८

स्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी २००६-०७

मानव विकास निर्देशांकाच्या संदर्भात राज्याचा केरळ नंतर दुसरा क्रमांक लागतो. याचा अर्थ असा की आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, उत्तर प्रदेश ह्या राज्याच्या तुलनेत महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास निश्चितपणे जास्त आहे. कारण लोकांच्या अमर्याद आणि वाढत्या आकांक्षांची परीपुर्ती करण्याची प्रक्रिया अशी मानव विकासाची व्याख्या केली जाते. यातील महत्त्वाची आकांक्षा म्हणजे आरोग्यपूर्ण जीवन, ज्ञान प्राप्ती आणि चांगल्या प्रतीने राहणीमान करण्यात येतो. हे लक्षात घेता महाराष्ट्राचा मानव विकास निर्देशांक राज्याच्या आर्थिक परिस्थितीचे वास्तव स्पष्ट होते.

आर्थिक विषमता :

महाराष्ट्र हा औद्योगिकदृष्ट्या आघाडीवर असणारे राज्य असले तरी महाराष्ट्रात विविध जिल्ह्यात उच्च आर्थिक विषमता दिसून येते, विशेषतः प्रादेशिक असमतोल दिसून येतो. महाराष्ट्राचा पश्चिम भाग म्हणजेच पश्चिम महाराष्ट्र हा श्रीमंत, शहरी व औद्योगिकदृष्ट्या विकसित असा भाग आहे. तर पुर्वेकडील भाग हा

दुष्काळग्रस्त, गरीब व अविकसित असलेला दिसून येतो. प्रादेशिक असमतोलासाठी सामाजिक निकषांचा आधार घेताना नागरीकरणाची गती, महिला साक्षरता, विजेचा दरडोई वापर, दर लाख लोकसंख्येमागे दवाखाने, सार्वजनिक केंद्रे व आरोग्य घटक यांचे प्रमाण, पक्के रस्ते, रेल्वे मार्ग यांचे प्रमाण राज्यात वेगवेगळ्या विभागात वेगवेगळे असल्याने प्रादेशिक असमतोल मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. राज्य नियोजन मंडळाच्या अभ्यास गटाने महाराष्ट्रातील विभागवार १७ जिल्हे मागास आहेत असा उल्लेख केला आहे. त्यामध्ये कोकणातील दोन, पश्चिम महाराष्ट्रातील एक, मराठवाड्यातील सहा व विदर्भातील आठ जिल्हांचा समावेश होतो. यातील विदर्भातील गडचिरोली सर्वात मागास असल्याचे दिसून येते. राज्याच्या वेगवेगळ्या विभागात विकासाच्या दृष्टिने जी एक प्रकारची समस्या निर्माण झाली आहे. यालाच विकासातील प्रादेशिक असमतोल असे म्हटले जाते. अशा प्रकारच्या प्रादेशिक असमतोलाचा विपरीत परीणाम राज्यातील जनतेच्या, सामान्यांच्या व एकुलतेच्या भावनेवर होत असतो. त्यासाठी प्रादेशिक असमतोल साधून विकासाची प्रक्रिया गतिमान करणे गरजेचे आहे. अजून सुवर्णमहोत्सवी महाराष्ट्राने कृषी, उद्योग क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती केली असली तरी दुसऱ्या बाजूला प्रादेशिक असमतोल मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. हा असमतोल दूर करून राज्याचा असमतोल विकास साधणे गरजेचे आहे. २००८-०९ या वर्षात महाराष्ट्राच्या राज्य उत्पन्नात विभागनिहाय वाटा पाहील्यास, सर्वाधिक पुणे विभागाचा वाटा

एक अंकी स्वरूपात व उर्वरित विभागांचा वाटा मात्र दोन अंकी स्वरूपात आहे. म्हणजेच राज्यात विभागनिहाय उत्पन्नात असणाऱ्या वाट्यात कमालीची विषमता आहे. २००७-०८ च्या चालु किंमती नुसार राज्यातील विभागनिहाय प्रति व्यक्ती उत्पन्न पाहील्यास, सर्वाधिक प्रति व्यक्ती उत्पन्न (७३,९३० रु.) मुंबई विभागाचे तर सर्वांत कमी प्रति व्यक्ती उत्पन्न (२०,५०३ रु.) अमरावती विभागाचे आहे. राज्यात प्रामुख्याने प. महाराष्ट्र व कोकण या क्षेत्रातील विभागाचे प्रति व्यक्ती उत्पन्न उत्तम तर विदर्भ व मराठवाडा या क्षेत्रातील विभागाचे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न निम्न स्वरूपाचे आहे. अशाप्रकारे राज्यात विभागनिहाय प्रति व्यक्ती उत्पन्नाबाबत प्रभावशाली असमानता दिसून येते. विविध आयोग व समित्यांच्या अहवालांमध्ये सुद्धा विकासाबाबत विभागनिहाय असमानता असल्याचे उल्लेखनीय आहे. म्हणून भविष्यात महाराष्ट्राचा संतुलित व सर्वसमावेशक आर्थिक विकासाकरिता राज्य सरकारने मुलभूत व रचनात्मक उपाय करणे अपेक्षित आहे.

निष्कर्ष व उपाययोजना :

आर्थिक सुधारणापूर्व व सुधारणेत्तर कालखंडातील महाराष्ट्राच्या औद्योगिक संरचनेच्या तुलनात्मकदृष्ट्या अभ्यासावरून लक्षात येते की, सुधारणेत्तर कालखंडात राज्याच्या औद्योगिक क्षेत्राबरोबरच कृषी व सेवा या क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण परिवर्तने झाली आहेत.

१. आर्थिक विकासाकरिता मोठ्या प्रमाणावर भांडवली खर्चाची गरज असते. शासनाने हा भांडवली खर्च टप्पा टप्प्याने राज्यातील

- जनतेकडून जो खर्च ज्यांच्या करीता लाभदायक ठरला आहे. त्यांच्याकडून शुल्क रूपाने वसूल केल्यास कर्जाक भांडवलीची दीर्घकालीन आवश्यकता पडणार नाही.
२. एका योजनेकरिता तरतुद करायची आणि नंतर तो निधी दुसऱ्या योजनेकरिता वळवायचा अशी परंपरा त्या योजनेशी संबंधित व्यक्तींनी राज्यात सुरू केली असल्याचे संशोधन काळात निदर्शनास आले. राज्य वित्तविभागाचे सचिव व्यवसाय कराच्या संदर्भात तो रोजगार हमी योजनेकडे वळवला जातो असे स्पष्टीकरण देतात. ही परिस्थिती अपेक्षित आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने हितावह नाही. नियोजनाची काटेकोर अंमलबजावणी करण्याची व्यवस्था राज्यात निर्माण झाली तरच हा प्रश्न सुटू शकतो.
 ३. भ्रष्टाचाराला आळा घातल्याशिवाय राज्याचा अपेक्षित आर्थिक विकास आणि आर्थिक सुदृढता संभवत नाही. ह्या दृष्टीने वरिष्ठ पातळीवरील भ्रष्टाचाराला सर्वप्रथम आळा घालण्याची उपाययोजना राज्यहीत लक्षात घेता तातडीने करण्याची गरज आहे. राज्यहिताने प्रेरित व्यक्तींचे संघटन निर्माण करून त्यांना योग्य अधिकार दिल्यास हा प्रश्न सुटू शकतो.
 ४. अनेकदा शहानिशा न करताच निधी मंजूर करण्यात आला. विकास विभाग व वित्तविभागाच्या काही अधिकाऱ्यांनी असे संगनमत करून शासनाची फसवणुक केली आहे. यावर तातडीची सर्वकालीन उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. अधिकाऱ्यांची जबाबदारी निश्चित करून कठोर दंडाची व्यवस्था ह्या दृष्टीने उपयुक्त ठरू शकेल. आज दंडाची भिती जनतेला व अधिकाऱ्यांना राहिलेली नाही ह्यात बरेच तथ्य असल्याचे आढळून आले आहे.
 ५. रोख पैसा मिळवून देणाऱ्या ऊस, भुईमुग यासारखी पिके मराठवाड्यात व विदर्भात प. महाराष्ट्राच्या तुलनेने कमी आहे. विदर्भात कापूस अधिक आहे, पण मराठवाड्यात कमी आहे. रासायनिक खतांचा दर हेक्टरी चापर प. महाराष्ट्र ३४ कि. ग्रॅ. मराठवाड्यात १२ कि. ग्रॅ. तर विदर्भात २१ कि. ग्रॅ. असा विषम आहे.
 ६. आर्थिक विकासामध्ये राज्याच्या तिन्ही क्षेत्रांचे योगदान महत्त्वपूर्ण असते पण औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राच्या उत्पादन, उत्पन्न हिस्सा वाढीबरोबर कृषी क्षेत्रातील उत्पन्न हिस्सा मात्र घटत चालला आहे ही मोठी चिंतेची बाब आहे. आपल्या देशात आर्थिक उदारीकरणाला सुरुवात झाल्यानंतर शेती विकासाकडे दुर्लक्ष केल्याचे दिसते.
 ७. राज्यामध्ये एकूण पिकाखालील जमिनीपैकी १७ टक्के जमीन ओलिताखाली आणि उर्वरित ८३ टक्के जमिन कोरडवाहू आणि पर्जन्यछायेच्या प्रदेशातील आहे. कृषी उत्पादकतेचा विचार करता ती खूप कमी आहे आणि म्हणून राज्य आणि देश पातळीवर

- लोकसंख्या वृद्धीच्या प्रमाणात कृषी विकास झाल्याचे आढळत नाही.
८. महाराष्ट्रात अनेक बाबी दुर्लक्षित राहिल्याचे वारंवार निदर्शनास येत आहे. त्यामध्ये विदर्भ, मराठवाडा यांचा विकास कायम दुर्लक्षित राहिला. उत्पन्न व मालमत्ता यामध्ये विषमता वाढत आहे. ग्रामीण जनतेचा शहरी भागात येणारा ओघ हा चिंतेचा विषय आहे. महाराष्ट्रात परप्रांतीयांचे येणारे लोंढे स्थानिक लोकांना जास्त त्रासदायक होत आहेत. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या प्रकरणात महाराष्ट्र अग्रेसर आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर दुर्बलता, संधी व अडचणींचा पुन्हा नव्याने विचार केला पाहिजे.
९. सर्वात जास्त औद्योगिकरण झालेले राज्य म्हणून महाराष्ट्राचे स्थान अबाधित आहे. राज्याच्या देशाच्या निर्यातीत २७ टक्के वाटा आहे. तसेच आय. टी. क्षेत्रात मोठी भरारी राज्याने घेतली आहे असे विकासाचे वास्तव एका बाजूला असतानाच मात्र महाराष्ट्राला बरीच आव्हाने पेलानी लागणार आहेत. महाराष्ट्राला भविष्यातही विकासाचा दर टिकवून ठेवायचा असेल तर सामाजिक स्वास्थ्य टिकविण्यासाठी गरिबांचे प्रमाण कमी करणे गरजेचे ठरेल. तसेच महाराष्ट्रातील आर्थिक व प्रादेशिक विषमता कमी होणे आवश्यक आहे. बरीचशी लोकसंख्या दारिद्र्यात जीवन जगत असतांना आणि प्रादेशिक असमतोल मोठ्या प्रमाणावर असतांना विकास साध्य करण्यात अनेक अडचणी निर्माण होतात. त्या समस्या सोडविल्या तरच महाराष्ट्राला भविष्यात चांगले वैभव प्राप्त होऊ शकेल.
१०. जिल्ह्यातील सिंचनाचे अपूर्ण प्रकल्प अपूर्ण कालवे पूर्ण होण्याची गरज आहे. त्यासाठी आवश्यक तो सरकारी निधी त्वरित उपलब्ध व्हावा.
११. अस्तित्वातील पाण्याचा योग्य वापर होण्यासाठी ठिंबक सिंचन, तुर्षार सिंचन, या आधुनिक तंत्राचा वापर झाल्यास अस्तित्वातील ५० ते ६०% पाण्याची बचत होऊन सिंचन क्षेत्रात वाढ होईल.
१२. कोळशापासून कमी ऊर्जा मिळते. वीज निर्मितीचा खर्च हा जास्त आहे. सोलर वॉटर हिटरची किंमत अधिक आहे. जलविद्युत निर्मितीसाठी उपलब्ध पाण्याचा प्रश्न औष्णिक वीज निर्मितीपासून पर्यावरण प्रदुषण वाढते या प्रश्नांची उत्तरे मिळताना दिसत नाहीत.
१३. महाराष्ट्रातील एकूण उत्पन्नामध्ये सन १९६०-६१ मध्ये शेती क्षेत्राचा हिस्सा ३१ टक्के होता. तो सन २०१०-११ मध्ये ११ टक्के झाला. महाराष्ट्राच्या एकूण उत्पन्नातील शेतीक्षेत्राचा हिस्सा अलिकडच्या काळात कमी होत गेल्याचे दिसून येते.
१४. महाराष्ट्रातील एकूण पिकाखालील क्षेत्रापैकी जलसिंचन क्षेत्र सन १९६०-६१ मध्ये ६.५ टक्के एवढे होते. हे प्रमाण २००८-०९ मध्ये १७.८ टक्के झाले

आहे. म्हणजेच एकूण पिकाखालील क्षेत्रापैकी जलसिंचन क्षेत्राची टक्केवारी वाढल्याचे दिसून येते.

१५. महाराष्ट्रात घेण्यात येणाऱ्या प्रमुख पिकांच्या उत्पादनाचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, अन्नधान्य उत्पादनामध्ये महाराष्ट्राच्या निर्मितीपासून सन १९९०-९१ मध्ये वाढ दिसल्याचे दिसून येते. मात्र त्यानंतर सन २०००-२००१ ते २००८-०९ पर्यंत अन्नधान्य उत्पादनामध्ये फारशी वाढ झाली नाही.

संदर्भ सूची :

1. Dipak Muzumdar and Sanip Sarkar (2004), *Economic Reforms and the Employment Elasticity in Organized Manufacturing the Case of India Working Paper Series No.1 of the Project Globalisation and Labour Markets in Asia* [A Joint Study of IHD and University of Toronto]
2. Prakash B. S. (2006): *Productivity Trends in Manufacturing: Implicating for Employment Planning*, The Indian Economic Journal Vol. 54

No. 3 Oct. Dec. 2006.

3. R.B.I. Bulletin 2005
4. महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक पाहणी १९६०-६१, १९६१-६२, १९८५-८६, १९८६-८७, २०००-०१, २००१-०२, २००४-०५, २००९-१०, २०१०-११
5. *Economic Survey of 2009-10*, Govt. of India, Oxford Publication, Mumbai
6. www.rbi.org
7. लोकराज्य, मासिक, फेब्रु. २००८.
8. Pranab K. Pani (2007) *Madhya Pradesh Industrial Sector: Structure and Performance*, Economic and Political Weekly, Feb. 2007.
9. L.G. Burang, *Industry: Changing Structure, composition and slackening Growth*, Economy of Maharashtra (Edt.) Bhalchandra Mungekar, Dr. Ambedkar Institute of Social and Economic Change (2003).

मानवी संसाधन विकास

सुभाष रा. पाटील, पुणे

सहयोगी प्राध्यापक

पदव्युत्तर अध्ययन व संशोधन विभाग

श्री.ना.दा.ठाकरसी महिला विद्यापीठ

आजीव सदस्य क्रमांक: ११६०

भ्रमणध्वनी: ९८५०४३४५८९

आर्थिक विकास आणि नियोजनाच्या प्रगतीबाबत विचार करताना मानवी संसाधन विकासाचा सर्वांगीण अभ्यास करणे आवश्यक आहे. कारण विकासाचा उद्देश मानवी जीवनमानाचा स्तर उंचावणे हाच आहे. स्वतंत्र भारताची ७ वी जनगणना १ मे २०१० ते १५ जून २०१० आणि ९ फेब्रुवारी ते २८ फेब्रुवारी २०११ या दोन टप्प्यात देशातील २८ राज्ये, ७ केंद्रशासित प्रदेश, ६४० जिल्हे, ५९२४ उपजिल्हे आणि ७९३६ नगरात संपन्न झाली. महाराष्ट्रातील ३५ जिल्हे, ३५५ तहसिल, ५३५ शहरे आणि ४३,६३७ खेड्यांमध्ये ही राज्य जनगणना संपन्न झाली. या जनगणनेच्या उपलब्ध प्राथमिक माहितीनुसार, भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ९.२९% लोकसंख्या एकट्या महाराष्ट्रात असून राष्ट्रीय पातळीवर महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक आहे. प्रस्तुत लेखातून जनगणना २०११ च्या अनुषंगाने मानवी संसाधन विकासाची भारत व महाराष्ट्र यात तुलना केली आहे. या जनगणनेच्या उपलब्ध प्राथमिक माहितीनुसार लोकसंख्येची (मानवी संसाधन) ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) लोकसंख्येचा आकार: २०११ मध्ये जागतिक लोकसंख्या ६९०.८७ कोटी एवढी असून भारत (१२१.०१ कोटी) द्वितीय क्रमांकावर आहे. जगातील एकूण लोकसंख्येपैकी भारतात १७.५% लोकसंख्या वास्तव्य करते. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची एकूण लोकसंख्या १,२१,०१,९३,४३३ एवढी आहे. २००१ - २०११ या दशकातील निव्वळ लोकसंख्या वाढ १८.१० कोटी इतकी आहे. सर्वाधिक लोकसंख्या उत्तरप्रदेश राज्याची (१९.९५ कोटी), महाराष्ट्र (११.२३ कोटी), बिहार (१०.३८), पश्चिम बंगाल

(१.१३ कोटी) तर आंध्रप्रदेश (८.४६ कोटी) एवढी आहे. या पाच राज्यात ५९.१५ कोटी (४९%) तर उर्वरीत २३ राज्ये व ७ केंद्रशासित प्रदेशात ६१.८६ कोटी (५१%) लोकसंख्या वास्तव्यास आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येत ६२.३७ कोटी (५१.५४%) पुरुष तर ५८.६४ कोटी (४८.४६%) महिला आहेत. महाराष्ट्र राज्याची एकूण लोकसंख्या ११,२३,७२,९७२ एवढी असून ती भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.२९ % इतकी आहे. २००१-२०११ या दशकातील निव्वळ लोकसंख्या वाढ १.५४ कोटी इतकी आहे. महाराष्ट्रात ठाणे हा सर्वाधिक लोकसंख्या (९.८४%) असलेला जिल्हा आहे. त्यानंतर पुणे (८.४%) आणि मुंबई उपनगर (८.३%) या जिल्ह्यांचा क्रमांक येतो. मुंबई, मुंबई उपनगर, पुणे व ठाणे या चार जिल्ह्यांमध्ये २९.३३% लोकसंख्या केंद्रित झाली आहे. या चार जिल्ह्यांच्या लोकसंख्येत तेथील महानगरपालिका क्षेत्रातील लोकसंख्येचा वाटा मोठा आहे. सिंधुदुर्ग सर्वात कमी लोकसंख्या (०.८%) असलेला जिल्हा आहे. त्यानंतर गडचिरोली जिल्ह्याचा (१%) क्रमांक येतो. महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येत ५.८३ कोटी (५१.९१%) पुरुष तर ५.४० कोटी (४८.०९%) महिला आहेत.

२) लोकसंख्या वृद्धीदर : भारताच्या लोकसंख्या वृद्धीदरात गेल्या दशकाच्या (१९९१-२००१) तुलनेने घट झाली आहे. १९९१ ते २००१ या दशकातील दशवार्षिक वृद्धी दर २४.५४% तर सरासरी वार्षिक वृद्धी दर

१.९७% इतका होता. २००१-२०११ या दशकातील दशवार्षिक वृद्धी दर १७.६४% तर सरासरी वार्षिक वृद्धी दर १.६४% इतका होता. उत्तर प्रदेश (२०.०९%), बिहार (२५.०७%), मध्यप्रदेश (२०.३०%), आणि राजस्थान (२१.४४%) या चार राज्यांचा लोकसंख्या दशवार्षिक वृद्धी दर राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा (१७.६४%) जास्त आहे. महाराष्ट्रात हा दर १५.९९% इतका आहे. १९९१-२००१ या दशकातील वृद्धीदरापेक्षा (२२.७३%) २००१-२०११ या दशकात वृद्धीदर (१५.९९%) कमी झाल्याचे दिसते. २००१-२०११ या दशकात भारताच्या एकूण लोकसंख्येत १७.६४%, पुरुषांच्या संख्येत १७.१९% तर स्त्रियांच्या संख्येत १८.१२% वाढ झाली आहे. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या संख्येतील वाढीचा दर जास्त आहे. महाराष्ट्रात २००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्या वृद्धीदरात ६.७४% ने घट झाली आहे. १९२१ नंतर प्रथमतः रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग या दोन जिल्ह्यात लोकसंख्या वृद्धीदरात अनुक्रमे - ४.९६% आणि - २.३०% घट झाल्याची आढळते तर मुंबई शहरात १९८१-९१ या दशकानंतर २००१-११ या दशकात - ५.७५% इतका आहे. ठाणे जिल्ह्यात सर्वाधिक वृद्धीदर (३५.९%) तर वर्धा जिल्ह्यात सर्वात कमी वृद्धीदर (४.८%) आढळतो. वर्धा (४.८%) भंडारा (५.२१%) चंद्रपूर (६.०%), सातारा (६.९%), मुंबई उपनगर (८.०%), सांगली (९.२%) या जिल्ह्यांच्या वृद्धीदर १०% पेक्षा कमी आहे. महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येत

- १५.९९%, पुरुषांच्या संख्येत १५.८% तर स्त्रियांच्या संख्येत १६.२% वाढ झाली आहे.
- ३) वयोरचना : २००१ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येपैकी ० ते ६ वर्षे या वयोगटातील लोकसंख्या १६.३८ कोटी (१५.९%) इतकी होती, तर २०११ च्या जनगणनेनुसार ती १५.८८ कोटी (१३.९%) पर्यंत म्हणजे ५० लाखाने कमी झाली आहे. उत्तरप्रदेश (२.९७ कोटी), बिहार (१.८६ कोटी), महाराष्ट्र (१.२८ कोटी), मध्यप्रदेश (१.०५ कोटी) आणि राजस्थान (१.०५ कोटी) या पाच राज्यात या वयोगटातील ५२% बालके आहेत. ० ते ६ वर्षे या वयोगटातील लोकसंख्येत राष्ट्रीय पातळीवर २.८१% घट झाली आहे. त्यातही मुलांच्या संख्येत २.६७% तर मुलींच्या संख्येत २.९५% घट झाली आहे. महाराष्ट्रात याच वयोगटातील लोकसंख्येत २.६८% घट झाली आहे. मुलांच्या संख्येत २.४९% तर मुलींच्या संख्येत २.८८% घट झाली आहे. राष्ट्रीय आणि राज्यपातळीवर (जम्मू-काश्मिर वगळता) मुलींच्या संख्येत घट झाल्याचे दिसते. सिक्किम, उत्तरप्रदेश, अरुणाचल प्रदेश, राजस्थान व मध्यप्रदेश या राज्यात बालकांचे घटण्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. २०११ या वर्षात ० ते ६ वर्षे वयोगटातील स्त्री पुरुष प्रमाण राष्ट्रीय पातळीवर ९१४ इतके तर महाराष्ट्रात ८८३ इतके आहे. २००१ या वर्षात हे प्रमाण राष्ट्रीय पातळीवर ९२७ तर महाराष्ट्रात ९१३ इतके आहे. म्हणजे २००१-११ या दशकात मुलींच्या संख्येत १००० मुलामांगे राष्ट्रीय पातळीवर १३ ने तर महाराष्ट्रात ३० ने घट झाली आहे.
- ४) स्त्री-पुरुष प्रमाण: जागतिक पातळीवर स्त्री-पुरुष प्रमाण २००१ मध्ये ९८६ तर २०११ मध्ये ९८४ म्हणजे जवळपास स्थिर आहे. रशिया, जपान, श्रीलंका, नेपाळ या राष्ट्रांमध्ये स्त्री-पुरुष प्रमाण २०११ या वर्षात अनुक्रमे ११६७, १०५५, १०३४ व १०१४ इतके आहे, तर चीनमध्ये ९२६ इतके आहे. भारतात १९०१ ते १९९१ या कालावधीत स्त्री-पुरुष प्रमाण ९७२ वरून ९२६ पर्यंत कमी झाले आहे. मात्र २००१ व २०११ या वर्षात हे प्रमाण अनुक्रमे ९३३ व ९४० पर्यंत वाढले आहे. भारतात स्त्री-पुरुष प्रमाणात राज्यनिहाय व प्रदेशानिहाय तफावत आढळते. केरळ राज्यात सर्वाधिक १०८४ तर दमण व दीव येथे ६१८ इतके आहे. २००१-२०११ या दशकात जम्मू-काश्मिर, बिहार, गुजरात या राज्यात तर दादरा-नगर हवेली व लक्षद्वीप या केंद्रशासित प्रदेशात स्त्री-पुरुष प्रमाण घटले आहे. महाराष्ट्रात स्त्री पुरुष प्रमाणात ९२२ वरून ९२५ पर्यंत किंचितशी वाढ झाली आहे. मुंबई जिल्ह्यात तो सर्वात कमी ८३८ इतका तर रत्नागिरी जिल्ह्यात सर्वाधिक ११२३ इतका आहे. पुणे, बीड, औरंगाबाद, उस्मानाबाद, जळगांव आणि लातूर या सहा जिल्ह्यात स्त्री पुरुष प्रमाण ९२५ पेक्षा कमी आहे. शिवाय या जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणात २००१ च्या तुलनेत घट झाली आहे.
- ५) साक्षरता दर: लोकसंख्येची गुणात्मकता साक्षरता प्रमाणावर अवलंबून असते. २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये एकूण साक्षरता, पुरुष साक्षरता व महिला साक्षरता यात वृद्धी झाली आहे. एकूण साक्षरतेत ६३.३८%

वरून ७४.०५%, पुरुष साक्षरतेत ७५.८५% वरून ८२.१४% तर महिला साक्षरतेत ५४.१६% वरून ६५.४६% पर्यंत वाढ झाली आहे. १९९१ ते २००१ या काळात साक्षरता प्रमाणात १३.१७% तर २००१ ते २०११ या काळात ९.२१% वाढ झाली. १९९१ ते २००१ या काळातील पुरुष व महिला साक्षरतेतील तफावत २१.५९% इतकी होती. ती २००१ ते २०११ या काळात १६.६८% पर्यंत कमी झाली आहे ही समाधानकारक बाब आहे.

केरळ हे सर्वाधिक साक्षर (९३.९१%) राज्य आहे तर बिहार सर्वात कमी साक्षर (६३.८२%) असलेले राज्य आहे. पुरुष व महिला साक्षरतेतील सर्वाधिक तफावत राजस्थान राज्यात (२७.८५%) तर सर्वात कमी केरळ राज्यात (३.०५%) आहे. महाराष्ट्रात ही तफावत ६.०३% इतकी आहे. महाराष्ट्रातील साक्षरतेचे प्रमाण ८२.९१% असून ते राष्ट्रीय स्तरापेक्षा (७४.०५%) जास्त आहे. २००१ ते ११ या काळात पुरुषांच्या साक्षरतेत ३.८% तर महिलांच्या साक्षरतेत ८.४५% नी वाढ झाली आहे. मुंबई उपनगरे जिल्ह्यात सर्वाधिक ९०.९% तर नंदूरबार जिल्ह्यात सर्वात कमी ६३.०४% इतके आहे. नंदूरबार हा असा एकमेव जिल्हा आहे की जेथे साक्षरतेचे प्रमाण ७०% पेक्षा कमी आहे. राज्यात साक्षरतेतील वाढ असमान झाली आहे. राज्याच्या सरासरीपेक्षा कमी साक्षरता असलेल्या जिल्ह्यांची संख्या १९ तर जास्त साक्षरता असलेल्या जिल्ह्यांची संख्या १६ झाली आहे. कमी साक्षरता असणारे जिल्हे

प्रामुख्याने मराठवाडा विदर्भ व खान्देशातील (उत्तर महाराष्ट्र) आहेत.

- ६) लोकसंख्येची घनता: कोणत्या प्रदेशात लोकसंख्येचे केंद्रिकरण झाले आहे हे घनतेनुसार समजते शिवाय भूमी-मानव गुणोत्तर समजण्यासही मदत होते. २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये भारतातील लोकसंख्येची घनता ३२५ वरून ३८२ पर्यंत वाढली आहे. राज्यनिहाय व प्रदेशानिहाय लोकसंख्येच्या घनतेबाबत तफावत आढळते. २०११ नुसार अरुणाचल प्रदेशात ती सर्वात कमी म्हणजे १७ इतकी तर दिल्ली येथे सर्वाधिक ११२९७ इतकी आहे. १९९१-२००१ या दशकात लोकसंख्येच्या घनतेत २१.७% तर २००१-२०११ या दशकात १७.५% वाढ झाली आहे. महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येची घनता २००१ व २०११ च्या जनगणनेनुसार अनुक्रमे ३१५ व ३६५ इतकी आहे. मुंबई उपनगरे आणि मुंबई जिल्ह्यात लोकसंख्येची घनता सर्वाधिक अनुक्रमे २०९२५ व २००३८ इतकी आहे. तर गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वात कमी ७४ इतकी आहे. ठाणे जिल्ह्यात ११५७ तर पुणे जिल्ह्यात ६०३ इतकी आहे. सिंधुदूर्ग जिल्ह्यात १६३ तर चंद्रपूर व रत्नागिरी जिल्ह्यात अनुक्रमे १९२ व १९६ इतकी आहे.
- ७) नागरीकरण: नागरीकरणाची प्रवृत्ती औद्योगिककरणाबरोबरच आर्थिक विकास आणि सामाजिक बदलांशी संबंधित असते. नागरीकरण हे प्रामुख्याने लोकसंख्या वाढीचा नैसर्गिक दर स्थलांतराचा दर आणि नागरी विभागांची भौगोलिक सीमा व तिचा विस्तार या प्रमुख घटकांवर अवलंबून असते. २००१

ते २०११ या दशकात भारतातील नागरीकरणात २७.८१% वरून ३१.१६% वाढ झाली आहे. म्हणजे जवळपास १/३ लोकसंख्या शहरात वास्तव्य करीत आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश, तामिळनाडू या तीन राज्यात एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी ३४.६% लोकसंख्या वास्तव्य करते. महाराष्ट्र हे नागरीकरणाच्या बाबतीत भारतात द्वितीय क्रमांकाचे राज्य आहे. २००१ ते २०११ या दशकात नागरीकरणात ४२.४३% वरून ४५.२३% वाढ झाली आहे. म्हणजे जवळपास निम्मी लोकसंख्या शहरात वास्तव्य करीत आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार मुंबई, मुंबईउपनगरे, ठाणे, नागपूर, पुणे ही अधिक नागरीकृत जिल्हे आहेत. या पाच जिल्ह्यात एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी ५८.८२% लोकसंख्या वास्तव्य करते. ही पाचही जिल्हे औद्योगिक प्रगतीत आघाडीवर आहेत.

सारांशरूपाने, २०११ च्या जनगणनेनुसार, लोकसंख्या वृद्धीदरत घट, पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या संख्येतील वाढीचा दर जास्त, स्त्री-पुरुष प्रमाणात वाढ, एकूण साक्षरतेत वाढ, पुरुष व महिला साक्षरता प्रमाणातील तफावत कमी या समाधानकारक बाबी आहेत. परंतु ० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलींच्या संख्येत घट, विशिष्ट राज्यातच लोकसंख्येचे केंद्रिकरण, ० ते ६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाणात घट, विशिष्ट प्रदेशातच लोकसंख्येच्या घनतेत वाढ या निराशाजनक बाबी आहेत. थोडक्यात, मुलींच्या संख्येत वाढ,

महिलासाक्षरता प्रमाणात वाढ, संतुलित विकास, त्या निमित्ताने लोकसंख्येचे विकेंद्रिकरण, नागरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागाचा विकास, उद्योगांचे विकेंद्रिकरण ही भावी काळातील मोठी आव्हाने केंद्रसरकार, राज्यसरकार आणि स्थानिक सरकारांसमोर आहेत आणि त्या अनुषंगाने विकासाची धोरणे निश्चित केली जावीत.

संदर्भ सूची:

- १) देशपांडे श्रीधर व देशपांडे विनायक, भारतीय अर्थव्यवस्था संक्रमण आणि विकास, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली, २००४.
- २) पाटील जे. एफ. संपादक, सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्राची बदलती अर्थव्यवस्था, सकाळ प्रकाशन, २०१०
- ३) देशमुख प्रभाकर, भारतीय अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, २००६.
- ४) रसाळ राजेंद्र, भारतीय अर्थव्यवस्था, सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे, २०१०.
- ५) चव्हाण एन.एल., भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव २००९.
- ६) टिळक अभय, हा नव्हे खेळ आकड्यांचा, महाराष्ट्र टाईम्स, पुणे आवृत्ती, ६ एप्रिल २०११.

- ७) महाराष्ट्र टाईम्स, पुणे आवृत्ती, १ एप्रिल २०११, पृष्ठ १ व १२. १०) *Economic Survey of Maharashtra* 2010-11.
- ८) योजना, मासिक, जुलै २०११, अंक १२ 11) *Provisional Population Totals- Maharashtra, Census of India 2011.*
- ९) पाटील सुभाष, मानव संसाधन व विकास यशमंथन, एप्रिल - जुन २०११. 12) [www. Census of India 2011.](http://www.CensusofIndia2011)

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः ।

International Research Journal

ISSN 0973-8452

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

अर्थसंवाद

जाहिरातीचे दर

	कृष्णधवल(B/W)	रंगीत
१) समोरचे आतील पृष्ठ	रु.४,०००/-	रु.११,०००/-
२) मागील(आतील) पृष्ठ	रु.४,०००/-	रु.११,०००/-
३) मागील शेवटचे पृष्ठ	रु.५,०००/-	रु.१५,०००/-

आपल्या जाहिरातीचा मजकूर-डिझाईन (1/5=150X210 mm) आणि सोबत वरील रकमेचा ड्राफ्ट खालील पत्त्यावर पाठवावा. ड्राफ्ट मराठी अर्थशास्त्र परिषद या नावानेच काढावा. जाहिरात प्रसिध्द होताच अर्थसंवादचा अंक आपणास मिळेल. आपल्या सहकार्याबद्दल धन्यवाद x

डॉ. अनिल सूर्यवंशी,
कार्यवाह खजिनदार
गोदाई,
शिवशक्ती मैदानाजवळ,
शिवाजीनगर, बाशी-४१३ ४११,
जिल्हा-सोलापूर,
दूरध्वनी:(०२१८४) २२४२९४
मो.९०११३३९९०६

डॉ.अविनाश निकम,
प्रमुख संपादक
मातृपितृ कृपा,प्लॉट नं.३०,
परिमल कॉलनी,
यशवंत क्लासेसच्या मागे,
शहादा-४२५४०९,
जिल्हा नंदुरबार,
मो.९८२२६६५१४१

पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी महिला-बाल कुपोषण

तानाजी गेनभाऊ गिते, पुणे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

हुतात्मा राजगुरू महाविद्यालय, राजगुरूनगर

आजीव सदस्य क्रमांक: ८०२

भ्रमणध्वनी: ९८५०४९७८९९

प्रस्तावना

समृद्ध भारत ही घोषणा करताना स्वातंत्र्याला ६० वर्षे पूर्ण होताना एका समस्येकडे दुर्लक्ष होत आले आहे. माता-बाल यांच्या आरोग्याच्या समस्या निर्माण होताना त्याचे मूळ कुपोषणात आढळते. हरीत क्रांती १९६६-६९ या काळात आपण केली. त्या विषयीची हाकाटी सर्वत्र पिटली गेली. २६ जानेवारी २००६ रोजी मा. राष्ट्रपती डॉ. अब्दुल कलाम यांनी राष्ट्राला उद्देशून केलेल्या भाषणात पुन्हा एकदा दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज प्रतिपादन केली गेली. स्वामीनाथन यांनी जे क्रांतीकारक पाऊल शेती क्षेत्रात हरितक्रांतीच्या रूपाने टाकले ते पाऊल पुसट होत आहे. नविन धोरण आखण्याची व अन्नधान्याचे उत्पादन काही पटीने वाढविण्याची आवश्यकता व्यक्त केली जाते. अन्नाच्या अभावामुळे आरोग्य, आर्थिक व सामाजिक विषयक प्रश्न निर्माण होतात.

कुपोषण ही समस्या नसून तो एक परिणाम आहे. कारण अन्न सेवनाच्या अभावामुळे कुपोषण होणे याचा अर्थ पुरेसे अन्न मिळाले तर हा परिणाम दिसणार नाही. कुपोषणाचा संबंध हा आरोग्याशी, वैद्यकशास्त्र आणि आहारशास्त्राशी निगडित आहे परंतु त्याचा परिणाम तेवढ्यापुरता मर्यादित नाही. कारण त्यामुळे त्याचा परिणाम व्यक्तींच्या काम करण्याच्या क्षमतेवर प्रत्यक्ष परिणाम होतो. आहारातील कमतरता अनेक रोगांना निर्मंत्रण देते परंतु हेच रोज वाढत गेले तर त्यातून समाजातील घटकांना त्याचा सार्वत्रिक त्रास सहन करावा लागतो. त्याच बरोबर त्यावर समाजाला खर्च करावा लागतो. अन्नातून मनुष्याला उर्जा मिळते. अन्न पुरेशा प्रमाणात मिळाले नाही तर उर्जा निर्माण होणार नाही. कुपोषण मोजण्यासाठी प्राप्त उर्जेचा विचार केला जातो. कुपोषणात केवळ अन्न हा घटक नसून शुध्द पाणी हा सुध्दा घटक

महत्वाचा आहे कारण अशुद्ध पाण्यामुळे अनेक आजार होतात व शरीरातील उर्जा कमी होते. कुपोषण मोजण्यासाठी आवश्यक उर्जा व मिळणारी उर्जा यातील अंतर विचारात घेतले जाते.

कुपोषणाचा अर्थ व दुष्परिणाम:

कुपोषण या शब्दाला एक विशेष अर्थ आहे. उपासमारीने होणारे कुपोषण यात अंतर्भूत नाही. उपासमार होत असताना मिळेल ते अन्न जीवन रक्षणासाठी खावे लागते. त्या परिस्थितीत पोषण संतुलनाचा विचार शक्य नसतो. मात्र मिळत असलेल्या खाण्यातून शरीरास आवश्यक ते पौष्टिक घटक मिळेनासे झाले तर तेही कुपोषण ठरते. कुपोषण हा आजार नाही, कुपोषण अनेक आजारांना जन्म देऊ शकते. आयुष्याच्या कुठल्याही टप्प्यावर कुपोषण जनित आजारांना तोंड द्यावे लागू शकते. शरीरवाढ खुंटणे, शरीर विकृत होणे, रक्तक्षय, नपुंसकता, रोगप्रतिकारक शक्ती घटणे अशा अनेक आजारांचा त्यात समावेश होतो. कुपोषण ही संकल्पना विशेष करून स्त्रियांच्या व बालकांच्या बाबतीत विचारात घेतली जाते तर पुरुषांच्या बाबतीत न्यून पोषण म्हटले जाते. पुरुषांच्या संदर्भातील न्यून पोषण उपासमारीमुळे निर्माण होते.

कुपोषणाचे दुष्परिणाम:

१. दुर्बलता - प्रथिने / अपुरे अन्न - वजन न वाढणे, मंद शरीरवाढ, शरीर सुकत जाणे, पोट फुगणे, गुबारा धरणे, शरीरकंप.
२. रातांधळेपणा - ए जीवनसत्वाचा अभाव - रात्री न दिसणे.
३. बेरी बेरी - थायमिन, बी १ जीवनसत्वाचा अभाव - अशक्तता, चालता न येणे, हात पाय लुळे पडणे, शरीरावर सूज, हातापायात

वेदना, थोड्या हालचालीने धाप लागणे.

४. पेलोग्रा - नायसीन, बी ३ जीवनसत्वाचा अभाव - आजारी वाटणे, भीती वाटणे, डोकेदुखी, हातापायांची आग, भास होणे, जुलाब, त्वचेवर पुरळ उठणे.
५. स्कर्व्ही - सी जीवनसत्वाचा अभाव - अशक्तता, थकवा, हाडे व सांधे दुखणे, कोरडी त्वचा, छिद्रे पडून रक्तस्राव.
६. ॲनिमिया (रक्तक्षय) - लोह, फोलिक ॲसिड, बी १२ व सी जीवनसत्वाचा अभाव - रक्तातील लाल पेशींचे प्रमाण घटणे, अशक्तपणा, त्वचेचा फिकेपणा, सतत डोकेदुखी, अंधेरी येणे, धाप लागणे, काम आणि व्यायाम यांची नावड, मळमळणे, गुंगी, अंधुक दृष्टी, पायांवर सूज.
७. मुडदूस - कॅल्शियम, फॉस्फरस, डी जीवनसत्त्व आणि सी जीवनसत्त्व यांचा अभाव - शरीरवाढ खुंटणे, हाडांची वक्रता आणि ठिसूळपणा, गुडघे घासणे, पायातील बाक.
८. गॉयटर - आयोडिनची कमतरता - थायरॉईड ग्रंथीची असामान्य वाढ, मंदत्व, वजन वाढणे, कार्यक्षमता घटणे, बटबटीत डोळे.

या संदर्भात आहारातील त्रुटी कमी करण्यासाठी समतोल आहाराची आवश्यकता आहे. आदिवासी भागातील लोकांची उत्पन्न पातळी कमी असल्याने स्थानिक पातळीवर उपलब्ध होणाऱ्या आहारामध्ये कमतरता आहे. त्यासाठी आरोग्य विभागाने जनजागृती करण्याची आवश्यकता आहे. अभ्यासाची उद्दिष्टे:

१. आदिवासी क्षेत्रातील महिला व बाल कुपोषणाचा अर्थ व दुष्परिणामाची माहिती घेणे.

२. महाराष्ट्रातील कुपोषणाची स्थिती समजावून घेणे.
३. पुणे जिल्ह्यातील महिला व बाल कुपोषणाची वस्तुस्थिती समाजनिहाय मांडणे.
४. पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी महिला व बाल कुपोषणाची कारणे व त्यावर योग्य उपाय योजना सुचविणे.

प्रस्तुत अभ्यासासाठी द्वितीय माहितीचा आधार घेतलेला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने आदिवासी उपयोजना अहवाल, भारताची जनगणना, पुस्तके, अहवाल, नियतकालिके, पाक्षिके, वर्तमानपत्रे इत्यादींचा आधार घेतलेला आहे.

महाराष्ट्रातील कुपोषणाची स्थिती:

सन १९९३ मध्ये प्रथमतः कुपोषण व बालमृत्यु या विषयीची माहिती मेळघाट मधील आदिवासींच्या पाहणीवरून दिसून आली. या संदर्भात डिसेंबर मध्ये मॅक ऑर्थर फाउंडेशनच्या मानाचा आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार विजेते डॉ. अभय बंग यांनी डिसेंबर २००४ मध्ये प्रथमतः ही समस्या अहवालाच्या रूपाने समाजापुढे मांडली. या संदर्भातील त्यांचा अंतिम अहवाल एप्रिल २००५ मध्ये प्रसिध्द झाला. या अहवालामध्ये त्यांना कुपोषण आणि बालमृत्यु या संदर्भात जी वास्तव स्थिती दिसून आली ती खालील प्रमाणे.

१. एकूण बालमृत्युपैकी ८० टक्के बालमृत्यु कुपोषण व न्युमोनिया या कारणांमुळे होतात.
२. महाराष्ट्रात बालमृत्यु व मृतजन्म असे एकूण अंदाजे दोन लाख जीवांचे मृत्यु होतात.
३. अर्भक मृत्यु कमी करण्याचे प्रयत्न अपुरे आहेत.
४. अर्भक मृत्यु व बालमृत्यु यांच्या नोंदी व माहिती अपूर्ण आहे.

५. राज्यात ५.४ म्हणजेच आठ लाख मुले तीव्र कुपोषित, २१ टक्के मुले म्हणजेच बत्तीस लाख मुले मध्यम कुपोषित आहेत. राज्यातील आदिवासी भागात इतर शहरी भागाच्या तुलनेने कुपोषणाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.
६. राज्यात राबवल्या जाणाऱ्या एकात्मिक बालविकास कार्यक्रमातून प्राप्त होणारी सांख्यिकी माहिती विश्वसनीय व अचूक मिळत नाही.
७. कुपोषण ही एक केवळ आरोग्य विषयक समस्या नसून या समस्येचे मूळ आर्थिक आहे. पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्येचे तालुकानिहाय वर्गीकरण:

तक्ता क्र.१ मध्ये सन २००६-०७ मध्ये आदिवासी लोकसंख्येचे पुणे जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येशी असणारे प्रमाण ३.६२% इतके आहे. हे प्रमाण वरकरणी अल्प वाटत असले तरी पुणे शहराची लोकसंख्या वगळली तर ५.१९% इतकी लोकसंख्येच्या पुणे ग्रामीण लोकसंख्येशी तुलना करता आढळते.

तालुक्यांच्या क्रमवारीमध्ये आंबेगाव तालुक्यात सर्वात अधिक आदिवासी लोकसंख्या आढळते ती म्हणजे २०.०६% एवढी लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येशी तुलना करता आदिवासी समाजाची आहे. त्यानंतर जुन्नर तालुक्याची टक्केवारी १९.१९% इतकी आहे. तिसऱ्या क्रमांकावर खेड तालुक्याची आदिवासी समाजाची लोकसंख्या म्हणजेच ११.१५% इतकी आहे. त्याचप्रमाणे अनुक्रमे मावळ तालुका ७.१५% आणि मुळशी तालुका ४.३२% इतकी लोकसंख्या आदिवासी समाजाची आहे.

या वरील तालुक्यांची भौगोलिक रचना

तक्ता क्र.१ - पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्या

तालुका	एकूण लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्या			आदिवासी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी
		पुरुष	स्त्री	एकूण	
पुणे शहर	२६१५९११	१३६९२	१२४३७	२६१२९	०.९७
हवेली	१३५३०५०	१४०५१	१२३९६	२६४४७	१.९५
खेड	३४३२१४	१९३२८	८९४४	२८२७२	११.१५
आंबेगाव	२१३८४२	२१५०४	२१४०३	४२९०७	२०.०६
जुन्नर	३६९८०६	३६०१४	३४९५२	७०९६६	१९.१९
शिरूर	३१०५९०	४०२७	३८३०	७८५७	२.५३
दौंड	३४१३८८	३५१७	३२५६	६७७३	१.९८
इंदापूर	३४८४१३	१७८९	१७११	३५००	१.००
बारामती	३७२८५२	१२७२	१२०३	२४७५	०.६६
पुरंदर	२२३४२८	२२१९	२०९०	४३०९	१.९३
भोर	१७१७१९	१७०८	१६३३	३३४१	१.९५
वेल्ले	५५८७४	७२७	७१२	१४३९	२.५८
मुळशी	१२७३८५	२७९९	२७०४	५५०३	४०.३२
मावळ	३०५०८३	१११८८	१०६१६	२१८०४	७.१५
एकूण	७२३२५५५	१३३८३५	११७८८७	२५१७२२	३.६२

संदर्भ : वार्षिक आदिवासी उपयोजना अहवाल २००६-१७, पृ. ४२१.

विचारात घेतली तर हे सर्व तालुके पश्चिम घाटात, सह्याद्रिच्या पर्वतरांगांमध्ये वसलेली आहेत. आदिवासी समाज हा डोंगराळ भाग व जंगलात रहात असल्याने विशेषतः आंबेगाव, जुन्नर व खेड ह्या तालुक्यांचा पश्चिम भाग हा अतिदुर्गम व डोंगराळ अशा पर्वतरांगांचा आहे.

आदिवासींची आर्थिक स्थिती:

पुणे जिल्ह्यातील आदिवासींचा मुख्य व्यवसाय शेती आणि पशुपालन हा आहे. जमिनीचे दरडोई धारण क्षेत्र अल्प असून ते लहान लहान भू क्षेत्रात विभागलेले आहे. धारण क्षेत्र कमी असल्याने

व त्याचे तुकडीकरण असल्याने पोषणक्षम धारणक्षेत्राचा अभाव आढळतो.

ह्या भागातील कुटुंबाचे सरासरी वार्षिक उत्पन्न रू.१५,०००/- इतके असल्याचे आढळून येते. कुटुंबामध्ये प्रामुख्याने ६-७ व्यक्तींचा समावेश आढळतो. दरडोई उत्पन्नाची माहिती घेतली असता सरासरी रू.२१४२/- इतके उत्पन्न आढळून येते. शेतीपूरक व्यवसायातून म्हणजेच पशुपालन व जंगलातील इतर वनौषधी यापासून रू. ६०००/- पर्यंत उत्पन्न प्राप्त होते. यावरून या भागातील बहुतेक आदिवासी कुटुंबे ही दारिद्र्य रेषेखाली जीवन

जगत आहेत. याचा परिणाम कुटुंबातील लोकांच्या आरोग्यावर झालेला आहे. त्यातूनच कुपोषणाची समस्या निर्माण झालेली आहे. ही समस्या शारीरिक असली तरीसुद्धा तीचे मुळ आर्थिक कारणामध्ये आहे. ह्या भागातील वरील आर्थिक समस्येचा परिणाम महिला-बाल ह्यांच्या आरोग्यावर विपरीतपणे होत असल्याचे दिसून येते.

पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाचे वर्गीकरण व कुपोषणाची स्थिती:

पुणे जिल्हा हा एकूण १४ तालुक्यांमध्ये विभागला असला तरीसुद्धा पुणे शहर वगळता १३ तालुके ह्या जिल्ह्यात समाविष्ट आहेत. परंतु ह्या सर्व तालुक्यांमध्ये आदिवासी लोकसंख्या आढळत नाही. त्यातील जुन्नर, आंबेगाव, खेड, मावळ आणि मुळशी हे प्रामुख्याने आदिवासी समाज असलेले तालुके आहेत. आदिवासी समाजामध्ये एकाच जमातीचे अथवा समाजाचे लोक आढळत नाहीत. तर त्यामध्ये समाजरचनेनुसार प्रामुख्याने महादेव कोळी, ठाकर आणि कातकरी हे प्रमुख आदिवासी समाज आहेत. समाजरचनेनुसार कुपोषणाची स्थिती भिन्न भिन्न आहे. प्रामुख्याने ह्या भागातील लोकसंख्येचे वर्गीकरण समाजरचनेनुसार केल्यावर कुपोषणाची वस्तुस्थिती आपणास अधिक प्रकटपणे निदर्शनास येते.

१. महादेव कोळी: पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी समाजरचनेचा विचार केला तर एकूण आदिवासी समाजात महादेव कोळी या समाजाचे प्रमाण ६० ते ७० टक्के इतके आहे. हा समाज विशेषतः आंबेगाव, जुन्नर आणि खेड व काही भाग मावळ तालुक्यामध्ये आढळतो. या समाजाकडे जमिनीची मालकी आहे. जमिनीच्या एकूण मालकीच्या क्षेत्रापैकी

लागवडी योग्य क्षेत्र अत्यंत कमी आहे व ते लहान लहान तुकड्यामध्ये विभागलेले आहे. त्यामुळे पोषणक्षम धारणक्षेत्राचा अभाव आढळतो. या लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती, पशुपालन, कुक्कुटपालन आणि जंगलातील लाकूडफाटा, मध, वनौषधी इ. आहे. ह्या समाजातील कुपोषणाचे प्रमाण इतर आदिवासी समाजाच्या तुलनेने कमी आहे. कुटुंबाचा आकारही ४-५ व्यक्तींचा आहे. ह्या समाजामध्ये दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण कमी आहे. समाजामध्ये आरोग्य, शिक्षण याबाबत जागरूकता आढळते. त्यामुळे निरक्षरता, अंधश्रद्धा इ. बाबतीतही हा समाज जागरूक आहे. ह्या समाजाला स्थिरता असल्याने त्यांच्याकडे सांस्कृतिक वारसा आहे. जनजागृतीसाठी व शासकीय योजनांविषयीची माहिती त्यांना प्राप्त होते परंतु त्याचा प्रचार आणि प्रसार सर्वच घटकांपर्यंत पोचत नाही. त्यातील प्रगत घटक ह्याचा अधिक लाभ उठवतात.

२. ठाकर समाज : लोकसंख्येनुसार या समाजाची तालुकानिहाय लोकसंख्या विचारात घेतली तर जुन्नर, खेड, मावळ आणि आंबेगाव या प्रमाणे विभागणी दिसून येते. या समाजातील काही लोकांकडे जमिनीची अल्पशी मालकी आहे. परंतु बहुतेक लोकसंख्या ही मोलमजूरी करून आपल्या गरजा पूर्ण करतात. पशुपालन अल्पप्रमाणात केले जाते. या समाजामध्ये भूमिहीनांचे प्रमाण अधिक आहे. निवाऱ्याच्या सुविधांचा अभाव आहे. जमिनीची मालकी नसल्याने उत्पन्नाचे निश्चित साधन नाही. जंगलातील मध, मासेमारी या व्यवसायातून

काही प्रमाणात उत्पन्न मिळते. या लोकांमध्ये शैक्षणिक प्रगतीचा अभाव आढळतो त्याचप्रमाणे आरोग्याकडे मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्ष झाल्याचे आढळून येते. या समाजामध्ये कुपोषणाचे प्रमाण तुलनेने पहिल्या समाजापेक्षा अधिक आहे. सरासरीने २-३ वर्षांखालील मुलांचे कुपोषणाचे प्रमाण जास्त आहे. स्त्रियांमध्येही कुपोषणाचे प्रमाण नोंद घेण्याएवढे आहे. बालमृत्यु व स्त्रियांचे प्रसूतीकाळातील मृत्यु यांचे प्रमाणही अधिक आहे. व्यसनाधिनता या समाजामध्ये महिला व पुरुष या वर्गांमध्ये आढळून येते. या लोकांचे दरडोई उत्पन्न दारिद्र्य रेषेखाली आढळते. कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न रू. १००००/- पेक्षा कमी आहे. या समाजातील बऱ्याच लोकसंख्येला पूर्ण वस्त्र मिळत नाहीत त्यामुळे अर्धनग्न अवस्थेत जीवन जगत आहेत. विशेषतः पावसाळ्यामध्ये ह्या लोकांचे अतोनात हाल होतात कारण यांची उपजिवीका रोजगारावर अवलंबून आहे. रोजगार मिळत नाही व त्यामुळे अर्धपोटी जीवन जगावे लागते. जंगलातील कंदमुळांचा वापर अन्न म्हणून या काळात केला जातो. विशेषतः पूर्ण आहार या समाजामध्ये अभावानेच आढळतो. म्हणजेच केवळ महिला व बाल कुपोषण ह्यापुरतेच कुपोषणाची समस्या मर्यादित नसून पुरुषांमध्येही कुपोषण आढळून येते.

३. कातकरी : खेड, जुन्नर, मावळ व आंबेगाव ह्या तालुक्यांमध्ये या समाजाची लोकसंख्या जास्त आढळते. या समाजाला कायमस्वरूपाचे उत्पन्नाचे साधन नाही. नदीकाठावर हा समाज साध्या झोपड्यांमध्ये जीवन जगत असतो.

त्यांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी मासेमारी हा एकमेव व्यवसाय पहावयास मिळतो. हा समाज शेतीची कामे व इतर कामे करित नाही. त्यांचे सरासरी वार्षिक उत्पन्न रू. ५०००/- ते रू. ६०००/- पेक्षाही कमी आहे. कुटुंबातील मुलांची संख्या ४-५ इतकी आढळते. बाल मृत्युचे प्रमाण जास्त आहे कारण निवान्याच्या सोयी या समाजाला उपलब्ध नाहीत. हा समाज नदीकाठावर भटकंती करत असल्याने त्याला स्थैर्य नाही. मुलींची लग्ने अल्प वयात केली जातात त्यामुळे स्त्रियांच्या मृत्युचे प्रमाण जास्त आहे. या समाजातील लोकांचा पोषाख अपूर्ण आढळतो. ह्या लोकांची शरीरे कृश असतात. हे लोक अर्धनग्न अवस्थेत जीवन जगत असल्याने त्यांच्या आरोग्याच्या सर्वत्र प्रकारच्या समस्या आहेत. कुपोषणाची समस्या या समाजात सर्वात गंभीर आहे. हा समाज इतर समाजात मिसळत नाही त्यामुळे वैचारिक देवाण घेवाण व विकासापासून दुर्लक्षित आहे. या समाजामध्ये व्यसनाधिनता खूप मोठ्या प्रमाणावर आहे. स्त्रिया व पुरुष हे व्यसनाधीन आहेत. त्याचा परिणाम त्यांच्या शारीरिक काम करण्याच्या क्षमतेवर होतो. हे लोक जास्तीतजास्त काळ नशेत असतात त्यामुळे अधिक काळ झोपतात. मासे, भात आणि पक्षी हा त्यांचा प्रमुख आहार असतो. या समाजात शिक्षणाचा पूर्ण अभाव आहे. आरोग्याकडे पूर्णतः दुर्लक्ष आहे. या लोकांचे सरासरी आयुर्मान कमी आहे. स्त्रियांना अत्यंत दुय्यम स्थान दिले जाते. शासकीय योजना या समाजापर्यंत पोचलेल्या नाहीत कारण हा

सम
सर
कि
नाह
कुपोष
ज्याप्रमा
प्रमाणात
विकास
झाली,
प्रकारच
१. मै
रि
मै
व
कु
मै
प
न
मै
वे
इ
व
अ
व
प्र
त्
व
प
अ
२. म
म

समाज स्थायिक नसल्यामुळे त्यांची नोंद सरकार दफ्तरी नाही. या समाजाची लोकसंख्या किती आहे या बद्दल विशेष नोंदी आढळत नाहीत.

कुपोषणाची कारणे:

आदिवासी भागातील कुपोषणाची कारणे ज्याप्रमाणे नैसर्गिक आहेत त्याचप्रमाणे ती मोठ्या प्रमाणावर कृत्रिम स्वरूपाची आहेत. विशेषतः विकासाच्या नावाखाली नैसर्गिक साधनाची हानी झाली, त्यामध्ये कुपोषणाची मुख्य कारणे खालील प्रकारची आहेत.

१. नैसर्गिक साधन संपत्तीवरील हक्क: पिढ्यान्पिढ्या निसर्गाच्या जवळ रहाणारे, नैसर्गिक साधन संपत्तीवर आपला उदर निर्वाह करणारे आदिवासी आज दारिद्र्य व कुपोषणाला बळी पडतात याचे कारण नैसर्गिक संसाधनावरील आदिवासींचे पारंपरीक हक्क अजूनही समाजव्यवस्थेने नाकारले आणि आधुनिक विकासासाठी नैसर्गिक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला. त्यामुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीची हानी झाली. त्यामुळे त्यावर अवलंबून असणारे व उदर निर्वाह करणाऱ्यांचे जीवनच धोक्यात आले. आधुनिक व्यवस्थेत आवश्यक ती कौशल्ये या समाजाकडे नसल्याने समाज प्रवाहात ते समाविष्ट होऊ शकत नाहीत. त्यामुळे त्यांना कमी मोबदल्याची व कमी कष्टाची कामे करावी लागतात. त्याचा परिणाम मुलांचे व स्त्रियांचे आरोग्य धोक्यात आल्यामुळे कुपोषणाची समस्या जाणवते.
२. मजुरीची साधने : आदिवासी समाजासाठी मजुरीचे कोणतेही कायम स्वरूपाचे मार्ग

उपलब्ध नाहीत. हंगामी काळासाठी मजुरी मिळते. उपजिविकेची साधने अनिश्चित असल्याने त्यांना स्थलांतर करावे लागते. त्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांशी त्यांची असणारी बांधिलकी संपलेली आहे. स्थलांतरीत रोजगार करावा लागल्याने त्यांना संपूर्ण आहार तयार रोजगारातून पूर्ण करता येत नाही व त्यामुळे कुपोषण निर्माण होते.

३. बाल विवाह : कुपोषणाचे आणि बालमृत्युचे प्रमाण जास्त असण्याचे मुख्य कारण म्हणजे बाल विवाह होय. १२-१४ वर्षे वयोगटातच मुलींचे विवाह होतात. त्यांची शारीरिक वाढ पूर्ण न झाल्याने अल्प वयातच मुलांना जन्म द्यावा लागतो. ही मुले कमी वजनाची व रोगप्रस्त जन्माला येतात. त्यामुळे अल्प वयातच मृत्युमुखी पडतात. स्त्रियांना सतत कष्टाची कामे करावी लागत असल्याने व त्यांना पोषणक्षम आहार मिळत नसल्याने त्यांचे कुपोषण होते. निकृष्ट दर्जाचे अन्न व भरपूर श्रम त्यामुळे स्त्रियांच्या आरोग्यावर व पर्यायाने मुलांच्या आरोग्यावर म्हणजेच कुपोषण हा परिणाम दिसतो.
४. व्यसनाधीनता: आदिवासी समाजात व्यसनाधीनतेचे प्रमाण जास्त आढळते. विशेषतः मद्य प्राशन करण्याचे प्रमाण जास्त आढळते. आपल्या उत्पन्नाचा बहुतांशी भाग ते या कारणासाठी खर्च करतात. त्यामुळे प्रमुख अन्नाची गरज पूर्ण करण्यासाठी उत्पन्न शिल्लक रहात नाही व त्यातून त्यांच्या कुटुंबातील घटकांचे कुपोषण होते. पुरुषांमध्ये व्यसनाधीनता जास्त असल्याने त्यांचे कुटुंबाकडे व स्वतःकडे दुर्लक्ष होते.

आरोग्य हा महत्वाचा घटक ते स्वतःहून दुर्लक्षित करतात व त्यात त्यांना रस आढळत नाही किंवा इतरांनी दिलेल्या सल्ल्याचा व औषधांचा उपयोग हा समाज करत नसल्याने ही समस्या निर्माण झाली आहे.

५. अज्ञान आणि अंधश्रद्धा : या समाजात शिक्षणाचा अभाव असल्याने विचार क्षमता, नविन दृष्टीकोन आणि इतर समाजात मिसळण्याची प्रवृत्ती अत्यंत कमी आढळते. अनेक असाध्य रोगांवर पारंपरिक पध्दतीने उपचार केले जातात. भूतबाधा, पिशाच्च, जादूटोणा, देवक्रुषी यांच्यावर या लोकांचा विश्वास आहे. त्यामुळे शारीरिक आजारावरही अंधश्रद्धेमधून उपचार केले जातात. मुलाच्या जन्मापासूनच ह्या घटकांचा मोठा पगडा आहे. डॉक्टरची औषधे टाळण्याकडे या लोकांचा कल आढळतो.
६. निरक्षरता : हा समाज दुर्गम, डोंगराळ आणि मोठ्या शहरांपासून दुरच्या भागात रहात असल्याने शिक्षणाच्या सोयी या समाजापासून दूर आहेत. ज्या ठिकाणी ह्या सोयी उपलब्ध आहेत त्यांचाही लाभ अज्ञानापोटी हा समाज घेत नाही. कारण कुटुंबामध्ये शैक्षणिक वातावरणाचा अभाव आढळतो. जी मुले शाळेत घातली जातात ती सुध्दा शिक्षणामध्ये फारसा रस घेत नाहीत. त्यामुळे निरक्षरता निर्माण होते व त्यातूनही आर्थिक व आरोग्य या दोन्ही बाबींकडे आपोआप दुर्लक्ष होते. यांच्यामध्ये गैरसमज आणि अज्ञान असल्याने आधुनिक सघाजाला हा समाज प्रतिसाद देत नाहीत.
७. पाणी टंचाई : आदिवासी भाग हा डोंगराळ

असल्याने पावसाळ्यात खूप मोठ्या प्रमाणात पाऊस पडतो तर उन्हाळ्यात पाण्याचे दुर्भिक्ष्य आढळते. त्यातून पाणी टंचाई निर्माण होते. उन्हाळ्यात दुरवरून पाणी आणावे लागते. हे पाणी दुषीत व आरोग्यास हानीकारक असते. त्यामुळे त्यातूनच अनेक आजार निर्माण होतात. त्यात लहान मुलांच्या आजाराचे प्रमाण जास्त आढळते. त्याच बरोबर त्यातूनच बालमृत्युची समस्या निर्माण होते.

८. आरोग्य सुविधा : डोंगराळ, अतिदुर्गम, वाहतुक साधनांचा अभाव यामुळे शासकीय आरोग्य सुविधा आवश्यक त्या प्रमाणात मिळत नाहीत. आरोग्य खात्याकडे निधीची कमतरता असल्याने औषधांचा पुरवठा आरोग्य केंद्रावर होत नाही. लोकसंख्येच्या प्रमाणात डॉक्टर उपलब्ध नाहीत. निवासी डॉक्टरांना सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांचे वास्तव्य नसते. काही अंतरावरून व काही दिवसानंतरच आरोग्य सुविधा अभावाने मिळतात. आजाराच्या नोंदी व इतर संबंधित नोंदी यांचाही अभाव आढळतो व त्यातून कुपोषणाची आकडेवारी अचूक मिळत नाही.
९. वाहतुक व दळणवळण : आदिवासी लोकसंख्या विखुरलेली व अतिदुर्गम उंच भागावर रहात असल्याने त्या वस्त्यांपर्यंत रस्ते तयार करणे खर्चाचे असल्याने ह्या लोकांपर्यंत वीज, पाणी, दूरध्वनी, रस्ते इ. सोयी पुरविणे सरकारलाही शक्य होत नाही. यामुळे हे लोक आरोग्य, शिक्षण, निवारा या सोयींपासून वंचित रहातात त्यातूनच कुपोषणासारखी समस्या मोठ्या प्रमाणावर

निर्माण होत आहे.

कुपोषणावरील उपाय:

कुपोषण हा आरोग्याशी निगडित प्रश्न आहे परंतु आरोग्य हे केवळ मनुष्याच्या शारिरीक घटकांशी निगडित नाही. ह्या सर्व प्रश्नांचे मूळ हे आर्थिकच आहे हे आपण नाकारू शकत नाही. त्यासाठी आदिवासी समाजाला काही हक्काचे उत्पन्न मिळण्याचे साधन जर प्राप्त झाले तर त्यातून निश्चितपणे कुपोषणाची तीव्रता कमी होऊ शकेल त्या दृष्टीने काही प्रमुख उपाय खालीलप्रमाणे सुचविले आहेत.

१. कायम स्वरूपाचा रोजगार : आदिवासी भाग हा दुर्गम दऱ्याखोऱ्यात येत असल्याने निसर्गतःच या भागामध्ये काही वनौषधी आढळतात. त्यांचे संवर्धन करणे, लागवड करणे व त्यातून कायम स्वरूपाचा रोजगार निर्माण करणे आवश्यक आहे. ही बाब सहज शक्य असल्याने व निसर्गाचा समतोल राखणारी असल्याने या बाबीकडे शासनाने विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. यातून कायम स्वरूपाचे उत्पन्न या समाज घटकाला त्यांच्या श्रमातून प्राप्त होईल व त्यामुळे आरोग्य आणि उत्पन्न ह्या दोन्ही प्रश्नांचा एकाचवेळी मुकाबला करता येईल.
२. पाणी टंचाई कमी करणे : उन्हाळ्यात या भागामध्ये मोठ्या प्रमाणावर पाणी टंचाई निर्माण होते याचे कारण निसर्गतः मोठ्या प्रमाणावर पाणी वाहून जाते. त्यापेक्षा छोटे बंधारे, पाणी अडवा - पाणी जिरवा या योजना राबवल्या तर येथील स्थानिक लोकांना रोजगार उपलब्ध होईल आणि त्यातून त्यांना उत्पन्न प्राप्त होईल. कारण

उन्हाळ्यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर पाणी टंचाई निर्माण होत असल्याने या लोकांच्या आरोग्यावर फार मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होत असतो. त्यासाठी स्थानिक पातळीवरच उपाय योजना करण्याची आवश्यकता आहे.

३. स्वयंसेवा संस्थांचे सहाय्य : आदिवासी भागातील शिक्षण, आरोग्य आणि अर्थकारण या समस्या सोडविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांची मदत घेणे आवश्यक आहे. कारण शासकीय कर्मचारी व शासकीय यंत्रणा त्या दृष्टीने अपुरी पडते. जर स्वयंसेवी संस्थांना सरकारने आर्थिक मदत केली तर त्याचा लाभ स्थानिक लोकांना होईल व त्यातून अन्न, पाणी, आरोग्य या समस्या आपोआप कमी होतील. एवढेच नव्हे तर हा दुर्लक्षित समाज सर्व समाज घटकामध्ये समाविष्ट होण्यासाठी हे काम स्वयंसेवी संस्था खूप चांगल्या प्रकारे करू शकतील अशी आशा वाटते.
४. शिक्षण प्रसार : सुशिक्षित बेरोजगारांना विशेष उत्तेजन योजना आदिवासी भागासाठी निर्माण करणे व त्या भागात शिक्षण प्रसार करण्यासाठी नेमणुका करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे विशेष योगदान या घटकाचे होईल त्याचबरोबर या सुशिक्षित बेकारांना रोजगार उपलब्ध होईल व त्यातून सामाजिक उन्नती व शिक्षण प्रसाराचे योग्य काम शासनपातळीवर करता येईल. प्रौढ निरंतर साक्षरता ही उपाययोजना या युवक वर्गामार्फत राबवणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर शासकीय योजनांची माहिती प्रचार, प्रसार हेही काम याद्वारे पूर्ण करता येईल व त्यातून कुपोषणासारखा आरोग्यविषयक प्रश्न योग्य

- पध्दतीने सोडविता येईल.
५. अंधश्रध्दा निर्मुलन : वैद्यक शास्त्राबद्दलची भिती, देवऋषींवर विश्वास, शारिरीक आजाराकडे मानसिक आजार या दृष्टीने पाहण्याची वृत्ती, डॉक्टरांची भिती हे घटक विचारात घेतले तर या लोकांवर परंपरागत रूढी व अंधश्रध्देचा मोठा पगडा आहे. तो कमी करण्यासाठी अंधश्रध्दा निर्मुलन समिती सारख्या सेवाभावी संस्थांना विशेष प्रोत्साहन देऊन त्यांच्याद्वारे या समाजाचे अज्ञान दुर करण्याची आवश्यकता आहे. केवळ आर्थिक सहाय्य करून हा प्रश्न सुटण्यासारखा नाही कारण कुपोषणाचे मुळ हे अंधश्रध्देत लपलेले आहे.
 ६. प्रक्रिया उद्योग : आदिवासी भागात निर्माण होणारी उत्पादने त्याच भागात जर त्या उत्पादनावर प्रक्रिया केली तर त्याचा लाभ संबंधितांना मिळेल. उदा. हिरडा, बेहडा, साल व इतर वन्य पदार्थ ह्या घटकांवर स्थानिक पातळीवर प्रक्रिया केली तर स्थानिक लोकांना रोजगार प्राप्त होईल आणि कायम स्वरूपाच्या उत्पन्नाचा मार्ग निर्माण होईल.
 ७. पुरक व्यवसाय : मधुमक्षिका पालन हा व्यवसाय आदिवासी भागामध्ये चांगल्या प्रकारे वृद्धिंगत होऊ शकेल. त्यासाठी किमान प्रशिक्षणाची सुविधा प्रचार माध्यमाद्वारे या लोकांपर्यंत पोचविण्याची आवश्यकता आहे. त्याचप्रमाणे कुक्कुट पालन, पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय इ. सहाय्यभूत व्यवसायही या भागात निर्माण करता येतील व त्यातून उत्पन्नाचे हक्काचे साधन निर्माण होऊ शकेल. त्यांच्या सामाजिक जाणीवांमध्ये वाढ होईल. समाजामध्ये मिसळण्याची प्रवृत्ती वाढेल व त्यातून आरोग्याचे प्रश्न सुटू शकतील.
 ८. वाहतुक व दळणवळण : दुर्गम भागात रस्ते पावसाळ्यात वाहून जातात. त्यांचा मोठ्या गावांशी संपर्क तुटतो. त्यामुळे उपासमार आणि कुपोषण हा प्रश्न उग्र स्वरूप धारण करतो. याच साठी रस्त्यांकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. वीज, दळणवळण ह्या सुविधांमध्ये वाढ केल्याशिवाय कुपोषणाचा प्रश्न सुटू शकणार नाही.
 ९. स्वच्छता अभियान : आदिवासी भागात जनजागृती करण्यासाठी पथनाट्य, आरोग्य शिबिरे, कुपोषणाचे दुष्परिणाम याद्वारे विशेष अभियान वारंवार घेतले तर स्वच्छते बाबत या लोकांमध्ये जागृती निर्माण होईल आणि त्यातून आरोग्य शिक्षण या बद्दलच्या समस्यांची जाणीव या लोकांमध्ये निर्माण होईल यासाठीही स्वयंसेवी संस्थांची विशेष मदत घेणे आवश्यक वाटते.
 १०. जन्म मृत्युच्या अचूक नोंदी : आदिवासी भागात शासकीय कर्मचारी अभावानेच निवास करतात. मुख्यतः तालुक्याच्या गावात ते रहात असल्याने जन्म मृत्युची अचूकपणे नोंद होत नाही. त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर उपाय योजता येत नाहीत. शासनाने दिलेल्या सोयी, सवलती व मदत पोचवण्यामध्ये अचूक नोंदींच्या अभावी अडचणी निर्माण होतात आणि म्हणून जन्म मृत्युच्या नोंदी अचूक करण्यासाठी विशेष योजनेची सोय होणे आवश्यक आहे. यामध्ये कुपोषणासारखी आकडेवारी याच कारणामुळे

अचूक मिळत नाही. म्हणून सर्वच बाबतीमध्ये या घटकाची नोंद आवश्यक असते.

वरील सर्व प्रकारच्या किमान उपाययोजना केल्या तर या भागातील कुपोषण, आरोग्य आणि आर्थिक प्रश्न कमी होण्यास निश्चित मदत होईल तसेच लोकांना आपली आर्थिक उन्नती साधता येईल अशी आशा वाटते.

संदर्भ सूची:

१. लोकसत्ता, २७ ऑगस्ट २००६.
२. नवभारत, मे-जून-ऑगस्ट, २००६.
३. स्त्री, कुपोषण आणि आहार, मार्च-एप्रिल २००६.
४. साप्ताहिक सकाळ, वेध बालमृत्युचा, जुलै २००५.
५. डॉ. अभय बंग, कुपोषण अहवाल, एप्रिल २००५.
६. सकाळ, आरोग्य, १ जानेवारी २००३.
७. इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विक्ली, सप्टेंबर २००१.
८. भारताची जनगणना, २००१.
९. वार्षिक आदिवासी उपयोजना अहवाल, २००६-०७, महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग, पृ. ४२१
१०. पुणे जिल्हा सामाजिक आर्थिक पाहणी, २००६-०७.

भारतातील दारिद्र्याचे मोजमापन: विविध मतप्रवाह

सुधाकर के. पगार, नाशिक

के. टी. एच. एम. महाविद्यालय

आजीव सभासद क्रमांक: ६२२

भ्रमणध्वनी: ९४२३१७४२७६

भारतातील अनेक समस्यांपैकी दारिद्र्य ही भारताच्या अर्थव्यवस्थेसमोरील एक गंभीर समस्या आहे. आर्थिक नियोजनाचा स्वीकार करून ६० वर्ष पूर्ण होऊन देखील देशातील अजूनही २९.८% लोकसंख्या दारिद्र्यात जीवन जगत आहे. समाजातील सर्व घटकांना किमान जीवनोपयोगी वस्तूंचा योग्य पुरवठा व्हावा अन्न, वस्त्र आणि निवारा यापासून कुणीही वंचित राहू नये यासाठी शासनाने सर्वेक्षण करून गरिब आणि श्रीमंत असे दोन गट ठरविले जातात. एका ठराविक मर्यादेच्या आत उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तींना अत्यावश्यक सेवा मुबलक दरात उपलब्ध व्हाव्यात या उद्देशाने दारिद्र्याचे मोजमाप केले जाते. दारिद्र्यरेषेखालील नागरिकांना केंद्र आणि राज्य सरकार तर्फे राबविल्या जाणाऱ्या स्वस्त धान्य पुरवठ्याचा रोजगार योजनासह विविध शासकीय योजना लाभ दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबांना मिळतो. हा लाभ कुणाला मिळावा यासाठी सर्वेक्षण करून लाभार्थी ठरविण्यासाठी दारिद्र्यरेषा ठरविली जाते.

दारिद्र्य रेषा संकल्पना :

दारिद्र्य प्रामुख्याने निरपेक्ष दारिद्र्य आणि सापेक्ष दारिद्र्य असे वर्गीकरण करण्यात येते. जीवनावश्यक अशा अन्न आणि निवारा या आवश्यक वस्तूंची पूर्तता करण्याची क्षमता नसणे म्हणजे दारिद्र्य होय. दुसऱ्या शब्दात जगण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला २४०० ते २९०० कॅलरीज युक्त आहार दररोज उपलब्ध न होणाऱ्या व्यक्ती दारिद्र्य रेषेखाली आहे असे मानले जाते. सापेक्ष गरिबी नेहमीच राहणार पण किमान निरपेक्ष दारिद्र्य कमी करता आले पाहिजे. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने आर्थिक विकासाचा लाभ सर्व समाजाला झालेला असतो.

जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक युगात वाढत्या दारिद्र्यावर उपाय योजण्यासाठी भरीव सहकार्याची गरज असल्याचा विचार १९९२ साली सुरू

झाला. त्या पार्श्वभूमीवर जागतिक स्तरावरील अनेक देशांनी एकत्र येऊन १७ ऑक्टोबर रोजी जागतिक दारिद्र्य निर्मूलन दिवस साजरा करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्यानुसार जागतिक स्तरावर १७ ऑक्टोबरपासून जागतिक दारिद्र्य निर्मूलन दिन साजरा करण्यात येऊ लागला. जागतिक स्तरावर आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्यरेषा ठरविताना अमेरिकेच्या चलनाचा वापर करण्यात आला आहे. त्यानुसार दरडोई दर दिवशी १.२५ डॉलर पेक्षा कमी उत्पन्न असलेली व्यक्ती दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्ती म्हणून ओळखली जाते. त्यानुसार भारतातील ४०% पेक्षा अधिक नागरिक दारिद्र्यरेषेखालील आयुष्य जगतात.

जगात वेगाने विकसित होणाऱ्या महासत्तेला अर्थात चीनलाही दारिद्र्याने ग्रासले आहे. २००९ पर्यंत चीनमधील दारिद्र्यरेषेखालील नागरिकांची संख्या ३६ टक्क्यांवर पोहोचली आहे. एके काळी जागतिक राजधानी असलेल्या इंग्लंडमध्येही दारिद्र्याचा प्रश्न गंभीर बनला आहे. १९५० पासून इंग्लंडमध्ये दारिद्र्याची मोजणी करण्यात येते. २००९ च्या सर्वेक्षणानुसार १७ टक्के ब्रिटिश नागरिक पूर्ण दारिद्र्य रेषेखाली आयुष्य जगत होते. तर २२ टक्के नागरिकांचा दारिद्र्य सापेक्ष परिस्थितीत समावेश करण्यात आला होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात १९६० पासून शासनाच्या विविध योजनांचे लाभार्थी ठरवित आणि नागरिकांचे उत्पन्न मोजून त्यांचे दारिद्र्यरेषेखालील तसेच वरील उत्पन्न गट ठरवावे यासाठी अनेक तज्ञ व्यक्ती व समित्यांनी आपले अंदाज व्यक्त केलेले आहे.

पी. डी. ओझा यांचा अंदाज - प्रत्येक व्यक्तीस दरदिवशी दरडोई २२५० कॅलरीज निर्माण

करू शकेल एवढे अन्न आवश्यक असते. १९६०-६१ च्या किंमती लक्षात घेता शहरी आणि ग्रामीण विभागात अनुक्रमे ८ ते ११ रूपये आणि १५ ते १९ एकूण खर्च करावा लागत असल्यामुळे, त्यापेक्षा कमी खर्च करणारे लोक गरीब मानावे लागतील. त्यानुसार १९६०-६१ साली भारतात एकूण लोकसंख्येच्या ४४ टक्के लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते.

बी. एस. मिन्हास यांच्या मते दरवर्षी उपभोगावरील किमान आवश्यक खर्च २४० रूपये आहे असे मानले तर नेवढाही खर्च करण्याची पात्रता नसलेल्यांची नोंद गरिबांची संख्या मोजण्यात यावी. ही संख्या १९५६-५७ ते १९६७-६८ या काळात ग्रामीण विभागातील गरिबांची संख्या ६५ टक्क्यांवरून ५०.६ टक्के पर्यंत घटलेली आहे.

डॉ. पी. के. वर्धन यांचा अंदाज मिन्हास यांच्या मते गरिबांची संख्या घटत जात असली तरी डॉ. वर्धन यांच्या मते ग्रामीण विभागातील लोकांच्या उपभोगात शैक्षणिक वस्तूंचे प्रमाण कमी असल्यामुळे १९६०-६१ च्या किंमती लक्षात घेता दरमहा १५ रूपये एवढा खर्च किमान आवश्यक खर्च मानणे योग्य होईल. त्यापेक्षा कमी खर्च म्हणजे गरिबीच्या पातळीच्या खाली असणारा खर्च असल्यामुळे १९६०-६१ ते १९६८-६९ या काळात गरिबांची संख्या ३८.२ टक्क्यांवरून ५४% वाढली असे दिसून येते.

प्रा.दांडेकर आणि प्रा. रथ यांनी केलेला अंदाज नियोजन मंडळाने दरडोई दरमहा २० रूपये अगर वार्षिक २४० रूपये एवढा किमान आवश्यक खर्च मान्य केलेला असला तरी ग्रामीण आणि शहरी या दोन्ही विभागांकरिता एकच न धरता

दरवर्षी १९६०-६१ सालच्या किंमती लक्षात घेता ग्रामीण भागासाठी १८० रूपये आणि शहरी विभागासाठी २७० रूपये योग्य होईल. १९६८-६९ सालाच्या किंमतीच्या संदर्भात हा खर्च अनुक्रमे ३२४ रूपये आणि ४८६ रूपये एवढा येत असल्यामुळे ग्रामीण भागात सुमारे ४० टक्के लोक आणि शहरी विभागात ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त लोक गरीब होते असे म्हणता येईल.

१९७० च्या दशकापासून दारिद्र्याचे मोजमापन करण्याची कार्यपध्दती विकसित होत आलेली आहे. दांडेकर व रथ यांच्या कार्यपध्दतीने सुधारणा करून प्रा. लकडावाला यांचे सुधारित प्रतिमान स्वीकारण्यात आले. १९७९ पासून दर पाच वर्षांच्या अंतराने नियोजन आयोग हे प्रा.लाकडावाला यांच्या प्रतिमानानुसार भारतातील दारिद्र्याचे मोजमापन करून केंद्र सरकारची अधिकृत आकडेवारी जाहीर करित असतो. नियोजन आयोगाने २००५ मध्ये प्रा. सुरेश तेंडुलकरांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली. या समितीतील आर. राधाकृष्णन सुरंजन, सेन गुप्ता या मान्यवर तज्ज्ञांनी डॉ.किरीट नारख, डॉ.अभिजित सेन आणि डॉ. मार्टिन रेवॉलिऑन

यासारख्या जागतिक स्तरावरील अर्थतज्ज्ञांची मदत घेऊन दारिद्र्याचे नवे मापदंड ठरविले. ज्वारी ऐवजी नवीन संदर्भ घेत दरमाणासी ३०० ग्रॅम गहू हे प्रमाण त्यात ठरविण्यात आले. ज्या व्यक्तीची ३०० ग्रॅम गहू घेण्याचीही कुवत नसेल अशी व्यक्ती दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्ती असल्याचे गृहीत धरण्यात आले. गव्हाची किंमत ठरविताना तेंडुलकर समितीचे सरकारी किंमत गृहीत धरून २००४-०५ साली सर्व्हेक्षण करून बाजारात असलेल्या किंमती विचारात घेतल्या. याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण २८ वरून थेट ४१ वर पोहोचले. त्यामुळे जरी तेंडुलकर समितीच्या अहवालावर टीका होत असली तरी वाढलेले दारिद्र्य दाखविणारी समिती म्हणून सदर समितीकडे पाहिले जाते. पूर्वीची नियोजन आयोगाची आकडेवारी आणि प्रा.तेंडुलकर यांच्या प्रतिमानावर आधारित नवीन आकडेवारी या दोहोंची तुलना पुढील तक्त्यावरून अधिक स्पष्ट होईल.

या दोन्ही पध्दतीनुसार दारिद्र्यरेषेच्या मोजमापातून स्पष्ट होते की १९९३-९४ ते २००४-०५ या आर्थिक सुधारणांच्या काळात दारिद्र्य

विभाग	१९९३-९४		२००४-२००५	
	नियोजन आयोग	तेंडुलकर समिती	नियोजन आयोग	तेंडुलकर समिती
ग्रामीण	३७.३	५०.१	२८.३	४१.८
शहरी	३२.४	३९.८	२५.७	२५.७
एकूण	३६.०	४५.३	२७.५	३७.२

रेषेखाली असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण कमी झालेले आहे. सन २०११ व २०१२ ही दोन वर्षे भारताच्या आर्थिक इतिहासात गरिबीच्या संदर्भात चर्चा झाली. गेल्या वर्षी योजना आयोगाने सर्वोच्च न्यायालयात शहरी भागासाठी ३२ रूपये व ग्रामीण भागासाठी २६ रूपये ही दरडोई दर दिवशी गरिबीची रेषा दिली. ही आकडेवाडी २०११ च्या संदर्भात होती. शहरी व ग्रामीण गरिबीरेषेसंबंधी योजना आयोगाने २००४-०५ ते २००९-१० या काळात ८.५% विकास दराची स्थिती असताना दर वर्षी १.५% प्रमाणात दारिद्र्य रेषेखाली लोकसंख्या धरावी हे स्पष्ट झाले. २००९-१० ची आकडेवारीची २००४-०५ च्या आकडेवारीशी तुलना करता २००४-०५ ला ४०.७ कोटी लोक गरिबीरेषेखाली होते ते २००९-२०१० ला ३५.५ कोटी झाले. म्हणजेच दर वर्षी अंदाजे १ कोटी पेक्षा अधिक लोक गरिबीरेषेच्या वर येत होते. गरिबांची संख्या घटत होती. आधिकारी व

तज्ज्ञांच्या मते गरीब लोकांच्या संख्येत झालेली ही घट उच्च विकासदर, शेतीची अनुकूल परिस्थिती व रोजगार हमी योजनेतील वेतनदरात झालेल्या लक्षणीय वाढीमुळे झाली दुसरे एक वास्तव चित्र स्पष्ट होते काही राज्यात दारिद्र्याच्या प्रमाणात घट झाली आहे. हिमाचल प्रदेश, महाराष्ट्र, सिक्कीम, मध्यप्रदेश, उत्तराखंड इत्यादी राज्यात १० टक्के दारिद्र्याचे प्रमाण कमी झाले आहे तर आसाम, मेघालय, मणिपूर, नागालँड या राज्यात गरिबांची संख्या वाढली आहे. इतर राज्यात गरिबांची संख्या अल्प प्रमाणात घटली आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील गरिबांची संख्या घटण्यातही फरक पडला आहे. अनुसूचित जाती व जमाती व इतर मागासवर्गीय समाजामध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक आहे. ते पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होईल.

शीख व ख्रिश्चन समाजात गरिबांची संख्या तुलनेने फारच कमी मागासवर्गीय व मुस्लीम समाजामध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक आहे.

भारताच्या महत्वाच्या राखीव गटातील दारिद्र्य		
अ.क्र.	आरक्षित गट	एकूण शंभर लोकांपैकी प्रमाण
१.	अनुसूचित जमाती	५१%
२.	अनुसूचित जाती	४३%
३.	शहरी भागातील किरकोळ कामगार	५०%
४.	ग्रामीण भागातील कृषी कामगार	४७%
५.	सरासरी भारतीय दारिद्र्याचे प्रमाण	२६%

संदर्भ - (Report on Employment and Unemployment among social groups in India No-4.49, 472)

योजना आयोगाच्या मते २००९-१० मध्ये गरिबांची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या २९.८ टक्के होती. २००४-०५ मध्ये हे प्रमाण ३७.२ टक्के होते.

दारिद्र्य रेषेखाली लोकसंख्या व शासनाच्या कल्याणाच्या योजना यात एक अतूट संबंध असतो म्हणून देशातील दारिद्र्यरेषा ठरविण्यासाठी वास्तव परिस्थिती सर्वेक्षण करून योग्य निकष करून त्यानुसार कल्याणकारी योजना राबविणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची:

- १) आर.एम. गोखले - भारतीय अर्थव्यवस्था, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे - ३०
- २) दत्त सुंदरम - भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चांद प्रकाशन - दिल्ली

- ३) डॉ.गोविंद गारे - आदिवासी विकास योजना, आदिवासी विकास प्रतिष्ठान, पुणे
- ४) प्रतियोगिता दर्पण - उपकार प्रकाशन, नवी दिल्ली
- ५) National Sample Survey- २०१०-११
- ६) दैनिक लोकमत - १७ ऑगस्ट - २०११ - विशेष अग्रलेख
- ७) डॉ.जे.एफ.पाटील - गरिबीचे अर्थकारण आणि आकड्यांचा खेळ, दैनिक सकाळ, २ मे २०१२

मानव विकास निर्देशांक: आंतरराष्ट्रीय तुलना

अण्णा पाटील, कराड

सद्गुरू गाडगे महाराज महाविद्यालय

विद्यानगर, जि. सातारा

आजीव सभासद क्रमांक: ११९६

प्रस्तावना :

मानवी गुणवत्ता वाढविण्यासाठी विकासाचे वास्तव ध्येय निर्देशित करणारी संकल्पना म्हणजे मानवी विकास होय. समाजातील सर्वसामान्य घटनांना मानवी विकासाच्या प्रक्रियेत सामावून घेणे आवश्यक आहे. मानवाच्या सर्वांगीण विकासाचे मोजमाप करण्यासाठी 'मानव विकास निर्देशांक' ही संकल्पना १९९० मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या विकास कार्यक्रमात मांडण्यात आली. जगातील सर्व देशातील मानवी आयुर्मान, शिक्षण, राहणीमानाचा दर्जा, उत्पन्न यांचे तुलनात्मक मोजमाप करून मानव विकास निर्देशांक तयार केला जातो.

भारतातील मानव विकास निर्देशांक:

संयुक्त राष्ट्र संघाने मानव विकास निर्देशांक तयार करताना विचारात घेतलेल्या पैलूंचे मूल्य ० ते १ च्या दरम्यान असते. निर्देशांक मूल्य ०.८०० पेक्षा अधिक असणारे देश उच्च मानव विकास निर्देशांक असणारे आहेत. तर ०.५०० व ०.८०० च्या दरम्यान मूल्य असणारे देश मध्यम निर्देशांक असणारे समजले जातात व ०.५०० पेक्षा कमी निर्देशांक मूल्य असणारे अल्प मानव विकास निर्देशांक असणारे देश समजले जातात.

सन १९९५ मध्ये जगातील १७४ देशांचा निर्देशांक मोजला होता. भारताचा क्रमांक १३४ वा होता. सन २०१० च्या मानव विकास निर्देशांकात १८३ देशांच्या क्रमवारीत भारत ११९ वा होता. चीनचा क्रमांक ८९ होता. २ नोव्हेंबर २०११ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाने १८७ देशांचा मानव विकास निर्देशांक तयार केला. यामध्ये नॉर्वेचा (०.९४३) प्रथम क्रमांक होता. मानव विकास निर्देशांकाचे मूल्य ०.९ पेक्षा अधिक असणारे १२ देश होते. यामध्ये ऑस्ट्रेलिया, नेदरलँड, अमेरिका, स्वित्झर्लंड व जपानचा समावेश आहे, तर निर्देशांक मूल्य

०.८ ते ०.९ असणारे ३२ देश आहेत. यामध्ये हॉंगकॉंग, डेन्मार्क, इस्त्राइल, इटली, सिंगापूर, इंग्लंड, हंगेरी, पोलंड, फ्रान्स इत्यादी देशांचा समावेश आहे. थोडक्यात २०११ अखेर जगातील १८७ देशांपैकी उच्च मानव विकास निर्देशांक असणारे फक्त ४४ देश आहेत. सन २०११ च्या निर्देशांक क्रमवारीत भारत पुन्हा १३४ क्रमांकावर गेला आहे. भारताचे निर्देशांक मूल्य ०.५१९ होते.

मानव विकास निर्देशांक-आंतरराष्ट्रीय तुलना:

१. पूर्वीच्या मानव विकास निर्देशांकापेक्षा सन २०११ चा निर्देशांक अल्पसा उंचावला आहे. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे विकसनशील देशांमधील सर्वसाधारण गुणवत्तेतील वाढ हे आहे. मात्र अति उत्पन्न गटातील देशांच्या निर्देशांकात घट झाल्याचे दिसून येते.
२. सन १९९५ मध्ये जगातील १७४ देशांच्या क्रमवारीत भारताचा मानव विकास निर्देशांक १३४ वा होता, परंतु सन २०१० च्या मानव विकास निर्देशांकात १८३ देशांच्या क्रमवारीत ११९ वा क्रमांक होता; चीनचा क्रम ८९ वा आहे. थोडक्यात बांगलादेश, नेपाळ व भूतान हे देश भारतापेक्षा खालच्या पातळीवर आहेत. तर चीन, मॅनमार व पाकिस्तान वरच्या क्रमांकावर आहेत.
३. सन १९८५ ते २००३ या दरम्यान पाकिस्तान व श्रीलंकेचा अपवाद वगळता बहुतेक

आशियाई देशांचा मानवी विकास निर्देशांक चढता होता. मात्र त्यामध्ये भारत व चीन अतिवेगाने सुधारले. त्याखालोखाल नेपाळ व बांगलादेशात सुधारणा दिसून आली. मॅनमारचा मानवी विकास निर्देशांक जवळपास स्थितीशील होता.

४. चीन हा सन १९७० पासून मानव विकास निर्देशांक (एचडीआय) मध्ये सुधारणा करणारा जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. चीन हा एकमेव देश आहे की (वरच्या १० देशांमध्ये) ज्याची आरोग्य व शिक्षणापेक्षा दरडोई उत्पन्नातील वाढ अधिक आहे. गेल्या ४० वर्षांत चीनचे दरडोई उत्पन्न २१ पटीने वाढले आहे. लाखो लोकांना उत्पन्नाच्या दारिद्र्यातून बाहेर काढले आहे. परंतु चीनमध्ये अजूनही अतिउच्च प्रगती करणाऱ्या देशाएवढे शाळेत जाणाऱ्यांची संख्या व दीर्घआयुष्यमान नाही.
५. मानवी विकास अहवाल २०१० चे प्रमुख लेखक जेनी क्लुगमन यांच्यामते मानवी विकासाच्या अनेक दशकांच्या अनुभवावरून असे दिसून येते की, शिक्षण व आरोग्यावरील प्रचंड खर्चामुळे आर्थिक विकास व नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा होऊन मानवी विकास घडून आला आहे.
६. सन २०१० च्या मानवी विकास निर्देशांकामध्ये ०.९३८ मूल्यासह जगात प्रथम क्रमांकावर नॉर्वे हा देश आहे. नॉर्वेनंतर ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड यांचा अनुक्रमे दुसरा

व तिसरा क्रमांक तर अमेरिका चौथा देश आहे. या एचडीआय मधील चार देशांचे मूल्य ०.९०० पेक्षा अधिक आहे. १८३ पैकी ६३ देश अतिउच्च मानवी विकास निर्देशांक असणारे आहेत. त्यांचे निर्देशांक मूल्य ०.८०० पेक्षा अधिक आहे. यामध्ये वरील देशांशिवाय आर्जेंटिना, नेदरलँड, कॅनडा, स्विडन, जर्मनी, जपान व इंग्लंड या देशांचा प्रमुख समावेश होतो. तर भारत (०.५१९) व चीन (०.६६३) मध्यम मानवी विकास निर्देशांक या गटात आहेत.

७. दक्षिण आशियाई ९ देशांपैकी ६ देशांतील (अफगाणिस्तान, बांगलादेश, भारत, इराण, नेपाळ व पाकिस्तान) मानवी विकास निर्देशांकातील प्रगती महत्त्वपूर्ण आहे.
८. पूर्व आशिया व पॅसिफिक देशांमधील सरासरी आयुर्मान १९७० ला ५९ वर्षे होते ते सन २०१० ला ७३ वर्षे झाले आहे.
९. मानवी विकास निर्देशांकातील जगातील १३५ देशांचे सरासरी साक्षरता प्रमाण सन २०१० ला ८३% होते तर हेच साक्षरता प्रमाण पूर्व आशिया देशांचे सन १९७० ला ५३% होते ते सन २०१० ला ९४% होते.
१०. मानवी विकास निर्देशांकात भारताचा ११९ वा क्रमांक आहे. हे दक्षिण आशियाई देशांच्या सरासरीपेक्षा जास्त आहे. आर्थिक विकास प्रगतीवर आहे परंतु विषमता वाढत आहे.

मानव विकास निर्देशांक-आंतरराज्य तुलना:

देशातील जागतिक मानव विकास निर्देशांकाचा परिणाम म्हणून भारतासारख्या विकसनशील देशांमधून राज्य पातळीवर राज्यांसाठीचा मानव विकास अहवाल प्रकाशित करण्याच्या प्रयत्नांना वेग आला. देशात प्रथम मध्य प्रदेश राज्याने राज्यासाठीचा मानव विकास अहवाल प्रकाशित केला. महाराष्ट्र शासनाने सन २००२ आपला पहिला मानव विकास अहवाल प्रसिद्ध केला. याचा उपयोग धोरण निश्चितीसाठी मदत होण्यात झाला. देशातील राज्यनिहाय मानव विकास निर्देशांकाचा विचार केल्यास ०.९२० मूल्यासह केरळ राज्याचा प्रथम क्रमांक लागतो. त्यापाठोपाठ ०.८९२ मूल्यासह चंदिगडचा दुसरा क्रमांक आहे. भारतातील ही दोनच राज्य उच्च निर्देशांक असणारी आहेत. मानव विकास निर्देशांकमूल्य ०.७ ते ०.८ असणाऱ्या राज्यामध्ये लक्षद्वीप, मिझोराम, दिल्ली, गोवा, पॉडिचरी व मणिपूरचा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्राचे निर्देशांक मूल्य ०.६८९ असून राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा (०.५७५) अधिक आहे. केरळ व चंदिगड ही उच्च निर्देशांक असणारी राज्ये असून अल्प निर्देशांक असणारी राज्ये उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, ओरिसा व बिहार आहेत. उच्च व अल्प निर्देशांक गटातील सहा राज्ये वगळता इतर सर्वच राज्ये सरासरी जवळ मानव विकास निर्देशांक असणारी आहेत. राज्यांमधील निर्देशांकाची तुलना खालीलप्रमाणे करता येईल.

१. सन १९७० ते २०१० या कालावधीत जवळपास सर्वच राज्यांचा दरडोई उत्पन्न,

- साक्षरता दर व मानवी विकास निर्देशांक वाढला आहे. परंतु सरासरी आयुर्मान त्याप्रमाणात वाढलेले नाही. उच्च दरडोई उत्पन्न असणाऱ्या राज्यांना जास्त HDI असेलच असे नाही.
२. वरील कालावधीत राज्यांमधील मानवी विकास निर्देशांकातील असणारी विषमता कमी झाली आहे. राज्यांमधील साक्षरतेची विषमताही कमी झाली मात्र दरडोई उत्पन्नातील विषमता वाढली आहे.
 ३. संसाधने गतिमान करण्याची क्षमता, संस्थांचे विकेंद्रिकरण करण्याची पातळी, समाजाधारित संस्थांची स्थापना असे मानवी विकास निर्देशांक ठरविणारे घटक राज्यांमधील भिन्न असल्याचे दिसून येतात.
 ४. भारतातील वेगवेगळ्या भौगोलिक प्रदेशातील सहा राज्ये मानवी विकास निर्देशांकात आघाडीवर आहेत. यामध्ये दक्षिणेकडील केरळ व तामिळनाडू तर पश्चिममध्य भाग म्हणून महाराष्ट्र आणि पंजाब, हिमाचल प्रदेश व हरियाणा ही उत्तरपश्चिम राज्ये समाविष्ट होतात.
 ५. सर्वात कमी किंवा वाईट कामगिरी असणारी बिहार, मध्यप्रदेश, राजस्थान, उत्तर प्रदेश व ओरिसा ही राज्ये मानवी विकास निर्देशांकात मागासलेली राज्ये आहेत. ओरिसा वगळता इतर राज्यांना 'बिमारू' (BIMARU) राज्ये असे म्हणतात.
 ६. केरळ व तामिळनाडू या राज्यांनी जन्मदर विकसित देशांच्या पातळीपर्यंत कमी केलेला आहे. त्यामुळे एकूण प्रजोत्पादन दर (TFR) २.१ पर्यंत कमी झालेला आहे.
 ७. पंजाब, हरियाणा, हिमाचल प्रदेश व महाराष्ट्र ही चांगली कामगिरी करणारी राज्ये केरळ व तामिळनाडू राज्यांएवढा एकूण प्रजोत्पादन दर (TFR) संपादन करण्याची अपेक्षा सन २०२५ पर्यंत करत आहेत.
 ८. आर्थिकदृष्ट्या मागासलेली इतर सात राज्ये लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमणाच्या वेगवेगळ्या अवस्थांमध्ये आहेत. यामधील उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश व राजस्थान ही काही राज्ये अजूनही उच्च जन्मदराचा व अल्प मृत्यूदराचा अनुभव घेत आहेत. त्यामुळे एकूण प्रजोत्पादन दर या राज्यांमध्ये अति उच्च राहिला आहे.
 ९. आसाम, ओरिसा व पश्चिम बंगाल या राज्यांमध्ये जन्म दर, मृत्यूदर काही प्रमाणात मध्यम (Moderate) स्वरूपाचे आहेत, त्यामुळे एकूण प्रजोत्पादन तुलनेने मध्यम राहिला आहे. या राज्यांची अपेक्षा अशी आहे की देशाचा एकूण प्रजोत्पादन दर बदली पातळी (Replacement Level) ला येण्यापूर्वी राज्यांचा खाली आला पाहिजे.

संदर्भ सूची:

1. *Human Development Report - 2011*
UNDP.
 2. *National Human Development Report- 2001.*
 3. *Meghalaya Human Development Report 2008..*
 4. www.hindustantimes.com
 5. [http://wcd.nic.in/publication/GDIGER Report/part-2](http://wcd.nic.in/publication/GDIGER%20Report/part-2)
 6. www.ncaer.org
 7. www.indiastat.com
-

यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

गजानन कदम, इंदापूर

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

कला विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, जिल्हा पुणे

आजीव सभासद क्रमांक : १३८०

भ्रमणध्वनी: ७५८८१५३४६४

भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात शेतीचा १६ टक्के हिस्सा आहे. इ. स. २०११ च्या जणगणनेनुसार ५८ टक्के लोकसंख्या शेती क्षेत्रावर निर्भर आहे. जर विकसित राष्ट्राबरोबर विकसनशील राष्ट्रांनी अनुदाने कमी केली तर भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्राला ते परवडणारे नाही कारण भारतामध्ये लहान शेतकऱ्यांचे प्रमाण ६० टक्के, मध्यम शेतकऱ्यांचे प्रमाण ३० टक्के पेक्षा जास्त आणि शेतकऱ्यांचे प्रमाण १० टक्के पेक्षा कमी आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बी-बियाणे खते औजारे यांच्या किंमती वाढल्या आहेत. पाऊस वेळेवर पडत नाही म्हणून दुष्काळांना सामोरे जावे लागते त्यामुळे अनेक शेतकरी कर्ज बाजारी झाले आहेत. याचाच परिणाम म्हणून शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत.

महाराष्ट्रातील अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, वाशिम, अकोला व बुलढाणा या ६ जिल्ह्यात गेल्या ५ वर्षांत ४४५३ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. या आत्महत्या रोखण्यासाठी सरकारमार्फत कोणत्या प्रकारचे प्रयत्न करण्यात आले आहेत व त्या उपायांचा अभ्यास करण्यासाठी या विषयाची निवड केली आहे.

अभ्यासक्षेत्राची निवड:

विदर्भ या महाराष्ट्रातील विभागाची एकूणच स्थिती अत्यंत बिकट स्वरूपाची असल्याने जाणवते. बारमाही नद्या आहेत पण सिंचनाचे प्रकल्प नाहीत. घनदाट अरण्य आहेत पण त्यात वन्य श्वापदांऐवजी नक्षलवाद्यांचा संचार आहे. खनिजसंपदा आणि विद्युतनिर्मिती मोठी आहे परंतु तेथील उद्योग आजारी आहेत. विदर्भाचा विकासविषयक अनुशेष ३५ ते ४० हजार कोटीपेक्षा जास्त आहे. विदर्भामध्ये भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने सर्वात मोठा असणाऱ्या यवतमाळ

जिल्ह्यात सर्वात जास्त आत्महत्या घडून आल्या आहेत. त्यासाठी सरकारमार्फत करण्यात आलेल्या उपायांचा आढावा घेण्यासाठी या भागांची व्यष्टी अध्ययनासाठी निवड केली आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

१. सरकारमार्फत देण्यात आलेल्या पॅकेजचा परिणाम या भागातील लोकांवर झाला किंवा नाही याचा अभ्यास करणे.
२. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कमी करण्यासाठी अन्य उपायांचा आढावा घेणे.

अभ्यासाची गृहीतके :

१. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस कर्जबाजारीपणा कारणीभूत आहे.
२. वाढता उत्पादनखर्च, अनिश्चित व अपुरे तसेच अकिफायतशीर कृषी किंमती यामुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढल्या आहेत.
३. केवळ आर्थिक मदत व कर्जमाफी हे आत्महत्यांवरील उपाय नव्हेत.

अभ्यासासाठी नमुना निवड :

यवतमाळ जिल्ह्यातील गावांची निवड यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीद्वारे केली आहे. यामध्ये जिल्ह्यातील एकूण १६ तालुक्यांपैकी भौगोलिक दृष्टीने पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर प्रभाग करून प्रत्येकी एक तालुक्याची निवड करण्यात आलेली आहे.

प्रत्येक तालुक्यातील ४ गावांची निवड करण्यात आलेली असून प्रत्येक गावातून ४ शेतकऱ्यांची निवड करण्यात आलेली आहे. अशा प्रकारे यवतमाळ जिल्ह्यातील एकूण चार तालुक्यातून २० गावातून ८० शेतकऱ्यांची निवड अभ्यासासाठी करण्यात आलेली आहे.

सांख्यिकीय सामग्री संकलन :

सांख्यिकीय सामग्री संकलनासाठी प्राथमिक व दुय्यम सामग्री संकलन पध्दतीचा अवलंब केला आहे. प्राथमिक स्रोतांमध्ये प्रश्नावलीचा वापर केला आहे.

१. प्राथमिक स्रोत :

यवतमाळ जिल्ह्यातील ज्या गावातील शेतकऱ्यांची निवड केली आहे त्यांना प्रत्यक्ष भेटून त्यांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेतल्या आणि ज्या शेतकऱ्यांना लिहिता येत नव्हते त्या शेतकऱ्यांना माहिती विचारून अनुसुची भरून घेतली.

२. द्वितीय स्रोत :

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांवरील इंदिरा गांधी विकास संशोधन संस्था, टाटा सामाजिक संस्था, सकाळ वृत्तपत्र अहवाल, डॉ. नरेंद्र जाधव यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्ती केलेल्या एक सदस्यीय समितीचा अहवाल या सर्वांच्या आधारे दुय्यम माहिती मिळविण्याचे प्रयत्न केले.

दुय्यम माहिती गोळा करण्यासाठी गोखले अर्थशास्त्र संस्थेचे धनंजयराव गाडगीळ ग्रंथालयाचा उपयोग केला आहे.

सांख्यिकीय माहितीचे विश्लेषण :

संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी अनुपात प्रतिशत प्रमाण आलेख या संख्याशास्त्रीय साधनांचा अवलंब करण्यात आला आहे.

अभ्यासाच्या मर्यादा:

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या संदर्भातील निष्कर्ष हे फक्त विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्यापुरतेच मर्यादित आहेत.

अभ्यासाचे निष्कर्ष:

१. १९९७ ते २००६ या एका दशकात

- महाराष्ट्रात ३३ हजार शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या.
२. विदर्भातील सह्या जिल्ह्यापैकी यवतमाळ जिल्ह्यात सर्वाधिक आत्महत्या झाल्या आहेत.
 ३. महाराष्ट्रामध्ये शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण यवतमाळ जिल्ह्यात दर एक लाख व्यक्तीच्या मागे ३० आहे. नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो (एन.सी.आर.बी.).
 ४. यवतमाळ जिल्ह्याचा अभ्यास करताना क्षेत्रीय पाहणीत असे आढळून आले की बहुतेक म्हणजे ४१.२५ % आत्महत्या केलेले शेतकरी २६ ते ३५ या वयोगटातील होते.
 ५. क्षेत्रीय पाहणीत असे आढळून आले की आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांपैकी सर्वाधिक म्हणजे ४६.२५ % शेतकरी हे अशिक्षित होते.
 ६. जमीन मालकी हक्कानुसार वर्गीकरणाचा विचार करता ३१.२५ टक्के शेतकऱ्यांकडे ५ ते १० एकर, २५ टक्के शेतकऱ्यांकडे १० ते १५ एकर, १३.७५ टक्के शेतकऱ्यांकडे १ ते ५ एकर तर फक्त ५ टक्के शेतकऱ्यांकडे २० एकरपेक्षा जास्त जमीन आहे. म्हणजेच ५ ते १० एकर मध्यम आकारमानाची शेती असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे.
 ७. जमिनीच्या प्रकारानुसार वर्गीकरणाचा विचार करता ३८.३३ टक्के शेतकऱ्यांकडील जमीन जिरायती स्वरूपाची आहे. २६.६६ टक्के शेतकऱ्यांकडील जमीन बागायती तर १६.६६ टक्के शेतकऱ्यांकडील जमीन जिरायती व बागायती स्वरूपाची आहे असे आढळून आले आहे.
 ८. शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या कर्जाचा विचार करता ५५ टक्के शेतकऱ्यांनी सावकार व बँकाकडून कर्ज घेतले. ३६.२५ टक्के शेतकऱ्यांनी सावकाराकडून तर ८.७५ टक्के शेतकऱ्यांनी बँकाकडून कर्ज घेतल्याचे आढळून आले आहे.
 ९. सावकारामार्फत करण्यात येणाऱ्या कर्जावर व्याजदर हा ४१.२५ टक्के शेतकऱ्यांनी दिडी ३८.७५ टक्के शेतकऱ्यांना सर्वई असल्याचे आढळून आले आहे. (दिडी म्हणजे १०० रुपयास प्रति वर्षी ५० रुपये व्याज तर सर्वई म्हणजे शंभर रुपयास प्रतिवर्षी २५ रुपये व्याजदर होय.)
 १०. शेतकऱ्यांनी जे कर्ज सावकार किंवा बँकेकडून घेतले आहे त्यासाठी ७० टक्के शेतकऱ्यांनी शेती तारण म्हणून ठेवली २७.५ टक्के शेतकऱ्यांनी घर तर २.५ टक्के शेतकऱ्यांनी दागिने तारण म्हणून ठेवल्याचे आढळून आले आहे.
 ११. कर्जबाजारीपणा हा ४५ टक्के शेतकऱ्यांना उत्पादनाला योग्य भाव मिळत नसल्यामुळे ३३.७५ टक्के शेतकऱ्यांना सावकाराचे व्याज जास्त असल्यामुळे १६.२५ शेतकऱ्यांना दुष्काळ व नापिकीमुळे तर ५ टक्के शेतकऱ्यांना पूर्वीचे कर्ज फिटत नसल्यामुळे कर्जबाजारीपणा आला असल्याचे क्षेत्रीय पाहणीत आढळून आले आहे.
 १२. ज्या शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत त्यापैकी १५ टक्के शेतकऱ्यांनी आधुनिक

- तंत्राचा वापर शेती करण्यासाठी केला तर ५ टक्के शेतकऱ्यांनी परंपरागत तंत्राचा वापर शेती करण्यासाठी केल्याचे आढळून आले आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान खर्चिक असून उत्पादन खर्च वाढविण्यास कारणीभूत झाल्याचे दिसून आले आहे.
१३. क्षेत्रीय पाहणीतील ८८.३३ टक्के शेतकऱ्यांच्या मते शेतीमालास योग्य ती किंमत मिळत नाही तर ११.६६ टक्के शेतकऱ्यांच्या मते शेतीमालास योग्य किंमत मिळते असे आढळून आले आहे.
१४. आपत्तीग्रस्त ७५ टक्के कुटुंबास सरकारकडून आर्थिक सहाय्य मिळाल्याचे आढळून आले आहे. तर २५ टक्के कुटुंबाना सरकारकडून आर्थिक सहाय्य मिळाले नसल्याचे आढळून आले आहे.
१५. ज्या २५ टक्के आपत्तीग्रस्त कुटुंबाना सरकारकडून सहाय्य मिळाले नाही त्यापैकी १२.५ टक्के कुटुंबाना शेतकऱ्यांच्या नावावर जमीन नव्हती तसेच १२.५ टक्के शेतकरी हे शेतमजूर म्हणून काम करित होते असे आढळून आले आहे.
१६. ज्या कुटुंबाना सरकारकडून सहाय्य मिळाले त्यापैकी ८३.३३ टक्के कुटुंबाना ५०००० ते १ लाख रुपयांपर्यंत ११.६६ टक्के कुटुंबाना ५० हजारपेक्षा कमी तर ५ टक्के कुटुंबाना १ लाख रुपयांपेक्षा जास्त सहाय्य मिळाल्याचे आढळून आले आहे.
१७. कुटुंबप्रमुखाच्या आत्महत्तेनंतर व सरकारकडून मिळालेल्या आर्थिक सहाय्यानंतर सुध्दा क्षेत्रीय पाहणीतील ९३.३३ टक्के कुटुंबाच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा झाली नाही तर ६.६६ टक्के कुटुंबाच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा झाली असे आढळून आले आहे.
१८. ज्या पिडीत कुटुंबाना सरकारी सहाय्य मिळाले आहे त्यापैकी ८३ टक्के कुटुंबाना सहाय्य बँकेमार्फत तर १६.६६ % कुटुंबा कडील पुर्वीच्या कर्जाची कपात करण्यात आली असे आढळून आले आहे.
१९. ज्या पिडीत कुटुंबाना बँकेमार्फत सहाय्य मिळाले त्यापैकी ५५ टक्के कुटुंबाकडील पुर्वीच्या कर्जाची कपात करण्यात आली असे आढळून आले आहे.
२०. कुटुंबप्रमुखाच्या आत्महत्तेनंतर व सरकारी सहाय्य मिळाल्यानंतर ८१.६६ टक्के कुटुंबियावर खाजगी कर्ज परतफेडीसाठी दबाव टाकण्यात आला तर १८.३३ टक्के कुटुंबियावर खाजगी कर्ज परतफेडीसाठी दबाव टाकण्यात आला नाही.
२१. कुटुंबप्रमुखाच्या आत्महत्तेनंतर ६० टक्के कुटुंबाना खाजगी व्यक्तीनी पुन्हा कर्ज दिले नाही म्हणजे ज्या कुटुंबात शेतकऱ्यांने आत्महत्या केली त्या कुटुंबास खाजगी सावकार कर्ज देण्यास नकार देतात असे क्षेत्रीय पाहणीत आढळून आले आहे.
- गृहीतकांची सत्यता :**
१. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्तेस कर्जबाजारीपणा कारणीभूत आहे या गृहीतकाचा विचार करता चौथ्या क्षेत्रीय पाहणीवरून असे स्पष्ट होते की ज्या शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत त्यांनी कर्ज घेतले होते. ५५ टक्के शेतकऱ्यांनी कर्ज हे बँक व सावकाराकडून घेतल्याचे आढळून आले

- आहे. त्यामुळे गृहितक सत्य ठरते.
२. वाढता उत्पादन खर्च अनिश्चित व अपुरे उत्पन्न तसेच अकिफायतीशीर कृषी किंमती या मुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढल्या आहेत या गृहितकाचा विचार करता क्षेत्रीय पाहणीत असे दिसून आले की १५ टक्के शेतकरी शेती करण्यासाठी आधुनिक तंत्राचा वापर करतात त्यामुळे एकूण उत्पादन खर्च वाढतो. ८८. ३३ टक्के शेतकऱ्यांच्या मते शेतीमालास किफायतीशीर किंमत मिळत नाही त्यामुळे उत्पन्न व उत्पादन खर्चात समन्वय प्रस्थापित होत नाही व शेतकरी आत्महत्या करतो त्यामुळे हे गृहितक सत्य ठरते.
३. केवळ आर्थिक मदत व कर्जांमाफी हे आत्महत्यांवरिल उपाय नवहेत या गृहितकाचा विचार करता क्षेत्रीय पाहणीत असे दिसून आले की सरकार जी आर्थिक मदत पिडीत कुटुंबांना जाहीर करते. ८१.६६ टक्के कुटुंबांना सरकारने जाहीर केलेले व प्रत्यक्षात मिळालेले सहाय्य यात तफावत आढळून आली आहे. आत्महत्या केली तर कुटुंबास सरकारमार्फत आर्थिक मदत मिळते

अशी शेतकऱ्यांची धारणा होते व या मानसिकतेतून कुटुंबातील वय झालेले वृद्ध शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे क्षेत्रीय पाहणीत आढळून आले आहे.

संदर्भ सूची:

- 1) Indira Gandhi Institute of Devolvement Research (IGIDR), Mumbai, 26 January 2006.
- 2) *Causes of Farmer Suicide in Maharashtra : An Enquiry*, Tata Institute of Social Sciences (TISS), Tuljapur, Dist. Usmanabad, March 15, 2005.
- 3) *Farmer's Suicide Debt Waiver an action plan for agricultural development of Maharashtra*, Dr. Narendra Jadhav, July 2008.
- ४) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक शोध, सकाळ वृत्तपत्र अहवाल, जानेवारी २००७.

स्थलांतरीत आदिवासींचे अध्ययन

दिलीप रा. जगताप, नंदुरबार

गजमल तुलशीराम पाटील महाविद्यालय, नंदुरबार

आजीव सभासद क्रमांक: १०९०

भ्रमणध्वनी: ९८२३६९२३६०

प्रस्तावना :

नंदुरबार हा जिल्हा १२ वर्षापूर्वी धुळे जिल्ह्यात समाविष्ट होता १ जुलै १९९८ रोजी नंदुरबार जिल्ह्याची निर्मिती झाली. जिल्हा निर्माण होऊन १२ वर्षे झाली तरी जिल्ह्याचा म्हणावा तसा विकास झालेला नाही. ६६% आदिवासी लोकसंख्या असून जिल्ह्यातील सुमारे ९०% आदिवासी दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगत आहेत. मानव विकास निर्देशांकानुसार जिल्ह्याचा राज्यात सर्वात शेवटचा म्हणजेच ३५ वा क्रमांक आहे. सन २०११-१२ पर्यंत जिल्ह्याच्या व आदिवासींच्या विकासासाठी अब्जावधी रुपये खर्च करण्यात आलेले आहेत. तरी आदिवासींचा विकास झालेला नाही. नंदुरबार जिल्ह्यातील बहुसंख्य आदिवासी कुटुंबाना पोटाची खळगी भरण्यासाठी गुजरात राज्यात स्थलांतर करावे लागते.

नंदुरबार जिल्हा व आदिवासींचे स्थलांतर असे समीकरणच झाल्याचे दिसून येते जिल्ह्यातील भौगोलिक परिस्थिती, शेतीव्यवस्था, भ्रष्टाचार, शोषण, कर्जबाजारीपणा, रोजगाराचा अभाव, रोजगार हमी योजनेचे अपयश, शासनाची उदासिनता इ.मुळे परराज्यात स्थलांतर हे आदिवासींच्या पाचवीलाच पुजलेले आहे. जिल्ह्यातील आदिवासींच्या पाचवीला पुजलेला स्थलांतराचा हा अभिशापच आहे. जिल्ह्यातून स्थलांतरीत होणाऱ्या आदिवासींचे प्रमाण सुमारे एक लाखापर्यंत असते. दरवर्षी स्थलांतरीत आदिवासींचे प्रमाण वाढत आहे. स्थलांतरीत आदिवासींसमोर अनेक आर्थिक व सामाजिक समस्या निर्माण होत असतात कामाच्या ठिकाणी स्थलांतरीत आदिवासींना अतोनात कष्ट करावे लागते. त्यांना अत्यंत हलाखीचे जीवन जगावे लागते शोषण व्यसनाधिनता, एड्स, सिकलसेल मलेरिया, कुपोषण, बालमृत्यू, मुलाबाळांच्या शिक्षणाची आबाळ होणे, मुली व महिलांना पळविणे, त्यांचे लैंगिक शोषण इ. अनेक आर्थिक व सामाजिक समस्या स्थलांतरीत आदिवासींसमोर आहेत या समस्यांचा अभ्यास करून त्यावर

उपाययोजना सुचविण्यासाठी संशोधकाने हा विषय शोधनिबंधासाठी निवडलेला आहे.

बीजशब्द : स्थलांतर, कोयता, रोजगार, व्यसनाधिनता, जागल्या.

अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये:

१. आदिवासी कुटुंबाच्या स्थलांतराची कारणे अभ्यासणे.
२. आदिवासींच्या स्थलांतराची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
३. स्थलांतरितांच्या राहणीमानाची, कामाची व उत्पन्नाची स्थिती अभ्यासणे.
४. स्थलांतरीत आदिवासींच्या जीवनावरील परिणाम अभ्यासणे.
५. समस्या शोधून त्यावर उपाययोजना सुचविणे.

गृहितके:

१. जिल्ह्यातून आदिवासी कुटुंबांनाच मोठ्या संख्येने परराज्यात स्थलांतर करावे लागते.
२. जिल्ह्यात रोजगाराची शाश्वती नसल्याने व परराज्यात जास्त व हमीची मजुरी मिळत असल्याने आदिवासींचे स्थलांतर होते.
३. पुरुषांबरोबर स्त्रियांना देखील स्थलांतर करावे लागते.
४. आदिवासींनी परराज्यात स्थलांतर करणे ही एक वहिवाटच झालेली आहे. हे स्थलांतर एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होते.

अध्ययन पध्दती:

प्रस्तूत अध्ययनासाठी संशोधकाने नमुना निवड करून सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केलेला आहे. संशोधकाने नंदुरबार -५०, शहादा ५०, नवापूर ५०, तळोदा ५०, अक्कलकुवा ५० व धडगाव

(अक्राणी) ५० अशाप्रकारे संपूर्ण जिल्ह्यातील सहा ही तालुक्यांमधून ३०० स्थलांतरीत कुटुंबांचे सर्वेक्षण केलेले आहे हा शोधनिबंध प्राथमिक माहितीबरोबरच दुय्यम साधन सामग्रीवर आधारित आहे.

दुय्यम सामग्रीत आदिवासी संशोधन पत्रिका, शासकीय व निमशासकीय अहवाल, दै.सकाळ, लोकमत, देशदूत, नंददर्शन इ.वर्तमानपत्रे, तसेच विविध वेबसाईटस वरील माहितीचा प्रामुख्याने समावेश आहे. संशोधक लेखक, विविध संस्था, संपादक व मुलाखत देणारे. सर्वांनी माहिती उपलब्ध करून दिली आहे.

आदिवासींच्या स्थलांतराचे अर्थशास्त्र:

गुजरात राज्यातील नवसारी, बारडोली, व्यारा, बलसाड, मरोल, चलथान, मंडी व गणदेवी व अन्य साखर कारखान्यांच्या क्षेत्रात नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी मजूर उस तोडण्यासाठी जात असतात मजुरांना कोयत्यानुसार मजुरी मिळते.

कोयता म्हणजे काय? ऊस तोडण्यासाठी कोयत्याचा वापर होतो त्यामुळे कोयत्यानुसार मजुरांची संख्या ठरते. एक कोयता म्हणजे दोन मजूर असे प्रमाण असते. त्यात एक पुरुष मजूर व एक महिला मजूर असा एक कोयता होतो म्हणजेच कोयत्याच्या दुप्पट मजूर असतात.

जिल्ह्यातून मजुरांना गोळा करून गुजरातेत नेण्यासाठी जिल्ह्यातच अनेक दलाल किंवा मुकादम सक्रिय असतात त्यांचे गुजरातमधील साखर कारखान्यांच्या संचालक मंडळाशी थेट संबध असतात साखर उद्योगात मजुरांची टंचाई भासू नये म्हणून साखर कारखान्यांचे व्यवस्थापन

मुकादमामार्फत आदिवासींना प्रती मजुर ५ ते ६ हजार रुपये आगाऊ उचल देत असतात त्यामुळे मजुर बांधील असतात. मुकादम व दलालांना कमीशन मिळते. हे कमीशन मजुरांच्या मजुरीतून कापले जाते.

आदिवासी मजुरांना स्थलांतर ठिकाणी खरोखरच लाभ होतो का? स्थानिक पातळीवरील रोजगारापेक्षा स्थलांतर ठिकाणी रोजगारात किती लाभ होतो? हा संशोधनाच्या स्वतंत्र विषय होऊ शकेल. ऊस तोडणीसाठी वापरली जाणारी श्रमशक्ती प्रत्यक्ष मिळणारे उत्पन्न याचा विचार केला तर यांच्यात कधीही मेळ बसणारा नाही परंतु जिल्ह्यात रोजगाराची अजिबात शाश्वती नाही त्या तुलनेत गुजरातेत कामाची शाश्वती आहे. दोन वेळेच्या जेवणाची भ्रांत मिटते. तसेच पावसाळ्यातील खर्च भागविण्यासाठी काही रक्कम हाताशी असते त्यामुळे आदिवासी मजूर आजचा विचार करतो. त्यामुळे काय मिळते? यापेक्षा काही दिवस भागते असा विचार अधिक असतो. आदिवासी स्थलांतरीत मजुरांना वर्तमान काळाची चिंता असते भविष्याची तो चिंता करीत नाही.

जिल्ह्यातील आदिवासींचे स्थलांतर:

स्थलांतर म्हणजे आपले जन्मस्थान सोडून जाण्याचा कल म्हणजे ते स्थान खेड्यातले मागासलेले किंवा तेथील अशी व्यवस्था की जेथे त्याला राहण्याची इच्छा नाही अशा परिस्थितीत तो एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जातो.

आदिवासींचे स्थलांतर म्हणजे दारिद्र्यामुळे, उत्पन्नाचे कोणतेही साधन नसल्यामुळे व शासनाच्या नाकर्तेपणामुळे जिल्ह्यातून परराज्यात

हंगामी अथवा कायमस्वरूपी मुलाबाळांसहीत व सामान सहीत जाणे होय.

नंदुरबार जिल्ह्यातील सहाही तालुक्यातून (अक्कलकुवा, अक्राणी, शहादा, तळोदा, नवापूर व नंदुरबार) आदिवासी कुटुंबे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करतांना दिसून येतात. साधारणतः ऑक्टोबर महिन्यापासून आदिवासी मजुरांची स्थलांतरासाठीची लगबग सुरु होते, ऑक्टोबर ते मे या कालावधीत आदिवासी मजुर गुजरात राज्यात कामासाठी स्थलांतर करतात. जिल्ह्यातील अनेक कुटुंबे हंगामी स्वरूपाचे स्थलांतर करतात. न्यापैकी काही कुटुंबे ऊस तोडणी, विटभट्टी बांधकाम, शेतीवर रखवाली अथवा जागल्याचे काम करतात. काम संपले की दुसऱ्या बांधकामाच्या ठिकाणी कामाची शोधाशोध करावी लागते. त्यामुळे अनेक दिवस उपासमार सहन करावी लागते. स्थलांतरीत आदिवासींची कामाच्या ठिकाणी जाऊन मिळवलेल्या माहितीचे विश्लेषण पुढिलप्रमाणे आहे.

स्थलांतर केलेल्या आदिवासी मजुरांची प्रती कुटुंब सरासरी संख्या :

तक्ता क्र. १ मध्ये नंदुरबार जिल्ह्यातून गुजरात राज्यात स्थलांतर केलेल्या आदिवासी मजुरांची जमातीनुसार सरासरी संख्या दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमाक १ वरून स्पष्ट होते की, स्थलांतरीत आदिवासींच्या वेगवेगळ्या जमातीतील प्रतीकुटुंब मजुरांची सरासरी संख्या ३.६ इतकी आहे. सर्वात जास्त स्थलांतर करणारी भिल जमात आहे त्यांची सरासरी ५.३ इतकी आहे.

सर्वात कमी स्थलांतर करणाऱ्या कोकणा व धानका या जमाती आहेत या जमातीच्या

तक्ता क्र. १

स्थलांतरीत आदिवासी मजुरांची प्रतिकुटुंब सरासरी संख्या

अ.क्र.	जमात	कुटुंबाची संख्या	मजुरांची संख्या	प्रतिकुटुंब सरासरी संख्या
१	भिल	९५	५०५	५.३
२	पावरा	८६	३९४	३.४
३	धानका	४५	१०४	२.३
४	गावीत	३६	७६	२.१
५	भावची	२७	७५	२.७
६	कोकणी	१९	२४	२.१
	एकूण	३००	१०७८	३.६

स्त्रोत : प्रत्यक्ष मुलाखतीवरून

मजुरांची सरासरी संख्या २.१ इतकी आहे यावरून स्पष्ट होते की, भिल या जमातीला रोजगारासाठी अधिक सदस्यांसहित स्थलांतर करण्याची आवश्यकता असते. त्यांची परिस्थिती हलाखीची आहे त्या खालोखाल परिस्थिती पावरा या जमातीची आहे. धानका, गावीत, भावची या भिल्ल जमातीच्याच उपजमाती आहेत परंतु ते स्वतःला वेगळे मानतात. नंदुरबार जिल्ह्यात आदिवासींच्या ३२ जमाती वास्तव्य करतात. परंतु मोठ्या संख्येने स्थलांतर करणाऱ्या प्रमुख जमातीचाच अध्ययनात समावेश केलेला आहे.

स्थलांतरीत आदिवासी मजुरांचे हंगामानुसार वर्गीकरण:

जिल्ह्यातून स्थलांतर करणाऱ्या आदिवासी कुटुंबांचे व सदस्यांचे ऋतुनुसार आणि कालावधीनुसार वर्गीकरण तक्ता क्रमांक २ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक २ मध्ये स्थलांतरीत

आदिवासी मजुर कुटुंबांचे व सदस्यांचे हंगामानुसार २,३ व ४ महिन्यातील प्रमाण दर्शविले आहे. पावसाळ्यात २ ते ३ महिने स्थलांतर करणाऱ्या कुटुंबांची संख्या २७ व सदस्यांची संख्या ९७ आहे. स्थलांतराचे सर्वात जास्त प्रमाण हिवाळा व उन्हाळा या काळात असते. हिवाळ्यात ६३ कुटुंबे तर २२६ सदस्य, उन्हाळ्यात २१० कुटुंबे व ७५५ सदस्य स्थलांतर करतात.

स्थलांतरीत आदिवासी मजुरांना कामाच्या ठिकाणी मिळालेले उत्पन्न:

तक्ता क्रमांक ३ मध्ये नंदुरबार जिल्ह्यातून स्थलांतर केलेल्या आदिवासी मजुरांचे प्रतिकुटुंब सरासरी उत्पन्न, तसेच प्रतीमजूर सरासरी उत्पन्न दर्शविलेले आहे. त्यावरून स्थलांतरीत आदिवासी मजुर कुटुंबांचे उत्पन्न, रोजगार व राहणीमानाची कल्पना येते. तक्ता क्रमांक ३ वरून स्पष्ट होते की स्थलांतरीत ३०० कुटुंबातील १०७८ मजुरांना १ कोटी ३५ लाख ५० हजार ५५० रुपये इतके

तक्ता क्र. २

स्थलांतरीत आदिवासी कुटुंबाचे व सदस्यांचे हंगामानुसार प्रमाण

अ.क्र.	स्थलांतराचा काळ						एकूण		
	हंगाम	२ महिने		३ महिने		४ महिने			
		कुटुंबे	सदस्य	कुटुंबे	सदस्य	कुटुंबे	सदस्य	कुटुंबे	सदस्य
१	पावसाळा	१५	५४	१२	४३	--	--	२७	९७
२	हिवाळा	३२	४५	२०	७२	११	१७९	६३	२२६
३	उन्हाळा	१४७	५२९	४४	१५८	१९	६८	२१०	७५५
	एकूण	१९४	६२८	७६	२७३	३०	१७७	३००	१०७८

स्त्रोत : प्रत्यक्ष मुलाखतीवरून

एकूण उत्पन्न मिळाले आहे. सर्व ३०० कुटुंबांच्या संदर्भात प्रतिकुटुंब सरासरी उत्पन्न ४५ हजार १६८ रुपये ५० पैसे इतके आहे. तर प्रतीमजुर सरासरी उत्पन्न १२ हजार ७५० रुपये इतके आहे.

सर्वात जास्त उत्पन्न भिल्ल जमातीतील कुटुंबांना ८३ लाख ०९ हजार ७०० रुपये उत्पन्न मिळालेले आहे. स्थलांतर केलेल्या एकूण सहाही जमातींना मिळालेल्या एकूण उत्पन्नात भिल्ल जमातीच्या उत्पन्नाचा ६१.३२% इतका जास्त हिस्सा आहे. तर सर्वात कमी उत्पन्न कोकणी जमातीचे रु. २ लाख ९१ हजार इतके असून त्यांचा हिस्सा २.१% आहे कारण कोकणी जमातीच्या कुटुंबांचे व सदस्यांचे स्थलांतर अल्प आहे. प्रतीकुटुंब सर्वात जास्त सरासरी उत्पन्न भिल्ल जमातीचे तर सर्वात कमी गावीत जमातीचे आहे. प्रतिमजुर सरासरी उत्पन्न जास्त भिल्ल व सर्वात कमी गावीत जमातीचे आहे. स्थलांतरीत आदिवासी मजुरांना करावा

लागणारा उपभोग खर्च :

स्थलांतरीत आदिवासी मजुर कुटुंबांना प्रतीकुटुंब ४५,२२५ रुपये ५६ पैसे इतका सरासरी उपभोग खर्च येतो तर प्रतीमजुर सरासरी खर्च १२,५८६ रुपये ९६ पैसे इतका आहे.

भिल्ल जमातीचा उपभोग खर्च सर्वात जास्त आहे. सर्वात कमी उपभोग खर्च कोकणी जमातीचा आहे. सर्व जमातीचा विचार केल्यास व्यसन, कर्जफेड, सणउत्सव, दारु, बीडी सिगारेट इ. बाबींवरचा खर्च अन्नावरील खर्चापेक्षा जास्त आहे. एकूण उत्पन्नापैकी सुमारे ५०% खर्च हा बीडी सिगारेट, तंबाखू, गुटखा व गावठी दारु सारख्या व्यसनांवर होतो तर ३०% खर्च हा सण उत्सव व कर्ज फेड यासारख्या बाबींवर होतो उरलेला २०% खर्च अन्न, वस्त्र व प्रवास याबाबींवर होतो. सर्व खर्च करून रक्कम शिल्लक राहिलीच तर अन्यथा ठेकेदारांकडून उचल अथवा कर्ज घेतले जाते व काम संपल्यावर घराकडे परत

तक्ता क्र. ३

स्थलांतरीत आदिवासी मजुरांचे उत्पन्न (रुपयात)

अ.क्र.	जमात	कुटूंब संख्या	मजुर संख्या	एकूण उत्पन्न	एकूण उत्पन्न	एकूण उत्पन्न
१	भिल	९५	५०५	८३,०९,७०० (६१.३२)	८७,४७०.५२	१६,६०९.६९
२	पावरा	८६	२९४	३४,१३,२५० (२५.१८)	३९,६८८.१५	११,६०९.६९
३	धानका	४५	१०४	७,०६,६५० (५.२१)	१५,७०३.३३	६,७९४.७९
४	गावीत	३६	७६	४,०४,७०० (२.९८)	१२,२४१.६६	५,३२५.००
५	मावची	२७	७५	४,२५,२५० (३.१३)	१५,७५०.००	५,६७०.००
६	कोकणी	११	२४	२,९१,००० (२.१४)	२६,४५४.५४	१२,१२५.००
	एकूण	३००	१०७८	१,३५,५०,५५० (१००)	४५,१६८.५०	१२,१७५.००

स्रोत : प्रत्यक्ष मुलाखतीवरून

येऊन पावसाळ्यात वापरले जाते. व्याजाचा दर १० पासून ते १०० टक्क्यांपर्यंत असतो.

आदिवासी मजुरांच्या स्थलांतरांची वैशिष्ट्ये:

नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी मजुरांचे अध्ययन करतांना पुढिल वैशिष्ट्ये आढळून आली.

१. जिल्ह्यातील स्थलांतर करणाऱ्यांपैकी ७०% आदिवासी जमाती असतात.

२. परराज्यात स्थलांतर करणाऱ्यांचे प्रमाण ७५% आहे.

३. शहरी भागाकडे स्थलांतर करणाऱ्यांचे प्रमाण ११% आहे.

४. जिल्ह्यातल्या जिल्ह्यात स्थलांतर करणाऱ्याचे प्रमाण १४% आहे.

५. स्थलांतर करणाऱ्यांमध्ये १५ ते २४ वयोगटातील पुरुष व स्त्रियांचे प्रमाण ७५% आहे.

६. जिल्ह्यात मिळणाऱ्या मजुरीपेक्षा स्थलांतर ठिकाणी १५० ते १७५ रुपये मजुरीने आदिवासींना काम मिळते स्थलांतरामागचे हे आर्थिक वैशिष्ट्य आहे.

आदिवासी मजुरांच्या स्थलांतराची कारणे :

१. स्थलांतरामागचे महत्वाचे कारण म्हणजे आदिवासींचे दारिद्र्य/गरीबी होय

२. अल्पभूधारक अथवा भूमीहीन असणे

३. उत्पन्न मिळविण्याचे साधन नसणे

४. पोटाची खळगी भरण्यासाठी पुरेसा रोजगार मिळत नाही.

५. स्थानिक ठिकाणी कमी मजुरी मिळते परंतु स्थलांतर ठिकाणी जास्त मजुरी मिळते व कामाची शाश्वती असते.

६. ठेकेदाराकडून उचल घेतलेली असते त्यामुळे स्थलांतर करावेच लागते.

स्थलांतरीत आदिवासी मजुरांच्या समस्या :

१. आर्थिक समस्या :

स्थलांतर ठिकाणी मजुरांचे शोषण होते त्यांना संपूर्ण मजुरी दिली जात नाही. दर पंधरा दिवसांना ठराविक धान्य व रोख पैसे दिले जातात. मजुरीचा अथवा उत्पन्नाचा देण्याघेण्याचा कोणताही हिशेब अथवा नोंद ठेवली जात नाही. बहुसंख्य आदिवासी मजुर हे निरक्षर व अज्ञानी असतात त्यामुळे त्यांचे शोषण होते त्यांना ठरलेल्या मजुरीपेक्षा कमी मजुरी दिली जाते. काही कुटुंबांचा कर्जबाजारीपणा वाढलेला दिसून येतो कर्जावरील व्याजाचा दर १० पासून ते १००% इतका कितीही असू शकतो. एका मालकाकडचे काम सोडून दुसऱ्याकडे कामावर जाता येत नाही. काही ठिकाणी आदिवासींना गुलामासारखे, वेठबिगारासारखे राबविले जाते.

२. सामाजिक समस्या :

स्थलांतर करतांना सोबत मुलांनाही न्यावे लागते त्यामुळे मुलाबाळांच्या शिक्षणाची आबाळ होते. त्यामुळे त्यांना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध होत नाहीत. शिक्षणाबरोबरच आरोग्य, व्यसनाधिनता व गुन्हेगारी यासारख्या सामाजिक समस्या निर्माण होतात. स्थलांतराच्या ठिकाणी कामाचे स्वरूप ऊस तोडणे, लाकूड-दगड फोडणे, वाळू उपसणे, बांधकाम, विटभट्टी व इतर कष्टाचे व अतिमेहनतीचे असते. त्यामुळे श्रमपरिहार करण्यासाठी स्त्री व पुरुष दोघांनाही दारू प्यावी लागते. ही दारू गावठी बनावटीची अथवा हातभट्टीची असते. त्यामुळे आधीच व्यसनी असणारे अधिकच व्यसनाधिन होतात. दारू जास्त व आहार कमी यामुळे त्यांचे आरोग्य खालावते.

आरामासाठी रजा मिळत नाही. असंख्य स्थलांतरीत एकत्र राहत असल्याने परस्परांच्या संसर्गात आल्याने एड्सचे प्रमाण वाढत आहे. सिकलसेल अनिमिया, गलगंड, कुपोषण असे अनेक आजार स्थलांतरीतांना होतात. त्यांना पिण्याचे स्वच्छ पाणी उपलब्ध होत नाही. आंगोळीला कित्येक दिवस पाणी उपलब्ध होत नाही. निवाऱ्यासाठी झोपडीत रहावे लागते. काहींना सपाची झोपडी देखील उपलब्ध होत नाही त्यामुळे त्यांना उघड्यावरच रहावे लागते. मजुरांच्या बायका व मुली पळविण्याचे प्रकार घडून येतात तर काही स्वतः दुसऱ्याबरोबर पळून जातात. आत्महत्या, अपघात यासारखे प्रकारही वाढत असतांना आढळतात.

निष्कर्ष:

स्थलांतरीत आदिवासी मजुरांचे अध्ययन करण्यासाठी नंदुरबार जिल्ह्यातील सहाही तालुक्यातील ३०० कुटुंबांचे सर्वेक्षण केले त्यातून पुढील निष्कर्ष निघतात.

१. जिल्ह्यातून स्थलांतर करणाऱ्या आदिवासी कुटुंबांचे प्रमाण ७०% आहे.
२. जिल्ह्यातील एकूण ९४० गावांपैकी ५३% गावांतून स्थलांतर होते.
३. ४४% कुटुंबांना सर्व सदस्यांसहित परराज्यात स्थलांतर करावे लागते.
४. पुरुषांसोबत स्त्रियांनादेखील स्थलांतर करावे लागते. स्त्रियांच्या स्थलांतराचे प्रमाण ३८% आहे.
५. प्रत्येक मजुराला वर्षातून सरासरी ८३ दिवस रोजगार उपलब्ध होतो.
६. स्थलांतरीत आदिवासी मजुरांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण पुरुष ६% तर स्त्रियांमध्ये फक्त

२% असल्याचे दिसून आले.

७. स्थलांतरीत ३०० कुटुंबांपैकी ३६ कुटुंबाकडे २ ते ३ एकर इतकी शेतजमीन, ११ कुटुंबाकडे बैलजोडी २१ कुटुंबाकडे गायी, २ कुटुंबाकडे म्हैस व १३ कुटुंबाकडे बकऱ्या व कॉबड्या असल्याचे आढळून आले.

८. शासनाच्या रोजगार हमी योजनेत स्थानिक ठिकाणी मजुरांना पुरेसे काम उपलब्ध होत नाही. या कामांसाठी जेसीबी सारख्या यंत्रांचा सर्रास वापर वाढलेला आहे

९. शेतीकामांसाठी यांत्रिकीकरणाने भर दिला जातो. म्हणून जिल्हयातील मजुरांची मागणी कमी झालेली आहे.

१०. शहराच्या ठिकाणी स्थलांतर करणाऱ्यांना भिलाटीत रहावे लागते. त्यांना शासनाच्या कोणत्याही सवलती मिळत नाहीत.

स्थलांतर थांबविण्यासाठी उपाययोजना:

१. जिल्हयात उद्योगधंदे उभारावेत व त्यात वाढ करावी.

२. शेती सपाटीकरण करून पुरक सुविधा पुरवाव्यात.

३. फळबागा कार्यक्रम बायफ संस्थेमार्फत राबवावा.

४. महुच्या फुलांपासून हर्बल लीकर बनविण्याचे कारखाने निर्माण करावेत.

५. जिल्हयात पर्यटन उद्योगाला चालना द्यावी.

६. रोजगार हमी योजनेची प्रभावी राबवणूक करण्यात यावी.

७. स्थलांतर थांबावे यासाठी पावसाळ्यात

रोजगार भत्ता द्यावा.

८. स्थलांतरीतांनी संघटना निर्माण करावी.

९. स्थलांतरीना गुजरात राज्याचे फायदे देण्यात यावे.

१०. बचत गट निर्माण करावेत.

संदर्भसूची:

१. शिरीष बी.पटेल, धारावी-पूर्वनिर्माण की हस्तांतर, साधना २९ जुन २०१०, पृ.७

२. जयवंत इंगळे, मोरवाडा तालुक्यातील आदिवासींच्या स्थलांतराचा अभ्यास, हाकारा - एप्रिल जुन २००९, पृ. १३, २४ व ४२.

३. मृणालिनी फडणवीस, प्राची देशपांडे, श्रमाचे अर्थशास्त्र, पिंपळापूर पब्लिशर्स नागपुर (२००२).

४. मिश्रा व पुरी, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई (२००९) पृ.१३६.

५. मानव विकास अहवाल :२००२ महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

६. संजय तळवलकर व रामकृष्ण सोळुंके, स्थलांतरीत श्रमिकांचे आर्थिक अध्ययन, अर्थसंवाद, ऑक्टो -डिसेंबर (२०११)

पृ. २१३ ते २२२.

७. दैनिक सकाळ, धुळे नंदुरबार आवृत्ती
८. दैनिक लोकमत, धुळे नंदुरबार आवृत्ती
९. डी.आर.जगताप : नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनावर शासकीय विकास योजनांचे परिणाम एक विश्लेषणात्मक अध्ययन (कालखंड १९९८ ते २००८) उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव, पीएच.डी पदवीसाठी सादर केलेला अप्रकाशित प्रबंध. ऑक्टोबर - २०११.
10. Robin.D.Tribhuwan, *Koren Shery : Health, Medicine and Nutrition of the tribes*, Discovery Publishing House, New Dehli (2004).
11. Loesch, Schenk Sandbergen, *Women and Seasonal Migration*, Sage Publications Delhi (1995)
12. R.K.Mutatkar, *Action Strategies for Health and Education in Tribal Nandurbar*, IGIDR Mumbai, Planing Commission and UNDP, New Delhi (2004) page No - 38.
13. Y.P.S.Tomer, Dr.R.D. Tribhuwan, *TRTI, Pune* (2005), page No. 21-22,
14. ITDP, *Taloda and Nandurbar At a Glance*, TRTI, Govt of Maharashtra, Pune (2000).

अवेळी पावसामुळे द्राक्ष पिकांची आर्थिक हानी

सुधीर य. शेंसभरे, पलूस

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, जिल्हा सांगली

आजीव सभासद क्रमांक: ११९८

राजेंद्र धा. जेऊर, मिरज

मिरज महाविद्यालय, जिल्हा सांगली

आजीव सभासद क्रमांक: १०१५

भ्रमणध्वनी: ९२२६७८०९३१

प्रस्तावना:

पृथ्वीवरील जैवसृष्टी ही नैसर्गिक चक्रांवर अवलंबून आहे. नैसर्गिक चक्रात बिघाड झाल्यास पृथ्वीवरील वातावरणात बदल घडून येतो. तसेच मानवी हस्तक्षेपामुळेही पृथ्वीवरील वातावरणात बदल घडून येतो. उदा. १७ व्या शतकातील शेतीक्रांती, १८ व्या शतकातील औद्योगिक क्रांती, जीवाश्म इंधनाचे ज्वलन, वीजनिर्मिती इ. मुळे हरितगृह वायुंमध्ये वाढ घडून आल्याने अवघ्या जगाचे सरासरी तापमान ०.७४ अंश से. ने (IPCC Report) तर भारताच्या तापमानात ०.५६ अंश से. ने (IMD Report) वाढ झाली आहे याचा परिणाम वातावरणात बदल घडून येताना दिसतो.

वातावरण बदलाशी संबंधित असणारे अतिसंवेदनशील क्षेत्र म्हणजे शेती होय. मानवास जगण्यासाठी ज्या आवश्यक वस्तु लागतात त्याचा पुरवठा शेती क्षेत्रातूनच केला जातो. यात कमतरता भासल्यास मानवी जीवन जगणे अशक्य होऊन जाईल. शेती हे उत्पादक क्षेत्राबरोबरच रोजगारीचेही क्षेत्र आहे. महाराष्ट्राचा विचार केल्यास ६०% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. परंतु महाराष्ट्रातील शेतीला अपुरा आणि अवेळी पडणाऱ्या पावसाच्या आघातांना वारंवार तोंड द्यावे लागते. काही अपवादोत्पन्न परिस्थितीत अतिवृष्टीचा फटका सहन करावा लागतो.

सांगली जिल्ह्यातील लोकांचेही उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन शेती हेच आहे. खरीप आणि रब्बी पिकांबरोबरच द्राक्षे व डाळींब ही पिके अग्रक्रमाने घेतली जातात. नाशिक मंत्र द्राक्षे उत्पादनात सांगली जिल्हा अग्रेसर आहे. परंतु अवेळी पडणाऱ्या पावसामुळे द्राक्षे उत्पादक शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होते. या अनुषंगाने

नोव्हेंबर २०१० मध्ये अवेळी पडलेल्या पावसामुळे द्राक्ष उत्पादक शेतकऱ्यांचे झालेले आर्थिक नुकसान व सरकारकडून मिळालेले अर्थसहाय्य यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

अभ्यास पद्धती:

सदर शोधनिबंध दुय्यम सामग्रीवर अवलंबून आहे. आवश्यक अभ्यास सामग्री महाराष्ट्र शासन, कृषी विभाग कार्यालय उपविभागीय कृषी अधिकारी मिरज, जि. सांगली. Inter Governmental Panel on Climate Change (IPCC) Report. India Meteorological Department (IMD), Report. दै. लोकसत्ता, दै. सकाळ, दै. पुढारी मधून घेतलेली आहे. शिवाय काही निवडक द्राक्ष उत्पादक शेतकऱ्यांकडून अनौपचारिक मुलाखतीद्वारेही

माहिती संकलीत केली आहे. सांगली जिल्ह्यात एकूण दहा तालुके असून तासगांव, मिरज, जत या तालुक्यात द्राक्ष उत्पादन तुलनेने इतर तालुक्यांपेक्षा जास्त आढळून येते. शिराळा तालुक्यात द्राक्ष पीक नगण्य आहे. वाढती लोकसंख्या, वीजेची निर्मिती, औद्योगिकरण, शेती-विकासासाठी वापरली जाणारी खते, रसायने, जंतुनाशके, किटकनाशके, इ. मुळे हरितगृह वायु वाढत आहे. त्याचा विपरीत परिणाम हवामान बदलावर होऊन अवेळी पाऊस पडत आहे. याचा परिणाम शेतीवर व पर्यायाने द्राक्षे उत्पादन व उत्पन्नावर होत आहे. याचाच एक भाग म्हणजे नोव्हेंबर २०१० मध्ये सांगली जिल्ह्यात दोन वेळा (१८ नोव्हें. २०१० व २२ नोव्हें. २०१०) अवेळी पाऊस पडला परिणामतः सांगली जिल्ह्यातील द्राक्ष उत्पन्नात व उत्पादनात घट घडून आली.

तक्ता क्र.१

२२ नोव्हेंबर २०१० रोजी पडलेला पाऊस

तालुके	पावसाचे प्रमाण (मि.मि.)
मिरज	१०५.३
तासगाव	६४.५
कवठे महाकाळ	८०.१
जत	६८.५
आटपाडी	५६.०
पलूस	२५.०
कडेगांव	२६.०
वाळवा	३९.०
शिराळा	६३.०

सांगली जिल्हा सरासरी पाऊस ५८.३ मि. मि.

अवेळी पावसामुळे द्राक्षे पिकांचे होणारे नुकसान:

अवेळी पावसामुळे पिकांचे पुढीलप्रमाणे नुकसान होते.

अ) बागेत पाणी साचून राहिल्याने पांढरी मुळी थांबते पिकांना आवश्यक असणारी जीवद्रव्ये मिळत नाहीत. त्यामुळे उत्पादनात घट घडून येते.

ब) दोन ते तीन दिवस आभाळ व दमट वातावरण निर्माण झाल्यास पिकांवर दावण्यासारखा रोग येतो. बऱ्यापैकी उत्पादन नष्ट होऊन जाते. तसेच दावण्याला अटकावा घालण्यासाठी शेतकऱ्यांना जंतुनाशके व रसायने यावर जास्त खर्च करावा लागतो.

क) द्राक्षे पिक पक्व अवस्थेत असताना अवेळी

पाऊस पडल्यास द्राक्षांचे घड कुजतात. द्राक्षांमधील शर्करांश (Sugar) कमी होते. द्राक्षांचा टिकावूपणा कमी होतो, द्राक्षे मण्यावरील चमक (Shine) कमी होते. त्यामुळे युरोप बाजारात मालाला दर मिळत नाही.

ड) अवेळी पाऊस हा वीज व वादळी वाऱ्यासह आल्यास द्राक्षे बागा कोलमडतात, त्यामुळे शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान होते.

इ) द्राक्षे पिक फुलोरा अवस्थेत असल्यास फलोरा गळतो व उत्पादन घटते.

फ) मेघगर्जना, वीज वादळासह पाऊस पडल्यास द्राक्षे मणी फुटतात व खाली पडतात. यामुळे उत्पादन कमी निघते.

तक्ता क्र.२ मध्ये नोव्हेंबर २०१० मधील

तक्ता क्र.२

५०% पेक्षा जास्त नुकसान (हेक्टर)								
तालुका	द्राक्षे हेक्टर नुकसान	शेतकरी संख्या	इतर पिके नुकसान हेक्टर	शेतकरी संख्या	एकूण नुकसान हेक्टर	एकूण शेतकरी संख्या	एकूण नुकसान हेक्टर	एकूण शेतकरी संख्या
मिरज	२८८०.७२	७७८४	५१२.६७	१२३४	३३९३.३९	९०१८	६१४३.८२	१६७८९
वाळघा	३१४.८२	११९९	५१.२९	११५	३६६.०३	१३८६	७१४.४२	२६२२
शिराला	००	००	४.५	४९	४.५	४९	६१.५	४६७
तासगांव	१७६८.४८	५७६२	३१३५.४६	८४१०	४९०३.९४	१४१७२	७२३१.८९	२१५०९
खानापूर	५८१.४७	१७१३	३९९.११	८१५	९८०.५८	२५२८	१४५४.५३	४५४०
कडेगाव	२२१.५६	८५७	००	००	२२१.५६	८५७	६१२.१६	२१३३
पलूस	७२५.९६	२४०६	५९.०२	३७७	७८४.९८	२७८३	१२७८.४	४७८९
आटपाडी	६२.६८	१२०	२६९५.८९	४८०५	२७५८.४९	४९२५	३७५२.२६	७९५५
जत	१६०३.५९	२५६७	१५५४.८९	२८३३	३१५८.४८	८४००	४६९०.१९	७९६२
क.महाकाळ	८०३.१७	२१९३	६५२.३४	११७९	१४५५.४९	३३६४	१६४४.९	३८५३
एकूण	८९६२.१५	२४५९३	९००४.९९	१९८८९	१७९६७.३६	४४४८२	२७५०४	७२६१९
टक्केवारी	४९.८८	५५.२८	५०.१२	४४.७२	१००	१००		

संदर्भ-महाराष्ट्र शासन कृषी विभाग कार्यालय, मिरज जिल्हा सांगली.

अवेळी पावसामुळे सांगली जिल्ह्यातील तालुकानिहाय झालेल्या पिकांचे नुकसान हेक्टरमध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. २ नुसार नोव्हेंबर २०१० मध्ये पडलेल्या अवेळी पावसामुळे सांगली जिल्हातील एकूण ७२६११ शेतकऱ्यांच्या २७५०४ हेक्टर जमिनीवरील पिकांचे नुकसान झाले. यापैकी २४५९३ द्राक्ष उत्पादक शेतकऱ्यांच्या ८९६२ हेक्टर जमिनीवरील द्राक्षे पिकांचे नुकसान झाले. तसेच इतर पिके घेणाऱ्या १९८८९ शेतकऱ्यांच्या ९००५ हेक्टर जमिनीवरील पिकांचे नुकसान झाले आहे. इतर पिकांमध्ये द्राक्षे सोडून इतर फळपिके, भाजीपाला, फुलपिके, पानमळा, कापूस, ऊस, तंबाखू, मसालापिके शेतपिके इत्यादीचा समावेश

आहे. एकूण नुकसानीमध्ये द्राक्षे पिकांचे जास्त नुकसान झाल्याचे आढळून येते. तालुका निहाय द्राक्षे पिकांच्या नुकसानीचा विचार केल्यास मिरज तालुक्यातील ७७८४ शेतकऱ्यांच्या २८८१ हेक्टर जमिनीवरील द्राक्षे पिकांचे नुकसान झाले आहे. तर तासगांव तालुक्यातील ५७६५ शेतकऱ्यांच्या १७६८ हेक्टर जमिनीवरील द्राक्षे पिकांचे नुकसान झाले आहे. त्यानंतर जत तालुक्यातील २५६७ शेतकऱ्यांच्या १६०४ हेक्टर जमिनीवरील द्राक्षे पिकांचे नुकसान झाले आहे. कवठेमहाकाळ, पलूस, खानापूर, वाळवा, कडेगाव, आटपाडी या तालुक्यातील द्राक्षे पिकांचे नुकसान मिरज, तासगांव व जत तालुक्यांच्या तुलनेने कमी प्रमाणात आहे. एकूण पिकांच्या नुकसानीत द्राक्षे पिकांच्या

तक्ता क्र. ३

नोव्हेंबर २०१० अवेळी पावसाने पिकांच्या नुकसानीच्या पंचनाम्यानुसार अहवाल

५०% पेक्षा जास्त नुकसान (हेक्टर)									
तालुका	द्राक्षे हेक्टरी नुकसान	शेतकऱ्यांची संख्या	रक्कम लाख रु.	इतर पिके नुकसान हेक्टरी	शेतकऱ्यांची संख्या	रक्कम लाख रु.	एकूण नुकसान हेक्टरी	एकूण शेतकऱ्यांची संख्या	एकूण नुकसान रक्कम
मिरज	२८८०.७२	७७८४	५७६२.४४	५१२.६७	१२३४	१९३.५६	३३९३.३९	९०१८	५९५५.००
वाळवा	३१४.८२	११९१	६३०.००	५१.२१	१९५	१०.००	३६६.०३	१३८६	६४०.००
शिराळा	००	००	३.००	४.५	४९	१.००	४.५	४९	१.००
तासगांव	१७६८.४८	५७६२	३५३७.००	३१३५.४६	८४१०	४९०.००	४९०३.९४	१४१७२	४०२७.००
खानापूर	५८१.४७	१७१३	११६३.००	३१९.११	८१५	२१७.००	१२०.५८	२५२८	१३८०.००
कडेगाव	२२१.५६	८५७	४४३.००	००	००	००.००	२२१.५६	८५७	४४३.००
पलूस	७२५.९६	२४०६	१४५२.००	५९.०२	३७७	४८.००	७८४.९८	२७८३	१५००.००
आटपाडी	६२.६८	१२०	१२५.००	२६९५.८१	४८०५	३९२०.००	२७५८.४९	४९२५	४०४५.००
जत	१६०३.५९	२५६७	३२०७.००	१५५४.८९	२८३३	२२९८.००	३१५८.४८	५४००	५५०५.००
क.महाकाळ	८०३.१७	२१९३	१६०६.००	६५२.२४	११७१	६४२.००	१४५५.४१	३३६४	२२४८.००
एकूण	८९६२.१५	२४५९३	१७९२४.४४	९००४.९१	१९८८९	७८१९.५६	१७९६७.३६	४४४८२	२५७४४.००
टक्केवारी	४९.८८ %	५५.२८ %	६९.६३ %	५०.१२ %	४४.७२ %	३०.३७ %	१०० %	१०० %	१०० %

संदर्भ: महाराष्ट्र शासन कृषि विभाग कार्यालय, मिरज.

नुकसानीचे प्रमाण ४९.८८% तर एकूण नुकसानीत शेतकऱ्यांच्या संख्येमध्ये ५५.२८% द्राक्ष बागायतदारांचा समावेश होतो. इतर सर्व पिकांच्या नुकसानीचे व शेतकऱ्यांचे प्रमाण अनुक्रमे ५०.१२% व ४४.७२% आढळून येते.

तक्ता क्र.३ नुसार महाराष्ट्र शासनाच्या कृषी विभाग (उपविभागीय अधिकारी, मिरज) यांनी सांगली जिल्ह्यातील द्राक्ष व इतर पिकांच्या नुकसानीचा पंचनामा करून नुकसानीचे अंदाजित रक्कम (Estimate Value) निश्चित केली. त्यानुसार एकूण ४४४८२ शेतकऱ्यांच्या १७९६७ हेक्टर जमिनीवरील पिकांचे अंदाजित नुकसान रक्कम रु. २५७.४४ कोटी आहे. यापैकी २४५९३ (५५.२८%) द्राक्ष बागायतदारांच्या ८१६२ (४९.८८%) हेक्टर जमिनीवरील पिकांचे १७९.२४ (६९.६३%) कोटी रुपयांचे नुकसान झाले आहे. इतर पिकांच्या नुकसानीचा विचार केल्यास १९८८९ (४४.७२%) शेतकऱ्यांच्या ९००५ (५०.१२%) हेक्टर जमिनीवरील पिकांचे

अंदाजित नुकसान ७८.२० (३०.३७%) कोटी रुपये झाले आहे. इतर पिकांमध्ये द्राक्षे सोडून इतर फळपिके, भाजीपाला, फुलपिके, पानमळा, कापूस, ऊस, तंबाखू, मसालापिके शेतपिके इत्यादीचा समावेश आहे. एकंदरीत विचार करता एकूण नुकसानीत जमिनीवरील पिकांपैकी द्राक्ष पिकांचा वाटा ४९.८८% आहे व एकूण नुकसानीत रक्कम प्रमाण ६९.६३% आहे.

तालुकानिहाय नुकसानीची तुलना केल्यास मिरज ५७.६१ कोटी रुपये, तासगांव ३५.३७ कोटी रुपये, जत ३२.०७ कोटी रुपयांचे नुकसान झाले आहे. तसेच कवठेमहांकाळ १६.०६ कोटी रु. पलूस १४.५२ कोटी रु. खानापूर ११.६३ कोटी रु. वाळवा ६.३० कोटी रु. कडेगांव ४.४३ कोटी रु. आणि आटपाडी १.२५ कोटी रु. चे नुकसान झाले आहे.

भरपाईपोटी दिलेली शासकीय मदत:

महाराष्ट्र राज्यात ज्या ज्या वेळी शेतकऱ्यांचे नुकसान झाले आहे. मग ते नुकसान

तक्ता क्र.४

शासकीय मदत

अनियमित पावसाचे वर्ष	शासनाच्या मदतीची रक्कम (को.रु)
२००४-०५	१२९
२००५-०६	५१२
२००६-०७	४९४
२००७-०८	२९९
२००८-०९	२७७
२००९-१०	२३०
२०१०-११	१०००
	एकूण २९४१ (को. रु)

कोरड्या दुष्काळामुळे असेल किंवा अवेळी पावसाने असेल त्या त्या वेळी सरकारने मोठा हातभार लावला आहे. व शेतकऱ्यांना दिलासा दिला आहे. केंद्र सरकारनेही सकारात्मक प्रतिसाद दिला आहे. सन २००४ पासून अवेळी पडलेल्या पावसामुळे शेतकऱ्यांचे जे नुकसान झाले आहे. त्यासाठी शासनाने वेळोवेळी मदत केली आहे. सन २००४-२००५ पासून २०१०-११ पर्यंत शासनाने एकूण २९४१ कोटी रुपयांची मदत केली असून, ७ वर्षांतील सरासरी प्रमाण ४२० कोटी रुपये इतके आहे. सन २०१०-११ मध्ये विशेष करून पंतप्रधानांच्या राष्ट्रीय आपत्ती निधीतून ४०० कोटी रुपये तर केंद्रीय कृषी मंत्र्यांनी फळबाग नुकसानीसाठी २०० कोटी रुपये अशी केंद्रसरकारकडून एकूण ६०० कोटी रुपयांची मदत जाहीर झाली आहे.

अवेळी पाऊस व द्राक्ष निर्यातीत घट:

सांगली जिल्हा द्राक्ष आणि डाळींब उत्पादनासाठी व निर्यातीसाठी अग्रेसर मानला जातो. अवेळी पावसाचा फटका डाळींब उत्पादकांपेक्षा द्राक्ष बागायतदारांना मोठ्या प्रमाणात बसतो. नोव्हेंबर २०१० मध्ये पडलेल्या अवेळी पावसामुळे सांगली जिल्ह्यातील द्राक्ष निर्यातीमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात घट झाली आहे. त्यामुळे राज्यास कोट्यावधी रुपयांच्या परकीय चलनास मुकावे लागले आहे. सांगली जिल्ह्यातून दरवर्षी किमान ३५० ते ४०० कंटेनर द्राक्षांची निर्यात होते परंतु अवेळी पावसामुळे २०१०-११ या वर्षामध्ये केवळ २०० कंटेनरचीच निर्यात होऊ शकली आहे. जवळ जवळ ४० ते ५०% द्राक्ष निर्यातीत घट झालेली दिसते. याशिवाय युरो प्रमाणपत्र घेतलेल्या ९४८

शेतकऱ्यांना अवेळी पावसामुळे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान सहन करावे लागले आहे.

उपाययोजना:

१) नुकसान भरपाई प्रमाणात भरीव वाढ:

सरकारला/शासनाला जनतेचा शेवटचा त्राता म्हणून कार्य करावे लागते. यादृष्टीने विचार केल्यास महाराष्ट्र शासनाने द्राक्ष बागायतदारांना अवेळी पडलेल्या पावसामुळे झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी जी मदत जाहीर केलेली आहे ती रक्कम दर हेक्टरी रु. २०,०००/- इतकी आहे. परंतु ही रक्कम फारच तुटपुंजी आहे. कारण सरासरी विचार करता अनेक शेतकऱ्यांच्या अनुभवानून असे निदर्शनास आले आहे की, दर हेक्टरी वर्षातून खर्च वजा जाता सरासरी ६ ते ७ लक्ष रु. उत्पन्न मिळते. दर हेक्टरी उत्पादन खर्चाचे प्रमाण ते ४.५ रु. लक्ष इतके येत. नुकसान भरपाई मात्र रु. २०,०००/- रुपये मिळते. प्रत्यक्ष खर्च व नुकसान भरपाई यामध्ये फार मोठी तफावत आढळून येते. त्यामुळे नुकसान भरपाईचे प्रमाण वाढविणे अत्यंत निकडीचे आहे.

२) नवीन संशोधन व सुधारीत तंत्रज्ञान:

अवेळी पडलेल्या पावसामुळे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी बदलत्या वातावरणाशी जुळवून घेणारी पीक रचना व पीकपद्धती यासंबंधी राहूरी, दापोली, अकोला, परभणी येथील कृषी विद्यापीठे व संशोधन संस्था नवीन संशोधन करण्याचा सतत प्रयत्न करत आहेत. आजपर्यंत जादा उत्पादन देणाऱ्या द्राक्ष वाणांच्या बाबतीत संशोधन झाले आहे. तथापि द्राक्ष पिकांचे आर्थिक व सामाजिक महत्त्व लक्षात घेवून वातावरण बदलांशी जुळवून घेणाऱ्या नवीन प्रजातींचा शोध लावण्याची नितांत गरज आहे. त्यासाठी कृषी

विद्यापीठे व संशोधन संस्थांनी नवीन संशोधन व सुधारीत तंत्रज्ञान विकसित करण्याच्या दिशेने वाटचाल केली पाहिजे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य पद्धतीने बागेचे व्यवस्थापन करता येईल व जंतुनाशके, खते, रसायने, किटकनाशके खर्चात बचत होईल.

३) पीक रचनेत व पीक पद्धतीत बदल:

शेतकऱ्यांनी केवळ शासनाच्या मदतीवर अवलंबून न राहता बदलत्या वातावरणाशी जुळवून घेतले पाहिजे. वातावरणातील बदल, ऋतुमानातील बदलांचे कल व मागील कालावधीतील अवेळी पावसाचा अनुभव लक्षात घेवून शेतकऱ्यांनी पीक रचनेत व पीक पद्धतीत बदल केला पाहिजे. कृषी विद्यापीठे व संशोधन संस्थांनी जे नवीन संशोधन व सुधारीत तंत्रज्ञान विकसित केले असेल त्याचा अवलंब केला पाहिजे. उदा. कोकण कृषी विद्यापीठाने कोकम पिकाच्या बाबतीत एक नवीन पद्धत विकसित केली आहे. कोकम हे पीक पावसाळ्याच्या तोंडावर येते परंतु पाऊस जर थोडा लवकर सुरु झाला तर सर्व फळे गळून पडतात व ७०% उत्पादन नष्ट होते. यावर उपाय म्हणून दापोली येथील काही कृषी शास्त्रज्ञांनी कोकम पक्व होण्याचा काळ २ ते ३ आठवडे अलिकडे आणण्याची पद्धत विकसित केली आहे. अशा नवीन पद्धतीचा स्वीकार शेतकऱ्यांनी केला पाहिजे.

४) कर्जावरील व्याजदरात सवलत व वाढीव हप्ते:

द्राक्ष उत्पादक हे बँका आणि खाजगी व्यक्तींकडून कर्ज घेवून उत्पादन काढतात. अवेळी पडलेल्या पावसामुळे द्राक्ष शेतकऱ्यांचे जे आर्थिक नुकसान होते त्यामुळे घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करणे अवघड बनते. अशावेळी शासनाने कर्जावरील व्याजदरात सवलत दिली पाहिजे व

क्षतिग्रस्त शेतकऱ्यांच्या कर्जांचे हप्ते वाढवून दिले पाहिजेत.

५) कर्ज रकमेवर आधारित विमा संरक्षण योजना:

सन २०११ पासून कार्यान्वित केलेल्या हवामानावर आधारित पथदर्शी विमा योजनेनुसार सलग तीन दिवस प्रतिदिन ५ मि. मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस किंवा ८५% वातावरणात जास्त आर्द्रता असेल व तापमान १० डिग्री सेल्सिअस पेक्षा जास्त राहिल्यास द्राक्षे पिकासाठी अॅग्रीकल्चरल इन्शुरन्स कंपनी ऑफ इंडिया लि., मुंबई तर्फे दीड लाख रु. चे विमा संरक्षण मिळणार आहे. परंतु द्राक्ष पिकासाठी सांगली जिल्हा मध्यवर्ती बँक प्रति हेक्टर सव्वा दोन लाख रु. कर्ज देते. त्या मानाने विमा संरक्षण रक्कम अपुरी वाटते ती वाढविणे गरजेचे आहे.

६) सर्वकष व वैयक्तिक नुकसानीवर आधारित विमा संरक्षण:

अवेळी पावसामुळे सर्वात जास्त नुकसान मिरज, तासगांव आणि जत तालुक्यांचे झाले आहे. या पारदर्शी विमा योजनेतून मिरज तालुक्यातील कसबे डिग्रज, कवलापूर, मालगांव, तासगाव तालुक्यातील विसापूर, येळावी, मांजर्डे तर जत तालुक्यातील डफळापूर, कुंभारी, संख या गावांना वगळण्यात आले आहे. या गावातील द्राक्षे बागायतदारांचे अवेळी पावसामुळे नुकसान होत असेल तर त्यांनाही विमा संरक्षण देणे गरजेचे आहे. शिवाय या विमा योजनेत सर्कल निहाय नुकसानीच्या विचारापेक्षा वैयक्तिक शेतकऱ्यांच्या नुकसानीचा विचार केला पाहिजे कारण सर्व शेतकऱ्यांचे समान नुकसान होत नाही काहीचे जास्त नुकसान तर काहीचे कमी नुकसान होते. याचा विचार करता शेतकऱ्यांना वैयक्तिक पातळीवर विमा

रक्कम द्यावयास हवी.

सारांश:

दुष्काळ, पूर, चक्रीय वादळे, अतिवृष्टी उष्मालाट इ.चा शेती उत्पादनावर व उत्पन्नावर जसा परिणाम होतो तसाच परिणाम अवेळी पडणाऱ्या पावसामुळेही होतो. प्रामुख्याने सांगली जिल्ह्यात द्राक्ष पीक हे एक महत्वाचे नगदी पीक मानले जाते. नोव्हेंबर २०१० मध्ये जो अवेळी पाऊस पडला त्यामुळे सांगली जिल्ह्यातील मिरज, तासगांव आणि जत तालुक्यातील द्राक्ष पिकांचे मोठे नुकसान झाले आहे. शिवाय द्राक्ष निर्यातीत घट होऊन ९४८ युरो प्रमाणपत्र मिळविलेल्या शेतकऱ्यांचेही आर्थिक नुकसान झाले आहे त्यामुळे महाराष्ट्राला परकीय चलनापासून वंचित राहावे लागले आहे. द्राक्ष पिकांचे नुकसान भरून काढण्यासाठी शासनाने मदत केली आहे परंतु शासनाने निश्चित केलेले नुकसान भरपाईचे दर प्रति हेक्टर रु. २०,०००/- हा अत्यंत अल्प असून ती जणू शेतकऱ्यांची थड्याच आहे. त्यामध्ये भरीव वाढ होणे अत्यंत निकडीचे आहे. शेतकऱ्यांनीही केवळ शासनाच्या आर्थिक मदतीची कास न धरता वातावरणातील बदलांशी मिळती-जुळती पीक रचना व पीक पद्धती स्विकारली पाहिजे. कृषी विद्यापीठांनीही द्राक्ष पिकांच्या बाबतीत नवनवीन संशोधन करून विविध पिकांच्या जाती निर्माण केल्या पाहिजेत. फळ पीक विमा संरक्षण योजना ही समन्यायी पद्धतीने द्राक्ष पिकांना लागू केली पाहिजे. या अनुषंगाने शासनाने जाणीवपूर्वक लक्ष घालून नवीन संशोधन व सुधारित तंत्रज्ञान विकसित करण्याच्या दृष्टीने सकारात्मक भूमिका निभावली पाहिजे.

संदर्भ सूची:

- 1) Intergovernmental Panel for Climate Change (IPCC 2007). *The Physical Science Basis*, Cambridge University Press U. K.
- 2) S. D. Attri and Tyagi (2010). "Climate Profile of India." A Govt. of India. Ministry of Earth Science. India Meteorological Department.
- 3) Attri S. D. and Rathore L. S. (2003) "Simulation of Impact of Projected Climate Change on Wheat in India". International Journal of Climatology, 23, pp. 693-705.
- 4) Kavi Kumar k.s. (2009) "Climate sensitivity of Indian Agriculture : Do spatial Effect Matter ?" (SANDEE) November.
- 5) Murthy, C. S., Sasha sai M.V.R. Chakraborty, A., Roy, P.S., (2011). "Spatio-Temporal Analysis of the Droughts of Kharif 2009 and 2002" Current Science, vol 100 No. 121, June 2011 pp 1786-1788.
- 6) Sunil Patil (2010). "Farmers View on the Implementation of Environment Friendly for Grapes Produc-

tion- A Survey Study in Sangli District." ETHOS, vol 3 Number 2 July-December 2010.

- ७) प्रा. डॉ. व्यंकटेश कटके (२०१०) ++वैश्वीकतापमान वाढीचे शेतीवरील परिणाम योजना'' (हवामानातील बदल) अंक १ एप्रिल २०१० पान नं. २५-२६
- ८) युवराज पाटील (२०११) ++शेतकऱ्यांना दिलासा' लोकराज्य जानेवारी २०११ पान नं. ३४-३५
- ९) दै. लोकसत्ता (२५/२/२०११), दै. पुढारी (२६/२/२०११), दै. तरुण भारत व दै. सकाळ. १७/३/२०११.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील तेलमिल उद्योगाची सद्यस्थिती

धर्मा रा. धेडे, वारणानगर

अर्थशास्त्र विभाग

यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, जि.कोल्हापूर

आजीव सभासद क्रमांक: १३३८

भ्रमणध्वनी क्र. ९९२२२४४२७३

प्रस्तावना:

कोल्हापूर जिल्ह्यात इ.स.१९१२ मध्ये पहिली तेलमिल स्थापन झाली. सन १९४८ मध्ये तेलमिलची संख्या ५ पर्यंत पोहचली. या ५ तेलमिलमध्ये गुंतविलेले भांडवल १९.०३ लाख रुपये होते. त्या ५ तेलमिलने २४.१८ लाख रुपये किंमतीच्या ४५९९ टन तेलबियांचा वापर करून त्यापासून १५७६ टन खाद्यतेलाचे उत्पादन केले. याशिवाय २३०२ टन पेंडीचे उत्पादन केले. या तेलमिलमध्ये ३१५ कामगार कार्यरत होते. सध्या कोल्हापूर जिल्ह्यात ६२ तेलगिरण्या कार्यरत असून त्यामध्ये एकूण ५५८ कामगार कार्यरत आहेत. सदरच्या शोधनिबंधामध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील तेलमिल उद्योगाची सद्यस्थिती यावर दृष्टिक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

- १) कोल्हापूर जिल्ह्यातील तेलमिल उद्योगामधील भांडवल गुंतवणूकीचा अभ्यास करणे.
- २) कोल्हापूर जिल्ह्यातील तेलमिल उद्योगामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या तेलबिया उत्पादनाचा अभ्यास करणे
- ३) कोल्हापूर जिल्ह्यातील तेलमिल उद्योगाच्या कार्यपद्धतीच्या खर्चाचा अभ्यास करणे.
- ४) कोल्हापूर जिल्ह्यातील तेलमिल उद्योगातील उत्पादित खाद्यतेल किंमतीचा अभ्यास करणे.

गृहितक:

तेलबियांवर प्रक्रिया करून त्यापासून खाद्यतेलाचे उत्पादन घेतले जात आहे त्यामुळे कोल्हापूर जिल्ह्यातील व जिल्ह्याबाहेरील लोकांची खाद्यतेलाची गरज पूर्ण केली जात आहे. तसेच तेलबिया उत्पादकांना योग्य मोबदला मिळण्यास मदत होत आहे.

अभ्यास पद्धती:

कोल्हापूर जिल्ह्यातील तेलमिल उद्योगाची सद्यःस्थिती अभ्यासण्यासाठी एकूण ६२ (१००%) तेलमिल उद्योजकांपैकी ७ (११%) उद्योजकांची अभ्यासासाठी नमुना म्हणून निवड करण्यात आलेली आहे. हा शोधनिबंध पूर्ण करण्यासाठी प्रश्नावली, मुलाखत, निरीक्षण या स्रोतांचा आधार घेतलेला आहे. तेलमिल उद्योजकांकडून तेलमिल बाबतची तथ्ये संकलनासाठी संशोधकाने स्वतः प्रश्नावलीचा वापर केलेला आहे त्यामुळे सदरचा शोधनिबंध हा पूर्णपणे प्राथमिक तथ्यांवर आधारित आहे.

तेलमिलमधील स्थिर भांडवल गुंतवणूक :

तेलमिल उद्योजकांना आपला उद्योग सुरु करत असताना उद्योगामध्ये भांडवल गुंतवणूक करणे अनिवार्य असते.

तेलमिल उद्योजकाला विविध बाबींसाठी कराव्या लागलेल्या गुंतवणूकीचे सरासरी व एकूण प्रमाण असे की, जागेसाठी रु.१,५०,००,०००/- व रु.१०,५०,००,०००/- (६९%), इमारतीसाठी रु.१८,५०,०००/- व रु.१,२९,५०,०००/- (८%), यंत्रासाठी (मशिनस) रु.४८,५०,०००/- व रु.३,३९,५०,०००/- (२२%), फर्निचरसाठी रु.२०००/- व रु.१४,०००/- (०.२५%), साठागृहांसाठी रु.७५,०००/- व रु.५,२५,०००/- (०.२५%) भांडवल गुंतवणूक केलेली आहे. थोडक्यात तेलमिल उद्योजकाला सरासरी रु.२,१७,९३,०००/- व एकूण रु.१५,२५,५१,०००/- भांडवल गुंतवणूक करावी लागलेली आहे.

स्थिर भांडवल गुंतवणूकीचे प्रमाण:

तेलमिल उद्योगामध्ये कराव्या लागलेल्या

एकूण (१००%) गुंतवणूकीमध्ये स्वतःच्या बचतीतून केलेल्या गुंतवणूकीचे प्रमाण ८३.५१% आहे तर बँक कर्जातून केलेल्या गुंतवणूकीचे प्रमाण १६.४९% आहे. एकूण रु.१५,२५,५१,०००/- भांडवल गुंतवणूकीमध्ये स्वतःच्या बचतीचा वाटा रु.१२,७४,००,०००/- तर बँक कर्जाचा वाटा रु.२,५१,५१,०००/- आहे. तसेच सरासरी रु.२,१७,९३,०००/- भांडवल गुंतवणूकीमध्ये स्वतःच्या बचतीचा वाटा रु.१,८२,००,०००/- तर बँक कर्जाचा वाटा रु.३५,९३,०००/- आहे.

तेलबियांचा तपशिल:

अभ्यासासाठी नमुना म्हणून निवडलेल्या तेलमिलमध्ये कच्चा माल म्हणून भुईमूग शेंगाचाच प्रामुख्याने वापर केला जात आहे. प्रति उद्योजकाने ६८५ टन भुईमूग शेंगावर प्रक्रिया केलेली असून प्रतिटन रु.२८०००/- भावाप्रमाणे ६८५ टन भुईमूग शेंगाची सरासरी किंमत रु.१,९१,८०,०००/- होते. तसेच एकूण ४७९५ टन भुईमूग शेंगावर प्रक्रिया केली असून प्रतिटन रु.२८,०००/- रुपये प्रमाणे त्याची एकूण किंमत रु.१३,४२,६०,०००/- होते.

तेलमिल उद्योगाच्या कार्यपद्धतीचा खर्च:

तेलमिल चालविण्यासाठी कुशल व अकुशल कामगारांची आणि विजेची आवश्यकता असते यासाठी तेलमिल उद्योजकाला उद्योगाच्या कार्यपद्धतीवर काही खर्च करणे आवश्यक असते.

सन २०१०-११ मध्ये प्रति तेलमिलमध्ये कुशल पुरुष कामगार १ कार्यरत असून त्याच्या वेतनावर ३१२ दिवसासाठी ९३,६००/- रुपये खर्च केलेले असून एकूण कुशल पुरुष कामगार ७

असून त्यांच्या वेतनापोटी ३१२ दिवसासाठी एकूण ६,५५,२००/- रुपये खर्च झालेले आहेत. तसेच अकुशल पुरुष कामगारांची संख्या प्रति तेलमिलमध्ये ७ असून त्यांच्या वेतनावर ३१२ दिवसासाठी प्रति उद्योजकाने ३,०४,२००/- रुपये खर्च केलेले आहेत. एकूण अकुशल पुरुष कामगारांची संख्या ४९ असून त्यांच्या वेतनावर ३१२ दिवसासाठी एकूण २१,२९,४००/- रुपये खर्च केलेले आहेत. याशिवाय प्रति तेलमिलमध्ये सरासरी १ स्त्री कामगार कार्यरत असून एकूण ७ अकुशल स्त्री कामगार कार्यरत आहेत. स्त्री कामगारांना ३१२ दिवसांसाठी वेतनापोटी सरासरी व एकूण रकम अनुक्रमे २९,६४०/- व २,०७,४८०/- रुपये खर्च करावे लागलेले आहेत. याचबरोबर वीज किंवा इंधनापोटी प्रति उद्योजकास ४,००,०००/- रुपये खर्च करावे लागले आहेत. थोडक्यात सन २०१०-११ मध्ये प्रति तेलमिल उद्योजकाला एकूण ८,२७,४४० रुपये कार्यपद्धतीसाठी खर्च करावे लागले आहेत तर सर्व उद्योजकांच्या कार्यपद्धतीचा एकूण खर्च ५७,९२,०८० रुपये आहे.

खाद्यतेल उत्पादन व उत्पन्नाचा खर्च:

अभ्यासासाठी नमुना म्हणून निवडलेल्या तेलमिल उद्योजकांनी उत्पादित तेलाची विक्री करून त्यापासून उत्पन्न मिळविले आहे.

सन २०१०-११ मध्ये शेंगतेलाचे प्रति उद्योग ३६५ टन उत्पादन झालेले असून प्रतिटन ७०,०००/- रुपये प्रमाणे त्याचे सरासरी मूल्य २,५५,५०,०००/- रुपये उद्योजकाला प्राप्त झालेले आहे. तसेच एकूण उत्पादन २५५५ टन झालेले असून प्रतिटन ७०,०००/- रुपये प्रमाणे त्याचे एकूण मूल्य १७,८८,५०,०००/- रुपये

प्राप्त झाले आहेत.

निष्कर्ष:

१) प्रति तेलमिल उद्योजकाने २,१७,९३,०००/- रुपयांची स्थिर भांडवल गुंतवणूक केलेली आहे.

३) तेलमिलमधील एकूण भांडवल गुंतवणूकीमध्ये जागेतील गुंतवणूकीचे ६९% प्रमाण असून उर्वरित गुंतवणूकीचे एकूण ३१% प्रमाण आहे.

४) एकूण भांडवल गुंतवणूकीमध्ये स्वतःच्या बचतीचा वाटा ८३.५% आहे तर बँक कर्जाचा वाटा १६.४९% आहे.

५) प्रति तेलमिलमधील एकूण २,१७,९३,०००/- रुपये गुंतवणूकीमध्ये स्वतःच्या बचतीचा वाटा १,८२,००,०००/- रुपये आहे व बँक कर्जाचा वाटा ३५,९३,०००/- रुपये आहे.

६) निवडक ७ तेलमिलमधील एकूण १५,२५,५१,०००/- रुपये गुंतवणूकीमध्ये स्वतःच्या बचतीचा वाटा १२,७४,००,०००/- रुपये असून बँक कर्जाचा वाटा २,५१,५१,०००/- रुपये आहे.

८) निवड ७ तेलमिल उद्योजकांनी आपल्या तेलमिलमध्ये एकूण ४७९५ टन भुईमूग शेंगावर प्रक्रिया केली असून प्रतिटन २८,०००/- रुपयाप्रमाणे त्याची किंमत १३,४२,६०,०००/- रुपये होते.

९) सन २०१०-११ मध्ये प्रति तेलमिल उद्योजकास उद्योगाच्या कार्यपद्धतीसाठी एकूण २७,४४०/- रुपये खर्च करावे लागलेले आहेत.

१०) निवडक ७ तेलमिल उद्योजकांना आपल्या तेलमिल उद्योगाच्या कार्यपद्धती खर्चासाठी एकूण

५७,९२,०८०/- रुपये खर्च करावे लागले आहेत.

१२) तेलमिल उद्योगाच्या कार्यपद्धतीच्या एकूण खर्चापैकी ३६.७७% खर्च हा अकुशल पुरुष कामगारांच्या वेतनावर होत आहे.

१३) तेलमिल उद्योगाच्या कार्यपद्धतीच्या एकूण खर्चापैकी कुशल पुरुष कामगार व अकुशल स्त्री कामगार यांच्या वेतनावरील खर्चाचे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ११.३१% व ३.५८% आहे.

१४) प्रति तेलमिलमधून ३६५ टन शेंगतेलाचे उत्पादन झालेले आहे. या शेंगतेलाची प्रतिटन ७०,०००/- रुपये प्रमाणे विक्री करून त्यापासून २,५५,५०,०००/- रुपये उत्पन्न मिळाले आहे.

१५) निवडक ७ तेलमिल उद्योजकांनी एकूण २५५५ टन शेंगतेलाचे उत्पादन केले आहे. या शेंगतेलाची प्रतिटन ७०,०००/- रुपये प्रमाणे विक्री करून त्यापासून एकूण १७,८८,५०,०००/- रुपये उत्पन्न मिळाले आहे.

संदर्भ सूची:

१) सामाजिक आर्थिक समालोचन कोल्हापूर जिल्हा, मार्च २०११

२) कोल्हापूर जिल्हा कृषी अधिकारी, कृषी

अहवाल २०१०-११

३) कोल्हापूर जिल्हा कृषी अधिकारी, सांख्यिकीय अहवाल, २००९-१०

४) अर्थसंवाद, ऑक्टोबर-डिसेंबर २००८, खंड ३२, अंक ३

५) शिवाजी युनिव्हर्सिटी इकॉनॉमिक्स असोसिएशन, कोल्हापूर, बावीसावे वार्षिक अधिवेशन, अंक २४-२५, डिसेंबर २०११

६) भा.अ. फडणीस, गळीताची पिके, प्रकाशक अनिरुध्द अनंत कुलकर्णी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे

७) R.P. Kachru, *Agro Processing Industries in India*, Growth Status and Propects Status of Farm Machanization in India.

८) www.Agro Processing industries in india@ com.

रेशीम शेतीचे खर्चलाभ विश्लेषण

सविता जी. सावंत, नाशिक

के. के. वाघ आर्टस्, कॉमर्स, सायन्स महाविद्यालय, काकासाहेबनगर

आजीव सभासद क्रमांक: १५२१

भ्रमणध्वनी: ९६७३०९०२९६

प्रास्तविक:

आज रेशीम निर्मात्या जगात भारताचा क्रम दुसरा लागतो. इथे दरवर्षी १५,००० टन रेशमाचे उत्पादन होते. दुसरे एक वैशिष्ट्य म्हणजे देशात रेशमाचे उत्पादन सतत वर्षभर चालू असते. रेशमी वस्त्रनिर्मितीचा इतिहास सांगतो की, २००० ते ३००० वर्षांहून अधिक काळ इथे रेशीम वस्त्रे निर्माण होत होती. पण मग एक प्रश्न पडतो की, आपल्या विणकरांना दरवर्षी ६,००० टन कच्च्या रेशमाची आयात चीन मधून का करावी लागायची? त्यापैकी बरेचसे रेशीम चोरून आयात केले जाते. सुप्रसिध्द कांचीपुरम्, विष्णूपुरी साड्यांसाठी सुध्दा चिनी रेशीम वापरायला लागले याचे आश्चर्य वाटते. कारण चीनचे रेशीम खूप स्वस्त पडते. रेशीम वस्त्र निर्मितीसाठी आपल्याला प्रत्येक टप्प्यावर लहान कुटीर उद्योगांवरच विसंबून राहावे लागते.

किटक संगोपन, कोशप्रक्रिया, धागानिर्मिती, वस्त्र विणणे, रंगाई, छपाई या सर्व बाबतीत फक्त लहान लहान कुटुंबे सहभागी असतात. त्यासाठी बऱ्याच प्रमाणात पारंपरिक तंत्रच वापरात आहे. याचा परिणाम म्हणजे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेला आवश्यक असलेला एकसारखा ठराविक उच्च दर्जा राखला जात नाही. या मालाचा खप फक्त देशांतर्गत मागणी चांगली असली तरी ती किमान मागणीसुध्दा भागवणे आज अवघड होत आहे. या व्यवसायात उंच भरारी घ्यायची असेल तर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेच्या गुणवत्तेच्या कसोट्यांना आपला माल उतरला पाहिजे आणि रेशीम उत्पादनासाठी उपलब्ध असलेली भारतातील नैसर्गिक अनुकूलता पाहिली तरी हे स्वप्न उराशी बाळगायला काहीच हरकत नाही. पारंपारिक रेशीम निर्मिती प्रदेशांबरोबरच महाराष्ट्रासारख्या अपारंपरिक क्षेत्रांचाही विचार नव्या योजना आखताना होऊ लागला आहे. त्यामुळे मोठ्या आर्थिक गुंतवणूकदारांसाठी हे एक आकर्षण ठरू शकेल. याचा प्रत्यय काही

नामवंत उद्योजक कंपन्यांच्या नव्या भूमिकेतुन येऊ शकेल. टाटा, थापर, किलोस्कर यांनी याबाबत पुढाकार घेतला आहे. किलोस्करांनी ५० कोटी गुंतवणुकीची एक योजना हाती घेतली आहे. इतर उद्योजकांच्या योजनांचे स्वरूप अजून निश्चित व्हायचे असेल तरी तेही याच मार्गाने जातील अशी चिन्हे दिसत आहे. महाराष्ट्रात आणि कर्नाटक राज्यांमधील जमीनविषयक कायद्यात अनुकूल बदल होऊन अशा उद्योजकांना गुंतवणुकीसाठी आवाहन केले गेलेय.

भारतीय रेशीम निर्मिती व्यवसायात आज

कर्नाटक, तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश, प. बंगाल आणि जम्मू काश्मिर या राज्यांमध्ये सुमारे ५९,००० खेड्यांमधील ६,५०,००० व्यक्तींना रोजगार उपलब्ध होत आहेत. याच राज्यांतून प्रामुख्याने ९९ टक्के तुती रेशमाचे उत्पादन होते. नमुना निवडीचा आकृतीबंध:

समग्रातील एकूण एककांपैकी काही प्रतिनिधीक एककांची निवड करणे म्हणजे नमुना निवड होय. परंतु प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधिकेने निफाड तालुक्यातील रेशीम शेतीचे खर्चलाभ विश्लेषण - एक अभ्यास या विषयाची निवड केली आहे. निफाड तालुक्यात

तक्ता क्र. १

निफाड तालुक्यातील शेतकऱ्यांचे तुती लागवड क्षेत्राचे वर्गीकरण

अ.क्र.	गावांची नावे	इतर पिक क्षेत्र(एकर)	तुती लागवड क्षेत्र (एकर)
१.	चांदोरी	११३.०	२८.०
२.	सायखेडा	२.५	१.०
३.	नांदुर	६.०	४.०
४.	शिगवे	६.०	१.०
५.	पाचोरे	४.०	४.०
६.	वावी	२.०	१.०
७.	पिंपरी	६.०	५.०
८.	भोगापुर	३२.५	६.०
९.	रानवड	१०.५	५.०
१०.	सुकेणे	४.०	१.०
११.	करंजगाव	३.०	१.०
१२.	वडाळी	५.५	३.०
१३.	खडक माळेगाव	१.०	१.५
१४.	चाटोरी	३.०	२.०
१५.	कोटमगाव	२.०	२.०
	एकूण	२००	६५.५

संदर्भ - जिल्हा रेशीम कार्यालय अहवाल, २००८, पृष्ठ ११.

रेशीम शेती करणारे जेमतेम ५० शेतकरी असल्याने नमुना निवडीवर मर्यादा येते. त्यामुळे १५ गावातील जेमतेम ५० रेशीम शेतकऱ्यांची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १ मध्ये निफाड तालुक्यातील १५ गावांमधील ५० नमुना शेतकऱ्यांचे तुती लागवडीखालील क्षेत्राचे व इतर पिकाखालील

क्षेत्राचे वर्गीकरण केलेले आहे. पैकी इतर पारंपरिक पिकाखालील क्षेत्र २०० एकर असून तुती लागवडीखालील क्षेत्र फक्त ६५.५ एकर इतके अल्प असल्याचे दिसून येते. यावरून असा निष्कर्ष निघतो कि, रेशीम शेती अपारंपरिक असल्याने शेतकरी रेशीम शेतीकडे कमी प्रमाणात वळतांना दिसतात.

तक्ता क्र. २

निफाड तालुक्यातील तुती लागवडीखालील क्षेत्र व कोष उत्पादन (एकरी)

(२००४-०५ ते २००७-०८)

वर्ष	तुती लागवड क्षेत्र	शेतकरी संख्या	अंडीपुंज वापर	कोष उत्पादन (किलो)	कोषांचा दर (रूपये)	कोष उत्पन्न (रूपये)
०४-०५	२९.५	२६	११,१५६	३,४०७	१००	३,४०,७००
०५-०६	३५.०	२९	११,३६९	२,७०७	११०	२,९७,७७०
०६-०७	५६.५	४४	१४,७६९	५,५१८	१३०	७,१७,३४०
०७-०८	६५.०	५०	१८,५०३	८,४९१	१५०	१२,७३,६५०

तक्ता क्र. २ मध्ये सन २००४-०५ ते २००७-०८ मधील निफाड तालुक्यातील तुती लागवडीखालील क्षेत्र व कोष उत्पादन दिलेले आहे. सन २००४-०५ मध्ये तुती लागवडीखालील क्षेत्र २९.५ एकर इतके होते. ते सन २००७-०८ मध्ये ६५.० एकर इतके वाढलेले दिसून येते. तसेच या कालखंडात शेतकरी संख्या २६ वरून ५० पर्यंत वाढलेली दिसून येते. याच कालखंडात रेशीम शेतीचे

उत्पन्न ३,४०,७०० रूपये वरून कमी अधिक चढउतारासह २००७-०८ मध्ये ते १२,७३,६५० रूपये इतके वाढलेले दिसून येते.

तक्ता क्र. ३ मध्ये प्रथम वर्षात ४५० अंडीपुंजाचे संगोपणापासून २५० कि.ग्रॅ. कोषांचे उत्पादन करण्यात आले. प्रति किलो दर १५० रु. प्रमाणे कोषांपासून मिळणारे उत्पन्न ३७,५०० इतके होते. तर बेणे विक्रीपासून मिळणारे उत्पन्न १४०० इतके असून अनुदानाची रक्कम ६२,००० रु. इतके

तक्ता क्र. ३

रेशीम शेतीची लाभता / निव्वळ प्राप्ती

वर्ष	अंडीपुंज वापर	कोष उत्पादन (किलो)	दर (प्रति कि.)	कोष विक्री उत्पन्न रू. A	बेणे विक्री उत्पन्न B	अनुदान उत्पन्न C	एकूण उत्पादन खर्च D	निव्वळ उत्पन्न A+B+C-D
प्रथम	४५०	२५०	१५०	३७,५००	१४००	६२०००	२६,६७०	७४,२३०
दुसरे	१५००	१०००	१५०	१,५०,०००	१४००	--	७०,५६०	८०,८४०
तिसरे	१५००	१०००	१५०	१,५०,०००	१४००	--	७०,५६०	८०,८४०
चौथे	१५००	१०००	१५०	१,५०,०००	१४००	--	७०,५६०	८०,८४०
पाचवे	१५००	१०००	१५०	१,५०,०००	१४००	--	७०,५६०	८०,८४०
सहावे	१५००	१०००	१५०	१,५०,०००	१४००	--	७०,५६०	८०,८४०
सातवे	१५००	१०००	१५०	१,५०,०००	१४००	--	७०,५६०	८०,८४०
आठवे	१५००	१०००	१५०	१,५०,०००	१४००	--	७०,५६०	८०,८४०
नववे	१५००	१०००	१५०	१,५०,०००	१४००	--	७०,५६०	८०,८४०
दहावे	१५००	१०००	१५०	१,५०,०००	१४००	--	७०,५६०	८०,८४०
एकूण	१३९२०	९२५०	--	१३,८७,५००	१४,०००	६२,०००	६,६१,७१०	८,०९,७९०
वार्षिक सरासरी	१३९५	९२५	१५०	१,३८,७५०		६,२००	६६,१७१	८०१७९

संदर्भ : प्राथमिक स्रोतावर आधारित

असून प्रथम वर्षातील एकूण उत्पादन खर्च रु.२६,६७० इतका वजा जाता प्रथम वर्षातील निव्वळ उत्पन्न रु.७४,२३० इतके आलेले आहे. तर दुसऱ्या वर्षात १५०० अंडीपुंजाच्या संगोपणापासून १००० कि. कोषांचे उत्पादन घेण्यात येते. प्रति कि. १५० रू. प्रमाणे कोषांपासून मिळणारे उत्पन्न रु.१,५०,००० इतके आहे, तर बेणे विक्रीपासून रु.१४०० इतके उत्पादन मिळते. तर उत्पादन खर्च हा रु.७०,५६० इतका होतो. खर्च वजा निव्वळ उत्पन्न रु.८०,८४० इतके होते. तर सरासरी वार्षिक उत्पन्न रु.८०,१७९ इतके होते.

संशोधनाच्या उद्दिष्टांशी निगडित निष्कर्ष:

- १) निफाड तालुक्यातील रेशीम शेतीच्या खर्चलाभाचे अध्ययन केले असता त्यात प्रथम वर्षातील तुती लागवडीवरील खर्च, संगोपणगृह उभारणी खर्च, साहित्य खरेदी वरील खर्च, किटकसंगोपण, खर्च, वीज, पाणी, मजुरी खर्च तसेच दुसऱ्या वर्षातील काही निवडक खर्च इ. तसेच प्रथम वर्षातील उत्पन्न व दुसऱ्या वर्षातील उत्पन्न इ. गोष्टींचा सखोल अभ्यास केला. व अभ्यासाअंती निष्कर्ष काढण्यात आला

- की, रेशीम शेतीत उत्पादनखर्च वजा जाता निव्वळ उत्पन्न रु.८०,०००/- पर्यंत मिळते. याचाच अर्थ रेशीम शेती एक लाभदायक व उत्पादक व्यवसाय आहे.
- २) रेशीम शेतीच्या विकासासंबंधी असणाऱ्या शासनाच्या विविध योजनांचा सखोल अभ्यास केला. शासनाने अनेक प्रकारच्या योजना राबविल्या आहेत. परंतु शेतकऱ्यांना फक्त रोजगारहमी योजना, संगोपणगृह अनुदान योजना, ठिबक सिंचन अनुदान योजना इ. योजना विषयी माहिती आहे. परंतु शासनाच्या अन्य योजनांची शेतकऱ्यांना अद्याप माहिती नाही.
- ३) रेशीम शेतीत असलेली संसाधने, संगोपणाच्या पध्दती, आधुनिक तंत्रज्ञान पध्दती, रेशीम व्यवसायात येणाऱ्या समस्या व उपाय यांचा अभ्यास प्रत्यक्ष रेशीम फॉर्मवर जाऊन करण्यात आला. अभ्यासाअंती असा निष्कर्ष काढण्यात आला की, रेशीम शेतकरी रेशीम शेती आधुनिक पध्दतीने करित आहे. तसेच संगोपणाच्या आधुनिक पध्दतीचा वापर करित आहे. चंद्रिका ऐवजी आधुनिक नेत्रिकांचा वापर करत आहे. रेशीम उद्योगाच्या बाबतीत प्रयोगशील आहे.
- ४) शेतकऱ्यांच्या मुलाखतीवरून व अनुसूचीद्वारे रेशीम शेतीतील समस्यांचा अभ्यास केला यावरून, शेतकऱ्यांना अंडीपुंजाची समस्या, भांडवलाची समस्या कोषविक्रीनंतर ताबडतोब पैसे न मिळण्याची समस्या, मजूरांची समस्या जाणवते.
- ५) रेशीम शेतीतील फायदे व वैशिष्ट्यांचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर असा निष्कर्ष काढण्यात आला, रेशीम शेतीचे अनेक फायदे आहेत. व शेतकऱ्यांना आर्थिकदृष्ट्या रेशीम शेती फायदेशीर आहे.
- ६) रेशीम शेतीच्या विपणन व्यवस्थेचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात आले. कोषांची खरेदी शासन करते व कोषास शासनाने १५० प्रति किलो हमीभाव दिलेला आहे. तसेच विक्री व्यवस्थेत अडत व दलाली खर्च नाही. त्यामुळे हमीभाव व शाश्वत उत्पन्न हमी मिळते. तसेच कोषांची विक्री येवल्याच्या कोष खरेदी केंद्रात केली जात असल्याने वाहतुक खर्च कमी येतो.

शिफारशी:

निफाड तालुक्यातील रेशीम शेतीच्या खर्चलाभाच्या आर्थिक अध्ययनाद्वारे प्राप्त सूचनांच्या आधारे गृहितकल्पना प्रमाणे शिफारशी पुढीलप्रमाणे सुचविण्यात आलेल्या आहेत.

- १) निफाड तालुक्यातील तुती लागवडीखालील क्षेत्र ६५.५ एकर इतके अत्यल्प असून रेशीम शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या जेमतेम ५० आहे. रेशीम शेतीचा प्रचार व प्रसार होण्यासाठी जिल्हा रेशीम कार्यालयाने विशेष प्रयत्न करण्याची गरज आहे.
- २) नमुना शेतकऱ्यांपैकी २७ शेतकऱ्यांना भांडवलाची समस्या, ४० शेतकऱ्यांना कोषविक्रीचे पैसे ताबडतोब न मिळण्याची समस्या जाणवते. तर १५ शेतकऱ्यांना अंडीपुंजात दोष असल्याची समस्या

- जाणवते. जिल्हा रेशीम कार्यालयाने भांडवलाची समस्या सोडविण्यासाठी बँकामार्फत कर्जाची मंजूरी देऊन भांडवलाची व्यवस्था करून दिली पाहिजे.
- ३) ज्या शेतकऱ्यांना रेशीम शेती करण्याची इच्छा आहे परंतु मार्गदर्शनाअभावी ते रेशीम शेती करू शकत नाही. अशा शेतकऱ्यांना जिल्हा रेशीम कार्यालयाने मार्गदर्शन करावे. व प्रशिक्षणाची व्यवस्था करावी जेणेकरून तालुक्यात रेशीम शेती वाढण्यास मदत होईल.
- ४) नविन रेशीम शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांना आपल्या अडचणी सोडविण्यासाठी रेशीम कार्यालये तालुका स्तरावर असावीत कारण तालुक्याशी शेतकरी नेहमी संपर्कात असल्याकारणाने ते सोयीचे ठरते.
- ५) रेशीम शेतीत महिला बचतगटांचा सहभाग वाढविल्यास महिलांना रोजगार उपलब्ध होईल.
- ६) दिवसेंदिवस वाढत्या स्वरूपात सतावणाऱ्या बेरोजगारीवर उत्तम तोडगा म्हणून ग्रामीण भागात रोजगार देण्याची क्षमता या रेशीम उद्योगात भरपूर असल्याने शेतकऱ्यांना या उद्योगाचे अर्थशास्त्र समजावणे काळाची गरज आहे.
- ७) अपारंपरिक व्यवसाय असल्याकारणाने वित्तीय संस्थांकडून वित्त पुरवठा मिळविण्यात शेतकऱ्यांना अडचणी येतात, असे आढळते. रेशीम उद्योगास संगोपनगृहासाठी भांडवली गुंतवणूक लागते, ज्यासाठी बँकांनी प्रोजेक्ट स्टडी करून भांडवल पुरवावे.
- ८) रेशीम कोष खरेदी शासनाच्या कोष खरेदी केंद्रामार्फत होते. महाराष्ट्रात उद्योगवाढीसाठी कोष खरेदी खुल्या बाजारपेठेत होणे आवश्यक आहे. कोषांपासून धागा निर्मिती व वस्त्र निर्मिती उद्योग सुरू होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी रेशीम विभागाने उद्योजकांना ह्या व्यवसायाकडे वळविणे आवश्यक आहे.
- ९) रेशीम उद्योगाच्या वाढीसाठी पोल्ट्री उद्योगासारखे कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग मॉडेल तयार होणे आवश्यक आहे.
- १०) केंद्र शासनाच्या सी.डी.पी. योजना महाराष्ट्रातील ठराविक जिल्ह्यांसाठी मर्यादित न राहता सर्वच जिल्ह्यांसाठी लागू व्हाव्यात.

संदर्भ सूची :

- १) देशपांडे लीना, १९९९, सर्वेक्षण एक संशोधन पद्धती, पुष्प चौथे, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
- २) आगलावे प्रदीप (२०००), संशोधन पद्धती व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- ३) डॉ. बेहरे सुमन (१९९८) सामाजिक संशोधन पद्धती, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- ४) पवार एस.के., २००६, रेशीम शेती, विद्या प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. २०.
- ५) मराठी विश्वकोश खंड, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, खंड-१५, मुंबई.
- ६) इंडियन सिल्क, २००६, सेंट्रल सिल्क बोर्ड, बंगलोर, पृष्ठ क्र. १८.
- ७) Narsaiah and Jayaraja 1999, Seri-

- culture, its place in National Economy in India*
- ८) Hanamappa H.G. 1993, *Sericulture Society and Economy* Himalaya Publishing House
- ९) Charsley, S.R. 1982, *Culture & Sericulture*, Academic Press, New York.
- १०) Narayana D.L. 1979, *Economy of Sericulture in Rayalaseema*, Technical Cell, S.V. University, Tirupati
- ११) Periaswarng. K. 1977, *Problems and prospects of sericulture Indian Silk* 101, XVI, No.6, Oct.
- १२) Ramana D.V. 1987, *Economics of Sericulture and Silk*.

**‘अर्थसंवाद’ ऑक्टोबर-डिसेंबर २०१२ अंकासाठी त्वरित लेख पाठवा ×
फक्त एवढेच करा...**

- लेखकांनी आपला शोधनिबंध Shree-Dev7-2336 या फॉन्टमध्ये PageMaker 6.5 या सॉफ्टवेअरमध्ये टाईप करावा. फॉन्ट साईझ 14 असावी. गरज असल्यास एखादा टेबल घ्यावा. लेखातील टेबलचा आकार सामान्यपणे अर्धा ते पाऊण कागद इतका असावा.
- PageMaker 6.5 या सॉफ्टवेअरमध्येच टाईप करावा. MS-Word मध्ये टाईप करून लेख पाठवू नयेत.
- दोन हार्ड कॉपीज व एक सॉफ्ट कॉपी (सीडी) प्रमुख संपादकाकडे त्वरित पाठवावी.
- शोधनिबंध पूर्वमुद्रित नसावा. त्यामध्ये कॉपीराईटचा भंग न करता संदर्भाचा उल्लेख करावा. आजीव सदस्य क्रमांक, भ्रमणध्वनी क्रमांक लिहिणे आवश्यक आहे.
- शोध निबंध खास अर्थसंवादसाठीच लिहिलेला असावा. माहिती व आकडेवारी अद्ययावत असावी. लेखांची गुणवत्ता पाहून प्रसिध्दीसाठी निवड केली जाईल.
- भाषा संचालनालयाने प्रकाशित केलेल्या अर्थशास्त्र परिभाषा कोश यातील परिभाषेचा शक्यतो उपयोग करावा. लेखनाची एक प्रत स्वतःजवळ अवश्य ठेवावी.
- लेखकांनी कृपया शोधनिबंध टाईप केल्यानंतर प्रूफ शुध्दलेखन आणि व्याकरण अचुक तपासून नंतरच अंतिम प्रिन्ट काढून पाठवावी.

- प्रमुख संपादक, अर्थसंवाद.

पंचवार्षिक नियोजन व महिलांचा श्रम सहभाग

आशा जगदाळे, रत्नागिरी

नवनिर्माण कॉलेज

आजीव सदस्य क्रमांक १५३८

भ्रमणध्वनी-९४२३८५६१६५

प्रस्तावना:

देशातील काम करणाऱ्या लोकसंख्येची विकासात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका असते. अर्थव्यवस्थेतील श्रमशक्ती सहभागाचा दर म्हणजे देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी काम करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण होय. अमेरिका, इंग्लंड व जपानसारख्या प्रगत राष्ट्रांमध्ये श्रमशक्ती सहभागाचा दर हा साधारणतः ४५ ते ५० टक्केच्या दरम्यान असतो. तर भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये तो ३९ टक्के एवढा आहे. भारतात १९५१ मध्ये तो ३९ टक्के होता, १९७१ मध्ये ३४ टक्के, १९८१ मध्ये ३६ टक्के तर १९९१ मध्ये ३७.५ टक्के होता. २००१ मध्ये ३९ टक्के आणि २०११ मध्ये ४० टक्के इतका आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, भारतामध्ये श्रम शक्ती सहभागाचा दर वाढत आहे.

भारतीय समाजामध्ये प्राचीन काळापासून आजतागायत घर व मुलांचा सांभाळ करणे एवढेच महिलांचे कर्तव्य मानले जाते. समाजातील बरचा स्तर वगळता बहुतेक स्त्रिया आर्थिक अडचण असेल तरच काम करण्यासाठी घराबाहेर पडत होत्या. आज स्थिती बदललेली आहे. विविध क्षेत्रात तिने देदिप्यमान कामगिरी केली आहे. आज बहुतेक सर्व क्षेत्रात तिने पुरुषांच्या बरोबरीने आपले कर्तव्य सिद्ध केले आहे. तरीही खेदाची बाब म्हणजे काम करणाऱ्या महिलांच्या प्रमाणात घट झाली आहे. मात्र, आंतरराष्ट्रीय कामगार चळवळीचा विकास आणि आंतरराष्ट्रीय महिला दशक १९७५-८५ नंतर महिलांच्या योगदानाबद्दल चर्चा सुरू झाली. महिला कामगारांची टक्केवारी आणि पुरुषांची जबाबदारी यांचा जर तुलनात्मक अभ्यास केला तर स्त्रियांचे प्रमाण जवळजवळ अर्धे आहे. उदा. १९६१ मध्ये काम करणाऱ्या एकूण लोकसंख्येत स्त्रियांचे प्रमाण २७.९३ टक्के होते. तर पुरुषांचे एकूण लोकसंख्येत प्रमाण ५७.१२ टक्के एवढे होते. २००१

मध्ये स्त्री कामगारांचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येत २५.६८ टक्के होते तर पुरुष कामगारांचे एकूण लोकसंख्येत प्रमाण ५१.९३ टक्के एवढे होते. स्त्री कामगारांचा श्रमशक्तीतील सहभाग पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. भारतात कर्त्या लोकसंख्येचे प्रमाण कमी असल्यामुळे विकास दर ही कमी आहे. स्त्री कामगारांचा श्रमशक्तीतील सहभाग वाढविणे ही काळाची गरज आहे.

मार्च १९५० मध्ये नियोजन आयोगाची नेमणुक करण्यात आली आणि भारताची पहिली पंचवार्षिक योजना १ एप्रिल १९५१ पासून सुरू झाली. पंचवार्षिक योजनांमध्ये महिलांसाठी अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. ज्यामुळे त्यांचा काही प्रमाणात विकास झालेला आहे. पण अपेक्षित यश अजूनही प्राप्त झालेले नाही. महिलांचा विकास आणि पंचवार्षिक योजना यांचा आढावा खालीलप्रमाणे घेता येईल.

१. पहिली पंचवार्षिक योजना (१९५१-१९५६):
पहिल्या योजना काळात महिलांचे आरोग्य, त्यांचे शिक्षण व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्याकडे विशेषत्वाने लक्ष पुरविण्यात आले. महिला आणि बालकल्याण हे विषय एकमेकांशी निगडित असल्यामुळे बाल कल्याणाच्या विविध योजना आखल्या गेल्या तसेच विधवा आणि परित्यक्ता स्त्रियांच्या कल्याणासाठी तरतूद करण्यात आली. या योजनेतच केंद्रीय सामाजिक कल्याण मंडळाची स्थापना करण्यात आली.
२. दुसरी पंचवार्षिक योजना (१९५६-

१९६१):

या योजनेत सर्व समावेश सामाजिक कल्याण कार्यक्रमांचा विचार करण्यात आला. सामाजिक कायदे, महिला आणि बालकल्याण, युवा कल्याण, शारिरीक आणि मानसिक आरोग्य या गोष्टींवर भर देण्यात आला.

३. तिसरी पंचवार्षिक योजना (१९६१-१९६६):

या योजना काळात महिलांच्या शिक्षणावर अधिक लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. त्याबरोबरच महिलांच्या आरोग्यासाठी विविध कार्यक्रम हाती घेण्यात आले.

४. चौथी पंचवार्षिक योजना (१९६९-१९७४):

या योजनेत आतापर्यंतच्या ज्या योजना राबविण्यात आल्या. त्यांच्या कार्याबाबत सर्वेक्षण करून माहिती मिळविण्याच्या कार्यावर भर देण्यात आला. या माहितीच्या आधारे महिलांच्या विकासासाठी पुढील योजनाकरीता आवश्यक तरतुदी करण्यात आल्या. या योजनेत सामाजिक कल्याण कार्यक्रमासाठी रु.४१.३८ कोटी खर्च करण्यात आले.

५. पाचवी पंचवार्षिक योजना (१९७४-१९७९):

या योजनेत गरजू, स्त्रियांना सर्वसाधारण आरोग्य सुविधा, कुटुंबाची योग्य काळजी, स्त्रिया आणि बालकांचे योग्य पोषण, स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन आणि

- स्त्रियांचा श्रमशक्तीत सहभाग वाढविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. या योजना काळातच राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण आखण्यात आले. तसेच या काळात बाल आरोग्य, काम करणाऱ्या स्त्रियांसाठी वसतीगृह, अपंगांसाठी शिक्षवृत्ती, स्त्रिया आणि बालकांसाठी कल्याणकारी योजना आणि सामाजिक सुरक्षितता या कार्यक्रमांकरिता पुरेसा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला.
६. सहावी पंचवार्षिक योजना (१९८०-१९८५):
या योजनेत कामाच्या ठिकाणी स्त्री आणि पुरुष असा भेदभाव होऊ नये म्हणून कामगार कायदा करण्यात आला. त्याअंतर्गत समान वेतन कायदा कामाच्या ठिकाणी पाळणाघर, बाळंतपणासाठी पगारी रजा, कुटूंब नियोजन आणि स्त्रियांचे उत्तम आरोग्य यासाठी अनेक योजना राबविण्यात आल्या.
७. सातवी पंचवार्षिक योजना (१९८५-१९८९):
या काळात असे निदर्शनास आले की, अजूनही महिला या सर्व क्षेत्रात पुरुषांपेक्षा मागे आहेत. स्त्री साक्षरतेचे प्रमाणही कमी दिसून आले. ग्रामीण भागात हे प्रमाण १७.९६ टक्के एवढे होते तर शहरी भागात हे प्रमाण ४७.८२ टक्के एवढे होते. पोषण विषयक पाहणीमध्ये असे लक्षात आले की, स्त्रियांमध्ये रक्तक्षय व कुपोषण, बाळंतपणातील स्त्रियांचे मृत्यूचे प्रमाण वाढलेले आहे.
८. आठवी पंचवार्षिक योजना (१९९२-१९९७):
या योजनाकाळात स्त्रियांवरील अत्याचारावर विशेष लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. स्त्रियांचा बाळंतपणातील वाढलेला मृत्यूदर, शैक्षणिक पिछेहाट व वाढत जाणारी बेरोजगारी या समस्या सोडविण्यासाठी या योजनेत विशेष प्रयत्न करण्यात आले. १९७३ साली संसदेत ७३ आणि ७४ व्या कलमामध्ये घटना दुरुस्ती करून नागरी आणि ग्रामीण संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षण ठेवण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. यामुळे स्त्रियांच्या विकासात मोलाची भर घातली गेली.
९. नववी पंचवार्षिक योजना (१९९७-२००२):
या काळात देशाच्या एकूण लोकसंख्येत महिला आणि बालकांचे प्रमाण ६७.७ टक्के एवढे होते. जे एकूण लोकसंख्येच्या २/३ पेक्षा ही जास्त आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून हा

अतिशय महत्वाचा गट म्हणून ओळखला जातो. त्यामुळे महिला आणि बालकांचे प्रश्न अग्रक्रमाने विचारात घेतले जातात. या योजना काळात २००१ हे वर्ष 'महिला सबलीकरण' वर्ष म्हणून घोषित करण्यात आले. तसेच महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण जाहीर करण्यात आले. महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षण हे प्रभावी अन्न असल्यामुळे या योजनाकाळात महिलांच्या शिक्षणाला अग्रक्रम देण्यात आला.

१०. दहावी पंचवार्षिक योजना (२००२-२००७):

महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण २००१ मध्ये मंजूर करण्यात आले. त्यानुसार महिला सक्षमीकरणासाठी अनेक उपाययोजना या पंचवार्षिक योजना काळात करण्यात आल्या. लोकसभेत आणि राज्य कायदेमंडळात १/३ जागा स्त्रियांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या. सक्षमीकरणाची सुरुवात म्हणून स्वयंसहाय्यता गटामार्फत महिलांना संघटीत करणे, त्यांच्यात निर्णय क्षमता विकसित करून आत्मविश्वास निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. महिलांना स्वयंपूर्ण आणि आर्थिक दृष्टीने स्वतंत्र बनविण्यासाठी त्यांना नवीन कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली. तसेच महिला प्रवर्तकांना आर्थिक सहाय्य करण्यासाठी विकास बँकेची स्थापना करण्यात आली.

११. अकरावी पंचवार्षिक योजना (२००७-२०१२):

या योजनाकाळात स्त्रियांच्या लिंग गुणोत्तरात सातत्याने होणारी घट रोखण्यासाठी प्राधान्य देण्यात आले. सध्याच्या शासनाच्या विविध योजनेतील ३३ टक्के (प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष) लाभार्थी या स्त्रिया आणि मुली असाव्यात, अशी तरतूद करण्यात आली. स्त्रियांचा श्रमसहभाग वाढत असताना त्यांच्यात होणारे भेदभाव आणि अत्याचारांचे प्रमाण वाढले आहे. यांचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे स्त्रियांच्या गुणोत्तरात झालेली घट म्हणून या योजना काळात स्त्रियांचे आरोग्य बालमृत्यू, कुपोषण आणि स्त्री-भ्रूण हत्या हे विषय केंद्रस्थानी ठेऊन स्त्रियांच्या विकासासाठी प्रयत्न करण्यात आलेले आहेत.

वरील सर्व योजनांचा आढावा घेता असा निष्कर्ष काढता येतो की, सर्व योजनांमध्ये भरघोस उपाययोजना महिलांच्या विकासासाठी करण्यात आलेल्या आहेत. या सर्वांचा परिणाम म्हणून स्त्रियांचा श्रमशक्तीतील सहभाग वाढलेला आहे. उदा. १९८१ मध्ये १९.६७ टक्के, १९९१ मध्ये २२.६७ टक्के व २००१ मध्ये २५.६८ टक्के होता. हे प्रमाण पुरुष श्रमशक्ती सहभागाशी तुलना करता निम्मे आहे. पुरुष कामगारांपेक्षा स्त्री कामगारांचे प्रमाण कमी असण्याची महत्त्वाची कारणे खालील प्रकारे मांडता येतील.

१. दुहेरी जबाबदारी - काम करणाऱ्या स्त्रियांना घर आणि नोकरी अशी दुहेरी जबाबदारी पार पाडावी लागते. परिणामी त्यांच्या कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम आढळून येतो.

२. दारिद्र्य - हे एक कारण स्त्रियांना रोजगार शोधण्यास प्रवृत्त करते. घराची, मुलांची जबाबदारी, वाढता खर्च, पतीची व्यसनाधीनता या कारणांमुळे स्त्री रोजगारासाठी बाहेर पडते. अन्यथा जर योग्य आर्थिक परिस्थिती असेल तर ती घरी राहणे पसंत करते.

३. दुय्यम वागणुक - भारतीय परंपरेनुसार महिलांना कमी महत्त्व दिलेले आहे. घरातील पुरुष हाच कर्तासवरता असतो. यामुळे स्त्रीला समाजात दुय्यम स्थान देण्यात आले व याचा विपरीत परिणाम स्त्रियांच्या रोजगारावर झाला.

४. शिक्षणाची पातळी कमी - भारतात महिला शिक्षण आणि प्रशिक्षणाकडे फार पूर्वीपासून दुर्लक्ष केले आहे. साक्षरता वाढविण्यासाठी योजनाकाळात पुरेशा तरतुदी असूनही प्रमाण वाढविता आले नाही.

५. कमी गती क्षमता - घर, मुले, सामाजिक बंधने इत्यादी कारणांमुळे स्त्रीला चांगली संधी मिळूनदेखील दूरवर रोजगार स्वीकारणे शक्य होत नाही. अशामुळे गती क्षमता कमी होते व त्याचा रोजगारावर विपरीत परिणाम होतो.

६. लैंगिक शोषण - बऱ्याचवेळा कामाच्या ठिकाणी पुरुषांकडून लैंगिक

शोषण केले जाते. आपली अपप्रसिद्धी होण्याच्या भिंतीमुळे तक्रार केली जात नाही त्यामुळे लैंगिक छळाची गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे.

स्त्री श्रमशक्ती वाढविण्याचे उपाय:

१. शैक्षणिक स्तर उंचावणे व कौशल्य प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध करणे.
२. स्त्री म्हणून होणारे भेदभाव दूर करणे.
३. कामाच्या ठिकाणी मुलभूत सोयीसुविधा उपलब्ध करणे. जसे पाळणाघर, काम करणाऱ्या स्त्रियांसाठी वसतीगृहे, वैद्यकीय सेवा आणि मातृत्व लाभाच्या सोयी इत्यादी.
४. महिलांसाठी असलेले कायदे अधिक सक्षम करून स्त्रियांचे शोषण कमी करणे.
५. स्त्रियांना संघटीत करून त्यांना त्यांचे हक्क आणि कर्तव्याची जाणीव करून देणे.
६. अशासकीय संघटनामार्फत स्त्रियांना मार्गदर्शन करण्यासाठी विविध कार्यक्रम आयोजित करून तळागाळातील स्त्रियांपर्यंत सरकारी योजनांची माहिती पुरविणे.
७. कामगार कायद्याविषयी स्त्रियांमध्ये जनजागृती निर्माण करणे.
८. प्रसारमाध्यमांद्वारे स्त्री क्षमतेबाबत सकारात्मक दृष्टीने प्रचार करून समाजात स्त्री विषयक योग्य प्रतिमा निर्माण करणे.
९. फॅक्टरी कायदा १९४८ च्या तरतुदीनुसार पाळणाघराची सोय उपलब्ध करून देण्याच्या तरतुदींची कडक अंमलबजावणी करण्यात आली पाहिजे.
१०. मोठ्या प्रमाणावर महिला कामगारांच्या संघटना स्थापन व्हायला हव्यात व मोठ्या

पदावर काम करणाऱ्या महिलांनी अकुशल व अशिक्षित महिला कामगारांना बौद्धिक व न्यायिक स्वरूपाची मदत करणे आवश्यक आहे.

वरील उपाययोजनांचा उपयोग कार्यक्षमपणे केला तर स्त्री-पुरुष समानता आणि स्त्रियांचा श्रमशक्तीतील सहभाग वाढविणे शक्य होईल.

संदर्भ:

१. डॉ. रावसाहेब जाधव पारवेकर, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकास विषयक समस्या, मीना प्रकाशन, देवगड. जि. सिंधुदुर्ग, २००४, पृ. ५६.

२. डॉ. रावसाहेब जाधव पारवेकर, व्यवसायिक अर्थशास्त्र-भाग तीन, मीना प्रकाशन, देवगड,

जि. सिंधुदुर्ग, २००७, पृ. २०८.

३. <http://www.google.co.in>, Women in Five Year Plans-1st to 5th India Gender Frame work.htm.

४. <http://www.google.co.in>, Women in Five Year Plans-6th to 10th India Gender Frame work.htm.

५. <http://www.google.co.in>, Women in 11th Five Year Plan India Gender Frame work.htm.

६. स. वा. गोखले, नीता पाठक, दि. सा. भिडे, व्यावसायिक अर्थशास्त्र-३, विपुल प्रकाशन, मुंबई, २००७.

‘अर्थसंवाद’ : आधुनिक शेती विशेषांक

अर्थसंवाद: जानेवारी-मार्च २०१३ हा **आधुनिक शेती विशेषांक** प्रकाशित करावयाचा आहे. या विशेषांकासाठी आजीव सदस्यांनी सामान्यपणे ४/५ पृष्ठांचा लेख प्रमुख संपादकाकडे त्वरित पाठवावा. लेख स्वीकारण्याची अंतिम मुदत ०१ फेब्रुवारी २०१३ पर्यंत आहे. या विश्लेषणात्मक लेखांमध्ये शक्यतो तक्ता घेऊ नये. अगदीच आवश्यक असेल तर लहान आकाराचा तक्ता घ्यावा. या विशेषांकात जास्तीत जास्त संशोधनपर लेख प्रकाशित करता यावेत यासाठीच हे सूचित करण्यात आले आहे.

विशेषांकासाठी लेखांचे विषय याप्रमाणे आहेत-

१) शेतमाल बाजाराचे जागतिकीकरण, २) शेतीआधारित उद्योगांपुढील बदलती आव्हाने, ३) जगातील साखर/कापड उद्योगाची सद्यस्थिती, ४) करार शेती, ५) शेतमालाची आधुनिक बाजारपेठ, ६) विकसित देशातील शेती, ७) इस्त्राईलची शेती क्रांती, ८) भारताचे जलधोरण, ९) आशिया खंडातील शेती, १०) शेती आधारित उद्योगाचा अभ्यास, ११) आधुनिक तंत्रज्ञान शेतीला वरदान, १२) आधुनिक कीटकनाशकांचा आर्थिक-सामाजिक व आरोग्यावरील परिणाम १३) भारताचा शेती-निर्यात व्यापार १४) प्रादेशिक शेती

शोधनिबंध पाठविताना कृपया लेखकांनी पुढील काळजी घ्यावी:

- लेखकांनी आपला शोधनिबंध Shree-Dev7-2336 या फॉन्टमध्ये PageMaker 6.5 या सॉफ्टवेअरमध्ये टाईप करावा. फॉन्ट साईझ 14 असावी. गरज असल्यास एखादा टेबल घ्यावा. लेखातील टेबलचा आकार सामान्यपणे अर्धा ते पाऊण कागद इतका असावा.
- PageMaker 6.5 या सॉफ्टवेअरमध्येच टाईप करावा. MS-Word मध्ये टाईप करून लेख पाठवू नयेत.
- दोन हार्ड कॉपीज व एक सॉफ्ट कॉपी (सीडी) प्रमुख संपादकाकडे त्वरित पाठवावी.
- शोधनिबंध पूर्वमुद्रित नसावा. त्यामध्ये कॉपीराईटचा भंग न करता संदर्भाचा उल्लेख करावा. आजीव सदस्य क्रमांक, भ्रमणध्वनी क्रमांक लिहिणे आवश्यक आहे.
- शोध निबंध खास अर्थसंवादसाठीच लिहिलेला असावा. माहिती व आकडेवारी अद्ययावत असावी. लेखांची गुणवत्ता पाहून प्रसिध्दीसाठी निवड केली जाईल.
- भाषा संचालनालयाने प्रकाशित केलेल्या अर्थशास्त्र परिभाषा कोश यातील परिभाषेचा शक्यतो उपयोग करावा. लेखनाची एक प्रत स्वतःजवळ अवश्य ठेवावी.
- लेखकांनी कृपया शोधनिबंध टाईप केल्यानंतर प्रूफ शुध्दलेखन आणि व्याकरण अचूक तपासून नंतरच अंतिम प्रिन्ट काढून पाठवावी.

- प्रमुख संपादक, अर्थसंवाद.

अर्थ शब्दांची वाट पाहे : अनुकवर्तन

ज. फा. पाटील, कोल्हापूर

विश्वस्त व माजी अध्यक्ष,

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

भ्रमणध्वनी: ९४२२०४६३८२

अनुकवर्तन:

यापूर्वी आपण उद्योगांतर्गत नवप्रवर्तक किंवा अंतप्रवर्तक Intrapreneur ही नवी संकल्पना स्पष्ट केली आहे. मोठ्या प्रमंडळीय उद्योग किंवा व्यापार संस्थेमध्ये किंवा मध्यम स्तरावर काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांपैकी काही मोजके व महत्वाकांक्षी लोक उद्योगपतींच्या प्रोत्साहनाने किंवा स्वप्रेरणेने त्यांच्या कार्यक्षेत्रात काही नवीन (वस्तू, तंत्र, व्यवस्थापन, बाजार) करतात तेव्हा त्यांना अंतप्रवर्तक किंवा उद्योगांतर्गत नवप्रवर्तक असे नाव दिले जाते.

अशा प्रकारचा एक नवा शब्द Apple या जगप्रसिद्ध कंपनीचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी स्टीव्ह जॉब्स यांच्या निधनानंतर (ऑक्टोबर २०११) वृत्तपत्रीय बातम्यांतून पुढे आला. हा शब्द मूळ इंग्रजीत Imovation, Imovative व Imovator अशा तीन स्वरूपात आला. मूलतः हे शब्द Imitation आणि Innovation या शब्दांचे संयुग आहे. Imovation सोप्या भाषेत Imitation म्हणजे अनुकरण. Innovation म्हणजे नवप्रवर्तन. एखाद्याच्या नवप्रवर्तनाचे अनुकरण करून त्या मार्गे काही नवे घडविणे म्हणजे Imovation किंवा अनुकवर्तन स्टीव्ह जॉब्स यांच्या मते 'It is smart to take an existing idea and enhance it beautifully'. ओहयो विद्यापीठातील फीशर्स स्कूल ऑफ बिझिनेसचे प्राध्यापक ओदेद शेंकर यांच्या मते 'Innovation and imitation are not contradictory. They can and must coexist. This increases efficiency' म्हणजेच अनुकवर्तनामुळे कार्यक्षमता वाढते. काही व्यक्तींची प्रवृत्ती अनुकवर्तनात्मक असते. अनुकवर्तन करणाऱ्यास अनुकवर्तक म्हणावे. अॅपल कंपनीने संगणक क्षेत्रात सातत्याने अनुकवर्तन केले. मॅकिन्टाश, पॉवरबुक, आयमॅक, आयपॉड व आयपॅड सारखी अनेक उत्पादने बाजारात आणली.

व्यापार व उद्योगात अशा अनुकवर्तनाची अनेक उदाहरणे दिसतात. डायनर्स

क्लबने एक प्रकारची कूपन्स काढली त्याचे अनुकवर्तन अमेरिकन एक्सप्रेसने केले. झी चॅनेलने आयपीएल स्पर्धा सुरू केल्या त्याचे अनुकवर्तन म्हणून बीसीसीआयने आयपीएल क्रीकेट स्पर्धा सुरू केल्या. कोरव्हट्टे यांनी डिस्काउंट विक्रीची पध्दत सुरू केली. त्याचे अनुकवर्तन वॉलमार्ट कंपनीने केले. व्हाईट कॅसल यांनी बर्गर सुरू केले. त्याचे अनुकवर्तन मॅक्डोनाल्ड यांनी केले. व्हील हे निरमाचे, ह्युंदाई मोटर्स हे फोर्ड, टोयोटा, मिट्सुबिशीचे तर साऊथ कोरियाने अमेरिका, युरोप व जपानचे अनुकवर्तन केले असे म्हटले जाते.

उत्तम अनुकवर्तन असण्यासाठी मनाचा

मोकळेपणा, संदर्भाकडे लक्ष नेमके अनुकरण करण्याची मानसिकता, आवश्यक परिसेवा (Infrastructure) व त्यातून नवप्रवर्तन करण्याची महत्त्वाकांक्षा हे घटक महत्त्वाचे आहेत.

थोडक्यात १८व्या व १९व्या शतकात नवप्रवर्तन मोठ्या प्रमाणावर झाले. २०व्या शतकात अनुकरण वाढू लागले. सध्या २१ व्या शतकात अनुकवर्तन (Imovation) करण्याची प्रवृत्ती (Imovative) वाढली व साहजिकच अनुकवर्तन (Imovator) वाढले.

संदर्भ:

इकॉनॉमिक टाइम्स ९/१०/२०११.

हे त्रैमासिक अनिल सूर्यवंशी यांनी मराठी अर्थशास्त्र परिषद या संस्थेकरिता सातपुडा ऑफसेट, एम.आय.डी.सी. एरिया, अजिंठा रोड, जळगाव येथे छापून मराठी अर्थशास्त्र परिषद, गोदाई, शिवशक्ती मैदानाजवळ, शिवाजी नगर, बाश्नी- ४१३ ४११, जिल्हा सोलापूर येथे प्रसिध्द केले.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद
छत्तीसावे राष्ट्रीय अधिवेशन
भुसावळ कला, विज्ञान आणि पु.ओं.नाहाटा वाणिज्य महाविद्यालय, भुसावळ

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे छत्तीसावे राष्ट्रीय (वार्षिक) अधिवेशन भुसावळ कला, विज्ञान आणि पु.ओं.नाहाटा वाणिज्य महाविद्यालय, भुसावळ, जि.जळगाव येथे २२, २३ व २४ नोव्हेंबर २०१२ या कालावधीत आयोजित केले जाणार आहे. अधिवेशनाच्या संयोजकाकडून परिषदेच्या सदस्यांना निमंत्रण व माहिती पत्रक पाठविले आहे. अधिवेशनासाठी प्रतिनिधी शुल्क रु.८००/- आहे. जे परिषदेचे सदस्य नाहीत त्यांना साधारण सदस्य शुल्क रु.३००/- अतिरिक्त भरून सहभागी होता येईल. परिषदेच्या चर्चासत्रासाठी खालील विषय यापूर्वीच निश्चित करण्यात आले आहेत.

- १) जोसेफ स्टिगलीश यांचे अर्थशास्त्रातील योगदान
- २) भारतातील भाववादीची चिकित्सा
- ३) महाराष्ट्रातील जलधोरण

आयत्या वेळेचा विषय तत्कालीन परिस्थितीशी संबंधित असून तो परिषदेच्या मा.अध्यक्ष अधिवेशनापूर्वीच जाहीर केला आहे. आयत्या वेळेच्या (चौथ्या) विषयासाठी पेपर मागविले जात नाहीत.

आयत्या वेळेचा विषय : दारिद्र्यरेषेची वास्तविकता

परिषदेस उपस्थित राहून सहकार्य करावे ही विनंती.

डॉ. कैलास पाटील
अध्यक्ष

प्रा. चारुदत्त गोखले
कार्याध्यक्ष

प्राचार्या डॉ. मिनाक्षी वायकोळे,
स्थानिक कार्याध्यक्ष
मोबा: ९९२२२५१८९७

डॉ. अनिल सूर्यवंशी
कार्यवाह-खजिनदार

प्रा. व्ही. डी. पाटील
स्थानिक कार्यवाह
मोबा: ९८९०७०७५३१

डॉ.अविनाश निकम
प्रमुख संपादक,
अर्थसंवाद

‘अर्थसंवाद’ या त्रैमासिकाच्या स्वामित्व व इतर बाबींविषयी निवेदन
(फॉर्म ४, नियम ८ नुसार)

१. प्रकाशन स्थळ : मराठी अर्थशास्त्र परिषद, द्वारा/डॉ.अनिल सूर्यवंशी, गोदाई, शिवशक्ती मैदानाजवळ, शिवाजीनगर, बाशीं-४१३ ४११, जिल्हा-सोलापूर.
२. नियतकाल : त्रैमासिक.
३. मुद्रकाचे नाव : डॉ.अनिल सूर्यवंशी
राष्ट्रीयत्व : भारतीय
पत्ता : गोदाई, शिवशक्ती मैदानाजवळ, शिवाजीनगर, बाशीं-४१३ ४११, जिल्हा-सोलापूर.
४. मुद्रण स्थळ : सातपुडा ऑफसेट, एमआयडीसी एरिया, जळगाव
५. प्रकाशकाचे नाव : बाब क्र.३ प्रमाणे
६. संपादकाचे नाव : डॉ.अविनाश रामलाल निकम
७. राष्ट्रीयत्व : भारतीय
पत्ता : मातृपितृ कृपा, प्लॉट नं.३०, परिमल कॉलनी, यशवंत क्लासेसच्या मागे, शहादा-४२५ ४०९, जिल्हा - नंदुरबार.
८. मालकाचे नाव : मराठी अर्थशास्त्र परिषद, द्वारा:सेंटर फॉर दी स्टडी ऑफ सोशल चेन्ज, एम्.एन्. रॉय ह्यूमन डेव्हलपमेंट कॅम्पस, प्लॉट क्र.६, एफ ब्लॉक, कार्डिनल प्रेशियस स्कूल जवळ, सरकारी वसाहत इमारत क्र.३२३ समोर, बांद्रे (पूर्व), मुंबई-४०० ०५१.

मी अनिल सूर्यवंशी असे जाहीर करतो की वर दिलेला तपशील माझ्या माहिती आणि समजुतीनुसार खरा आहे.

डॉ.अनिल सूर्यवंशी,
मुद्रक व प्रकाशक

• ज्ञानशिल्प : २००३ मध्ये नें उत्तर महाराष्ट्रा यू.जी.सी. द्वारा 'एक्सलन्स' * जलश्री, विविध शास्त्रीय संशोधन नृत्य, चित्रकल अत्याधुनिक २ महाविद्यालय. * ध्यास घेतलेले * एस.एस.मणि

• मदर टेरेसा विद्यार्थी व विद्वैचारिक आणि ज्ञानातून आरोग्य

• ज्ञानज्योत १० वी व १२ GET / NE आंतरराष्ट्रीय राबविणारे प्रविद्याथ्यांसाठी कॅश कोर्स अकॅड्रे. समन्वय

• **ज्ञानशिल्प** : मू. जे. महाविद्यालयला * २००३ मध्ये नॅक द्वारा 'ए' श्रेणी प्राप्त करणारे उत्तर महाराष्ट्रातील पहिले अग्रणी महाविद्यालय * यू.जी.सी. द्वारा घोषित 'कॉलेज बुईथ पोटेन्शियल फॉर एक्सलन्स' * डी.बी.टी. द्वारा घोषित 'स्टार कॉलेज' * जलश्री, दिविधता, ओजस्विनी, एकलव्य या माध्यमातून शास्त्रीय संशोधन, तंत्रज्ञान, तत्त्वज्ञान यासह संगीत, नाट्य, नृत्य, चित्रकला, क्रीडा अशा क्षेत्रातील सर्वांगीण विकासाच्या अत्याधुनिक संधी एकाच ठिकाणी उपलब्ध करून देणारे महाविद्यालय. * स्वायत्ततेच्या माध्यमातून स्वयंपूर्णतेचा ध्यास घेतलेले महाविद्यालय.

* एस.एस.मणियार लॉ कॉलेजला 'ए' ग्रेड नामांकन

• **मदर टेरेसा आरोग्यसेवा केंद्र** : मानवतेच्या दृष्टिकोनातून विद्यार्थी व विद्यार्थिनींना केंद्रबिंदु मानून त्यांच्यातील आंतरिक वैचारिक आणि आध्यात्मिक परिवर्तन घडविणे तसेच शास्त्रीय ज्ञानातून आरोग्य विषयक तत्पर सेवा देणे.

• **ज्ञानज्योत इन्स्टिट्यूट ऑफ कॉम्प्युटेटिव एक्सलन्स** : १० वी व १२ वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी IITJEE, AIEEE, MH-CET / NEET, AIPMT अशा स्पर्धात्मक परीक्षांसाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विषयतज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली राबविणारे प्रशिक्षण केंद्र. तसेच ७ वी ते ९ वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी इंजिनिअरिंग व मेडिकल फाऊंडेशन कोर्स, कॅम्प कोर्स आणि करिअर तसेच रिजल्ट ओरीएंटेड प्रशिक्षण केंद्र. समन्वयक : मनोज गौर, मो. ०८६००५३२३०६.

• **ओजस्विनी कॉलेज ऑफ आर्किटेक्चर अॅन्ड डिझाईन** : पदवी अभ्यासक्रमाच्या सोबतच डिप्लोमा कोर्ससची सुविधा उपलब्ध - १. आर्किटेक्चरल ड्राफ्ट्समन २. आर्किटेक्चरल थ्री डी रेंडरिंग ३. कन्स्ट्रक्शन सुपरवायझर ४. इंटेरिअर डिझायनिंग ५. लॅन्डस्केप डिझाईनिंग. ऑटोकॅड, ३ डी मॅक्स, रिव्हिट आर्किटेक्चर सॉफ्टवेअर इत्यादींचा समावेश कोर्समध्ये केला गेला आहे. प्राचार्य अभिजीत महाजन - (९७६६६४५३६९)

• **इन्स्टिट्यूट ऑफ मल्टीमिडिया अॅन्ड प्रिन्टींग टेक्नॉलॉजी** : भारतात प्रिन्टींग इंडस्ट्रीज व सरकारी क्षेत्रात नोटप्रेस मध्ये रोजगाराची मागणी झपाट्याने वाढत आहे. या विषयाला अनुसरून इन्स्टिट्यूट तर्फे YCMOU, नाशिक मान्यताप्राप्त कोर्सस सुरु केले आहेत. येथे बी.एस्सी(अॅनिमेशन), डिप्लोमा इन प्रिन्ट टेक्नॉलॉजी आणि वेबडिझाईन आणि अॅनिमेशन NMU संबलित अभ्यासक्रम उपलब्ध. समन्वयिका : प्रा. साधना धत्ते (९८६०४७१००४) आय. एम. आर. मधील नविन उपक्रम...

• स्टुडेंट अॅन्ड मॅबर फॅसिलिटेशन सेंटर ऑफ इन्स्टिट्यूट ऑफ कॉस्ट अकाऊंटन्टस् ऑफ इंडिया (ICAI).

• आय.एम.आर. आणि ओरेंकल कॉर्पोरेशन यांच्यातील सामज्यस्य करार. • आय.एम.आर. आणि आय.बी.एम. यांच्यातील सामज्यस्य करार.

प्रज्ञावंत नंदकुमार बेंडाळे, अध्यक्ष, के.सी.ई. सोसायटी, जळगाव

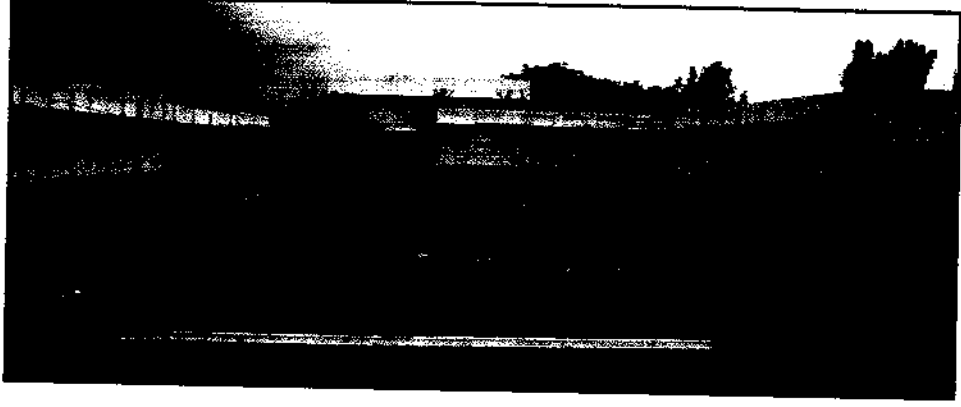

एम. जे. कॉलेज परिसर, जळगाव - ४२५००९ फोन/फॅक्स : ०२५७-२२३९८०० वेबसाईट - www.koes.in ईमेल - kcesociety@gmail.com

(जाहिरात सहकार्य: प्रा. चारुदत्त गोखले, कार्याध्यक्ष, म.अ.प.)

ताप्ती एज्युकेशन सोसायटी, भुसावळ तर्फे हार्दिक शुभेच्छा...

ताप्ती एज्युकेशन सोसायटी, भुसावळ
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ क्षेत्रातील एक नामांकित व अग्रगण्य शैक्षणिक संस्था

संस्थेचे विविध शैक्षणिक उपक्रम

भुसावळ कला, विज्ञान आणि पु.ओ.नाहाटा वाणिज्य महाविद्यालय, भुसावळ

(NAAC Re-Accredited with CGPA of 3.28 on Four Point Scale at A Grade)
UGC Honoured College with Potential Excellence

पदवी, पदव्युत्तर व संशोधन अभ्यासक्रम तसेच उच्च माध्यमिक अभ्यासक्रमाची व्यवस्था
+२ स्तरावर किमान कौशल्य व द्विलक्षी अभ्यासक्रम उपलब्ध

*

इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट अॅन्ड करिअर डेव्हलपमेंट, भुसावळ

व्यवस्थापकीय आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रम उपलब्ध

*

ताप्ती पब्लीक स्कूल, भुसावळ

नर्सरी, ज्यु.के.जी. ते प्रायमरी व माध्यमिक शिक्षणाची (सी.बी.एस.ई.पॅटर्न) व्यवस्था.

* * *

डॉ. मिनाक्षी वायकोळे
प्राचार्य, भुसावळ कला, विज्ञान आणि
पु.ओ.नाहाटा वाणिज्य महाविद्यालय,
भुसावळ

महेश देविदास फालक
चेअरमन, संचालक मंडळ,
ताप्ती एज्युकेशन सोसायटी,
भुसावळ

मोहन मोरेडार फालक
अध्यक्ष,
ताप्ती एज्युकेशन सोसायटी,
भुसावळ

(जाहिरात सहकार्य: प्रा. व्ही.डी.पाटील, स्थानिक कार्यवाह, म.अ.प.)

Registration No.31918/77

अर्थसंवाद, सप्टेंबर २०१२/खंड ३६ अंक २

मूल्य रु.२०